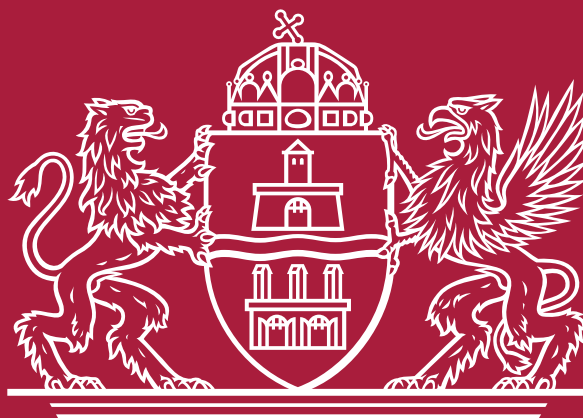

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XLVIII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XLVIII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2015

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

SZERKESZTETTE
HANNY ÉRZSÉBET

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BENCZE ZOLTÁN
ENDRŐDI ANNA
FARBAKY PÉTER
ZSIDI PAULA

*Lektorálták Bencze Zoltán, Révész László, Végh András, Zsidi Paula,
a rajzokat Kuczogi Zsuzsanna, Szalai Emese és Tortoriello Fiorella,
a fotókat Komjáthy Péter és Tihanyi Bence,
az idegen nyelvű kivonatokat Lassányi Gábor, Serege Anikó és Horváth Dániel készítették.*

Tördelés: AbiPrint Kft.

HU - ISSN 0133-1892
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2015

KIADTA A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
FELELŐS KIADÓ: FARBAKY PÉTER FŐIGAZGATÓ

*Nyomdai előkészítés és kivitelezés: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila
Megjelent 300 példányban, Book Antiqua betűkkel*

TARTALOM - CONTENT - INHALTVERZEICHNIS

KONFERENCIA - KOLLOQUIUM

R. FACSÁDY Annamária	
Emlékezés Kuzsinszky Bálintra	9
<i>Commemorate Bálint Kuzsinszky</i>	11
Konferencia a Magyar Nemzeti Múzeumban (2014. november 5.)	
Képriport	13
MÜLLER Róbert	
Kuzsinszky Bálint és a Balaton környékének archaeológiája	17
<i>Archaeology of the Balaton region and Bálint Kuzsinszky</i>	25
K. PALÁGYI Sylvia	
Kuzsinszky Bálint topográfiája és Veszprém megye római kori kutatásainak újabb eredményei	31
<i>Die Topographie von Bálint Kuzsinszky und die jüngsten Ergebnisse der römischerzeitlichen Forschungen im Komitat Veszprém</i>	40
TÓTH Endre	
A Keszthely-újmajori temető és sminkes készletei	53
<i>Das römische Gräberfeld in Keszthely-Újmajor und seine Schminkgarnituren.</i>	62
VÍSY Zsolt	
Kuzsinszky Bálint és Dacia	69
<i>Bálint Kuzsinszky and Dacia</i>	74
ZSIDI Paula	
Miről beszél a hagyaték? A múzeumépítő régész – Kuzsinszky Bálint	75
<i>Der Museumsgründer Bálint Kuzsinszky.</i>	80

TANULMÁNYOK - STUDIES - STUDIEN

BENCZE Zoltán – SZIGETI Judit	
A Pesti-síkság honfoglalás és kora Árpád-kori temetői	95
<i>Cemeteries from the Hungarian conquest and Arpadian ages on the Pest Plains</i>	113
BERNERT Zsolt – BÍRÓ András Zsolt	
Antropológiai összesítés a Pesti-síkság és a Csepel-sziget dél-budapesti részének honfoglalás és kora Árpád-kori temetőiről	131
<i>An anthropological summary about the Pest Plains and northern part of Csepel Island during the hungarian conquest and Arpadian ages</i>	137
GYÖNGYÖSSY Márton	
Város és pénzverde a késő középkori Magyarországon	139
<i>Stadt und Münzanstalt im spätmittelalterlichen Ungarn.</i>	168
LASSÁNYI Gábor – VASS Lóránt	
Az „utolsó” rómaiak – Adatok Aquincum polgárvárosának kései történetéhez egy agancsfésű kapcsán	169
<i>The “last Romans” - New data to the Late Roman history of the Aquincum Civil Town as it is revealed by an antler comb</i>	179
B. SZABÓ János – KANYÓ Ferenc – SPEKNER Enikő	
Hogyan kerülhetett Sicambria Óbudára? Egy hagyomány genezise	189
<i>How did Sicambria get to Óbuda? Genesis of a tradition from Eckhardt to Kézai.</i>	203

KÖSZÖNTÉS - GREETING - BEGRÜSSE

KOROM Anita

Nagy Margit köszöntése 207

Ad Honorem Margit Nagy 208

KOVÁCS Valéria

Nagy Margit tudományos munkáinak válogatott bibliográfiája

Ausgewählte Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeit von Margit Nagy 209

BORDÁS Attila

Nagy Margitnak a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációi, jelentései ásatásairól, leletmentéseiről és helyszíni szemléiről

Die registrierten Dokumentationen von Margit Nagy in der Datenbank des Budapester Historischen Museum 213

RÖVIDÍTÉSEK - Abbreviations - Abkürzungen. 215

KONFERENCIA

150 éve született Kuzsinszky Bálint

Konferencia a Magyar Nemzeti Múzeumban
2014. november 5.

R. FACSÁDY ANNAMÁRIA

EMLÉKEZÉS KUZSINSZKY BÁLINTRA

Kuzsinszky Bálint emléktáblája ott függ az Aquincumi Múzeum emblematikus régi kiállító-épületének falán, látogató azonban csak néha-néha áll meg előtte. A róla készült fotókat a múzeum dolgozói naponta megpillanthatják, a mindennapokban mégis ritkán említjük nevét. Szükség van azonban ünnepi pillanatokra, jubileumi időpontra, amikor időt szakítunk, hogy felidézzük alakját, tevékenységét, újragondoljuk eredményeit.

2014. november 6-án Kuzsinszky Bálint születésének 150. évfordulójára emlékeztünk.

De ki volt ő? Régész, ókortörténész, epigráfus, múzeumigazgató, tanár – múzeumalapító, egyetemi dékán, társulati elnök, több bizottság tagja, az MTA tagja, majd elnöke, iskolateremtő tudós. E tömör felsorolás is elegendő ahhoz, hogy munkásságának sokrétűségét érzékeljük. Bár érdeklődését elsősorban a római emlékek – főként az aquincumi kutatások - kötötték le, a Budapest Főváros Tanácsa régészeti, majd múzeum- és könyvtárügyi állandó bizottságának, illetve a Műemlékek Országos Bizottságának tagjaként az egyéb korszakok emlékeinek kutatását és megőrzését is szorgalmazta. Kitartásának köszönhető az Aquincumi Múzeum megépítése, a Fővárosi Múzeum létrejötte is. Tudományos eredményeit, gondolatait magyar és idegen nyelvű publikációk sokasága őrzi, napi küzdelmeiről, fáradozásairól pedig a múzeumi Adattár dokumentumai villantanak fel egy-egy képet. Megoldásra váró problémái sajnos nem ismeretlenek a mai muzeológusok előtt sem. *„A múlt évben a pénzügyi bizottságban szóvá tették, hogy az aquincumi múzeum régiségei ládákbán vannak, mert nincs hely, hogy kiállíthatók legyenek. Én ugyan nem tudom, hogy sok ilyen ládánk volna, egy néhány mindenesetre van...Két évvel ezelőtt szerveztük át az aquincumi múzeumot,(sic) és akkor bizony mindent kiállítottunk, mit ki akartunk állítani. Nagyobb baj, hogy a kőemlékek, melyek a múzeum szobáiba kevésbé valók, csak kis részben vannak tető alatt.”* – írta pl. 1928. évi jelentésében. Az ásatások során előkerülő leletek-

ből kialakult gyűjtemény „esetlegességére” célozva jegyezte meg székesfővárosi feljebbvalóinak: *„...azt is tudni kell, hogy a múzeum nem könyvtár, és nem elég a pénz, hogy tetszés szerint fejleszthető legyen”*. A gyűjtemények kialakítása mellett az építkezések miatt veszélyeztetett emlékek ügyét is felkarolta, megszervezve a nagyobb építkezések felügyeletét. A munkája nyomán kirajzolódó topográfia vált a további aquincumi kutatások kiindulópontjává, s eredményei megkérdőjelezhetetlenek még akkor is, ha később az újabb kutatások számos módosítást tettek szükségessé. Tevékenysége azonban nem korlátozódott csupán a Főváros területére, figyelme kiterjedt Pannonia és a környező tartományok egészére. Élvezetes egyetemi előadásai során az antik kultúra, az epigráfia és a numizmatika több részletébe vezette be hallgatóit.

1920-tól a régészettudomány népszerűsítését is felvállaló, 1878-tól működő Országos Régészeti és Embertani Társulat (1922-től „Országos Magyar Régészeti Társulat”, majd 1928-tól Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat”) elnöki tisztét töltötte be 1933-ig. A szeretve tisztelt elnök 60. születésnapját a Láng Nándor szerkesztette tanulmánykötettel ünnepelte a Társulat, a 150. évfordulóra konferenciával emlékeztünk.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat szervezésében 2014. november 5. a Magyar Nemzeti Múzeumban a következő előadások hangzottak el:

ZSIDI PAULA: A múzeumépítő régész – Kuzsinszky Bálint

NÉMETH MARGIT: Az aquincumi kőemlékek topográfiai vonatkozásai Kuzsinszky Bálint kutatásai tükrében.

LÁNG ORSOLYA, NAGY ALEXANDRA, VAMOS PÉTER: Az aquincumi macellum - régi kutatások és új kérdések

PALÁGYI SYLVIA: Ahogy Kuzsinszky látta, s ahogy azóta alakult. (Kuzsinszky Bálint: A Balaton környékének archaeológiája és

Veszprém megye római kori kutatásainak újabb eredményei)

MÜLLER RÓBERT: A Balaton környékének archaeológiája

TÓTH ENDRE: Keszthely-újmajori római temető és sminkes készletei

VISY ZSOLT: Kuzsinszky Bálint és Dacia

FACSÁDY ANNAMÁRIA: Zárszó

Nevét és arcképét évenként odaítélendő emlékérem is őrzi, melyet a kiemelkedő tudományos eredményeket elérő fiatal régészek munkásságának elismerésére alapított 1941-ben a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat.

Az Aquincumi Múzeum 50. évfordulójára elkészült emléktáblája is. 1944. január 26-án kelt az a Határozat, amelyben Morvay alpolgármester 8778 pengő költség kiutalása mellett megbízza Spánky József szobrászművészt, hogy elkészítse Kuzsinszky Bálintnak, az Aquincumi Múzeum első igazgatójának „domborművű arcmását”. A „haraszi kemény mészkőből” kifaragott kép-más előtt róhattuk le tiszteletünket, egyetértve Horatiusszal: „*Non omnis moriar, multaue pars mei. vitabit libitinam*” – valóban nem halt meg egészen, generációk őrzik emlékét.

COMMEMORATE BÁLINT KUZSINSZKY

The plaque of Bálint Kuzsinszky hangs at the wall of the emblematic old exhibition building, yet rarely any visitor stops in front of it. The workers of the museum are able to catch a glimpse of the photos taken of him, yet his name is rarely mentioned nowadays. Commemorations and jubilees, however, are much needed to summon his figure, work, and rethink his results.

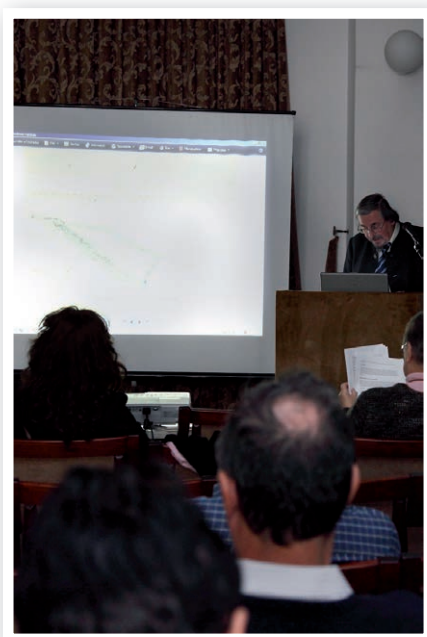
On the 6th of November, 2014, we have celebrated the 150th birthday of the late Bálint Kuzsinszky. But who was he? Archaeologist, classical historian epigrapher, museum director, professor, museum founder, university dean, society president, member of several committees, member and later president of the MTA (Hungarian Academy of Sciences), school-creating scholar. This brief list is more than enough to make us feel the complexity of his work. Although he was primarily interested in the Roman relics – mostly the researches in Aquincum – as the member of the archaeological, later the museum and library affairs committee of ‘Budapest City Council’, and the member of the ‘National Committee of Monuments’, he promoted the research and reservation of the relics from other ages too. The creation of the Aquincum Museum and the City Museum is also due to his tenancy. His academic thoughts and results are preserved in many Hungarian and foreign publications, and the museum archives occasionally flashes a picture of his daily struggles. The museologists nowadays are still familiar with his problems to be solved, for example, the constant fight with the financial committee or how the lapidarium needs to be put under a roof. Referring to the ad-hoc nature of the findings from the excavations, he wrote to his supervisors in the capital “... it is also should be known that the museum is not a library, and the money is not enough to develop it optionally”.

Besides the formation of the repositories, the supervision of the relics endangered by constructions was taken up and organised by him. The topography formed according to his work became the base of the further researches in Aquincum. His results stand unquestionable even though following researches made several changes necessary. His activities were not limited to the capital and his attention covered Pannonia and the surrounding provinces. During his amusing lectures he introduced his students to the antic culture, epigraphy and numismatics.

Between 1920 and 1933, he was the president of the ‘National Archaeological and Anthropological Assosiation’, established in 1878 (‘National Hungarian Archaeological Assosiation’ from 1922 and ‘National Hungarian Archaeological and Art History Assosiation’ from 1928), which undertook the popularisation of archaeology. The association celebrated the 60th birthday of the beloved president with a book of studies, edited by Nándor Láng. His 150th birthday was commemorated with a conference held on the 5th of November, 2014. in the Hungarian National Museum, organised by the.

His name and portrait are preserved on a medal, awarded yearly to young archaeologists for outstanding scientific results, founded by the ‘Hungarian Society for Archaeology and Art History’ in 1941.

For the 50th anniversary of the Aquincum Museum, a memorial tablet was made for him. The decree for his relief portrait as the first director of Aquincum Museum to be prepared by sculptor József Spánky is dated to 26th of January, 1944, in which vice mayor Morvay allocated 8778 Pengő as a comission. We could pay our respect in front of the portrait carved out of hard limestone, in conjunction with Horatius – “Non omnis moriar, multaque pars mei vitabilis libitinam.” – He is indeed not truly dead, for his memory is preserved by generations.

Facsády Annamária és Visy Zsolt

Torbágyi Melinda

Csontos Katalin és Tóth Endre

Facsády Annamária és Tamás Tímea

Láng Orsolya és Nagy Alexandra

Nagy Alexandra

Zsidi Paula

Facsády Annamária

Palágyi Sylwia és Torbágyi Melinda

Kérdő Katalin és Csontos Katalin

Müller Róbert

MÜLLER RÓBERT

KUZSINSZKY BÁLINT ÉS A BALATON KÖRNYÉKÉNEK
ARCHAEOLOGIÁJA*

A Magyar Földrajzi Társaság elnöke Lóczy Lajos az 1891. márciusi választmányi ülésen javasolta, hogy alakuljon egy Balaton-Bizottság a tó tudományos tanulmányozásának megszervezésére, irányítására. Az egyes természettudományi szakterületek legkiválóbb tudósai lettek a bizottság tagjai, és rövidesen kidolgozták a részletes programot is. Ennek harmadik része a társadalomtudományokat ölelte fel: a történeti földrajz, a történelem, a régészet, a néprajz területét. Ez a kutatás máig talán a legeredményesebb magyar kutatói program, hiszen 1897 és 1918 között 60 szerző toliból 32 önálló munka jelent meg külön magyarul és németül. A kutatást a Magyar Földrajzi Társaságon kívül nagylelkűen támogatták anyagilag a minisztériumok és a mecénások, mint pl. Semsey Andor vagy Hornig Károly veszprémi püspök.¹ A 3. kötet önállóan megjelent részei: Jankó János: a Balaton-melléki lakosság néprajza (1902); Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban (1907); Makay Béla: A Balaton a történeti korban (1913). A könyvsorozat utolsó tagjaként 1920-ban adták ki, – sajnos csak magyar nyelven – Kuzsinszky Bálint: a Balaton környékének archaeológiája. Lelőhelyek és leletek című munkáját, amely a vele egyidejűleg kinyomtatott geológiai térképpel együtt lényegében 1913-ban már kész volt.² Ez a III. kötet első részének második szakasza. Az első szakasz vélhetően nem szerepelt az eredeti programban. Ez Rhé Gyula: Ős- és ókori nyomok Veszprém körül című, alig

30 oldalas dolgozata,³ amely 1906-ban jelent meg.⁴ A társadalomtudományi munkák közül végül is nem készült el „A Balaton és vidéke történeti földrajza”, amely a tó befolyó vizei hídjainak, réveinek történetét, ill. a Balaton-menti községek és a községek birtokos családjainak történetét dolgozta volna fel, és befejezetlen maradt a Balaton-melléki népesség antropológiai vizsgálata.

Nem találtam adatot arra vonatkozóan, hogy mikor kapott Kuzsinszky Bálint felkérését a tó környékén előkerült régészeti leletanyag összegyűjtésére és feldolgozására. Úgy vélem erre 1892–93 táján kerülhetett sor. Ezt a munkát egyéb tevékenységei mellett végezte, hisz a Nemzeti Múzeum Régiség- és Éremtárában segédőr, majd őr volt, 1894-től az Aquincumi Múzeum, majd 1899-től egyidejűleg a Fővárosi Múzeum igazgatója lett, ill. közben magántanárként oktatott a Budapesti Tudományegyetemen. Először munkahelyén a Nemzeti Múzeumban tekintette meg a területről származó leleteket és a szakirodalmat gyűjtötte össze. De nem elégedett meg a nyomtatásban megjelent munkákkal, hanem a kéziratokat is felkutatta és kijegyzetelte Bél Mátyás 18. századi kéziratától Römer Flóris jegyzőkönyvein⁵ át Pelargus János dörgicsei evangélikus lelkésznek 1871-ben a MTA Archaeologiai Bizottságához és 1872-ben a Műemlékek Országos Bizottságához írott jelentéséig. Az egyetlen fontos kézirat forrás, amit nem használt fel, Pesty Frigyes 1864-es kérdőíves helynévtára. Közben tájékozódni igyekezett, hogy hol találhatóak a Balaton környékéről

* Több mint két évtizeddel ezelőtt röviden már foglalkoztam a Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei című sorozat történeti összefoglalásával. MÜLLER 1991.

¹ SOMOGYI 1991.

² Adatai alapján 1912-ben járt utoljára anyaggyűjtési szándékkal a Balatonnál, Darnay Kálmán lesencetomaji feltárástán (KUZSINSZKY 1920. 122.). Lóczy Lajos geológiai térképe is kész volt 1913-ban, de a világháborús igénybevétel miatt a Katonai Térképészeti Intézet csak 1920-ban jutott hozzá, hogy kinyomtassa (SOMOGYI 1991. 39)

³ Rhé Gyula (1871–1936) amatőr régész, csak 1896-ban került Veszprémbe MÁV tisztviselőként, és csak ekkor kapcsolódott be a Veszprém környéki kutatásokba.

⁴ Nincs rá semmilyen forrásunk, de feltehetően Lóczy Lajos, a kutatás irányítója és szervezője úgy találhatta, hogy Kuzsinszky megcsúszott a munkájával, és Jankó János, illetve Békefi R. kötetei mellé szeretett volna egy régészeti összefoglalást is, amire Rhé Gyula vállalkozott.

⁵ Az általa használt Somogy, Veszprém és Zala megyei, 1861-ben készült jegyzőkönyvek a közelmúltban nyomtatásban is megjelentek: Römer Flóris Jegyzőkönyvei. OMvH Forráskiadványok 2. Sajtó alá rendezte VALTER-VELLADICS Bp. 1999.

származó tárgyak, és kik rendelkeznek magán-gyűjteménnyel a területen, hisz ekkor még sem a keszthelyi (1898), sem a veszprémi (1902) múzeum nem létezett, csak Sümegen Darnay Kálmán 1877-ben (1887-ben) alapított magánmúzeuma.⁶

Tárgyakat talált például a Vasvármegyei Múzeumban,⁷ a tihanyi apátság könyvtárában,⁸ a keszthelyi városházán,⁹ a zalaapáti apátságban,¹⁰ a veszprémi¹¹ és a győri főgimnáziumban,¹² egy lengyeltóti leletet pedig a berlini Museum für Völkerkunde őskori osztályán látott és erről fényképet is szerzett.¹³ Felvette a kapcsolatot a magángyűjtőkkel, lefotózta vagy lefotóztatta anyagukat, mint például a Kéthely környéki leleteket Schuch Károlynál, a Hunyady uradalom pénztárnokánál, a Lengyeltóti tatárvári tárgyakat Szilárdffy Lajos állomásfőnöknél vagy a Veszprém megyei leleteket Véghelyi Dezső vármegyei főjegyzőnél, későbbi alispánnál. De megemlíthetjük Dr. Csák Árpádot Keszthelyről vagy Hets Miklós tisztartót Balatonkilitiből. Sokszor megfordult a területen, és az esetek többségében nem derül ki, hogy melyik évben tekintette meg a lelőhelyeket, de időnként megemlíti, hogy az egyes helységeket mikor járt. Ezek a következők: 1895-ben Tihanyban és Alsódörgicsén,¹⁴ 1896-ban Lóczy Lajossal Balatonföldváron, majd Keszthelyen, Csopakon, Balatonszőlősen, Balatonhenyén és Szigligeten,¹⁵ 1897 telén Fonyódon,¹⁶ 1898-ban Lengyeltótin,¹⁷ 1900-ban Csopakon és Gyulafirátóton,¹⁸ 1901-ben Balatonarácson,¹⁹ 1902-ben Balatonkilitin,²⁰ 1906-ban Balatonmagyaród-Hídvégpusztán,²¹ 1908-ban Alsóörsön,²² 1908 után Zalaapátiban és

Sümegen,²³ 1910-ben Keszthelyen,²⁴ 1912-ben Lenseicestvándon.²⁵

A szakirodalomból és az adatközlőitől megismert lelőhelyeket szinte kivétel nélkül személyesen megtekintette, ellenőrizte. Kivételt csak néhány, a Balatontól távolabb eső, Rhé Gyula és Laczkó Dezső által leírt lelőhely képez.²⁶ Eredményeit nem a települések abc-rendje szerint, hanem megyénként ismerteti, igyekezvén betartani a földrajzi sorrendet. A lelőhelyek bemutatása Somogy megye akkori ÉK-i szélén, a Sió jobb partján kezdődik, végighalad a D-i parton, majd Zalavártól kezdődően Zala megye lelőhelyei következnek az É-i oldalon Alsóörsig, csak a Veszprém megyéhez tartozó Nagy- és Tótvázsony képeznek kivételt. A felsorolást Veszprém lelőhelyei zárják Balatonalmáditól a ma Siófokhoz tartozó Fokszabadiig.

Sokszor írja egyes szám első személyben, hogy mit talált.²⁷ Külön feljegyezte, ha nem sikerült az irodalmi adatot a helyszínen azonosítani.²⁸ Terepbejárásaira gyakran elkísérték adatközlői is, így Bognár Károly plébánossal járta be Káptalanóti, Kanzli Kálmán tanítóval Kékkút, Szombath János református lelkésszel Balatonszőlős, Segesdi Mátyás református lelkésszel Balatonfüred, Patzl Jenő főerdésszel Gyulafirátót, Véghelyi Dezsővel pedig Királyszentistván és Litér határát.²⁹ Volt olyan jelentősebb római kori lelőhely, amit többször is felkeresett.³⁰ Terepbejárásai so-

⁶ DARNAY 1995. 9; HAÁSZ 1999. 287.

⁷ Bronztű Taliándörögdről KUZSINSZKY 1920. 201. ábra

⁸ Bronzkori edényke Siófokról KUZSINSZKY 1920. 4. ábra

⁹ Vaskard a keszthelyi Mosóházról KUZSINSZKY 1920. 100.

¹⁰ Zalavári kövek KUZSINSZKY 1920. 43.

¹¹ Számos tárgyat gyűjtött össze Laczkó Dezső, aki 1888-tól a piarista főgimnázium természetrajz tanára, majd 1912-től igazgatója volt, ezek utóbb a veszprémi múzeum régészeti gyűjteményébe kerültek.

¹² Későbronzkori kincslet darabjai Kilitiből KUZSINSZKY 1920. 7-9. ábra

¹³ KUZSINSZKY 1920. 30-32. ábra.

¹⁴ KUZSINSZKY 1920. 166 és 155.

¹⁵ KUZSINSZKY 1920. X, 15, 69, 123, 148 és 173. A felkeresett helységek közötti nagyobb távolságok miatt feltételezhető, hogy ebben az évben többször is meglátogatta a tó környékét.

¹⁶ KUZSINSZKY 1920. 28.

¹⁷ KUZSINSZKY 1920. 26.

¹⁸ KUZSINSZKY 1920. 173 és 179.

¹⁹ KUZSINSZKY 1920. 170.

²⁰ KUZSINSZKY 1920. 11.

²¹ KUZSINSZKY 1920. 39.

²² KUZSINSZKY 1920. 180.

²³ KUZSINSZKY 1920. 43 és 156. 1908-ban publikált tárgyakat tekintett meg az apátságban és a Darnay Múzeumban.

²⁴ KUZSINSZKY 1920. 74. Megtekintette az 1910 telén feltárt Keszthely-újmajori temető anyagát.

²⁵ KUZSINSZKY 1920. 122.

²⁶ RHÉ 1906; LACZKÓ-RHÉ 1912.

²⁷ Pl. „...a hol én csak tégladarabokat és falakból való köveket láthattam.” Zalahaláp-Ödörögdpusztán az Egyházdűlőben KUZSINSZKY 1920. 117.

²⁸ Például a Rómer által Szentbékkállán a Parragréten említett felirattöredékről, illetve a Kerítés dűlőben és a Pénzes gödörben lévő római településekről azt írta: „Mindezen helyeket kerestem, de nem sok eredménnyel...” KUZSINSZKY 1920. 147. A lelőhelyeket a régészeti topográfia sem tudta azonosítani. MRT 1. 145. Ugyancsak Rómer szerint a hegyesi hegy oldalában cserepek találhatóak. Kuzsinszky azt írja „...kerestem a helyet de nem találtam.” KUZSINSZKY 1920. 130. A topográfia szerint ezek középkori kerámiatöredékek lehettek. MRT. 61, 15/2. lh. Nem tudta azonosítani sem ő, sem a topográfia a Pelargus János jelentésében említett, Alsódörgicsén a Sastai szőlőben talált őskori urnatemető helyét. KUZSINSZKY 1920. 155 és MRT 2. 87. Ugyancsak nem sikerült megtalálnia azt a kikövezett római utat, amit Récsy említett Balatonedericsről. KUZSINSZKY 1920. 118. Persze arra is van példa, hogy a Kuzsinszky által látottakat több, mint fél évszázaddal később, a régészeti topográfiai munkálatok során sem sikerült megtalálni, mint pl. Nagyvázsóny, Baráti pusztán a római falakat. MRT 2. 143, 33/30. lh.

²⁹ KUZSINSZKY 1920. 130, 131, 158, 170, 192 és 198.

³⁰ Pl. Szentkirályszabadja-Romkút. KUZSINSZKY 1920. 182.

rán több új, addig nem ismert település nyomait dokumentálta.³¹

A lelőhelyeket nemcsak megtekintette, de ha megörökítenivalót talált azt lefényképezte,³² a felszíni nyomokról vázlatot készített, vagy felmértette azokat. Így pl. felmért Gyulakeszin a temetőben lévő római épület maradványait, a csopaki Kőkoporsódűlőben előkerült római borospincét és Szentkirályszabadján a Romkúton az egyik római épület nyomait,³³ részletes térképet készített Balatonföldváron a kelta földvár sáncainak maradványairól³⁴ és a tihanyi óváról (1. a–b. kép).³⁵

Kisebbségi feltárásai az idő vagy az anyagiak hiánya miatt sikertelenek voltak. A tihanyi óvár sáncát átvágta, de csak másfél méter mélyen.³⁶ Maga jegyzi meg a tihanyi tumulus feltárásáról, hogy „a halott maradványait talán csak azért nem találtuk meg, mert nem mentünk le elég mélyen.”³⁷ Szentkirályszabadja, Szobahely lelőhelyen a próbafeltárás negatív volt, a közelben Tuba Gábor földjén ugyan talált egy 6 m hosszú, 45 cm széles falat, de a járósíntet még 120 cm mélyen sem érték el.³⁸

Előfordult, hogy jelenségeket vagy leleteket tévesen értékelt. A Siófokon előkerült falmaradványról úgy vélte, hogy egy római zsiliphez tartozott (2. a kép).³⁹ Ezt már kortársai is vitatták.⁴⁰ Sági Károly ellenőrző ásatása sem igazolta elképzelését.⁴¹ A legújabb vízborítottsági térkép alapján pedig a késő császárkorra a feltételezett zsilip helyét 105 m-es balatoni vízállásnál víz borította volna (2. b kép).⁴² Úgy vélte a balatonföldvári kelta földvár 19. század végi alaprajza megfelel az eredeti állapotnak, a hegyesszögű háromszög formának, É-ről nem volt sánc, mert a meredek part

természetes védelmet szolgáltatott.⁴³ Ugyanígy feltételezte, hogy a Keszthely–fenékpusztai késő császárkori erődöt csak három oldalról védte kőfal, a K-i oldalon, a Balaton „görbe partvonala” határolta.⁴⁴ Mindkét esetben tévedett. A Balaton a késő középkori magas vízállás idején elhabolta a part egy részét, és így alakult ki a mai partvonal.⁴⁵ Elképzelhetőnek tartotta, hogy Tihanyban a Csúcshegyen lévő négyszögű (valójában ötszögű) építmény római burgus volt.⁴⁶ A későbbi szakirodalom is római korinak tartotta,⁴⁷ csak a régészeti topográfiai munkák során tisztázták, hogy középkori.⁴⁸ A balatonboglári késő népvándorláskori és Árpád-kori kerámiákat római kori barbár készítményeknek tartotta,⁴⁹ egy keszthelyi késő bronzkori, fűzfalevél alakú csüngőt miniatűr bronzborotvának határozott meg.⁵⁰

Még gyakrabban fordul elő, hogy tévedéseket vagy rossz meghatározásokat korrigált. Joggal vetette fel, hogy szinte valamennyi római épületnyomot őrtoronynak vagy castrumnak neveztek a kutatók, holott ezek egyszerű villaépületek, vagy kisebb települések lehettek.⁵¹ A ságvári késő császárkori erődről közli Römer felmérését, de a helyszínt bejárva úgy találta, hogy az lényegesen kisebb, és trapéz alakú lehetett.⁵² Feltételezését Tóth Endre feltárásai igazolták.⁵³ A zalaszántói halomsírokról közli Römer 1878-as térképvázlatát, de a helyszínen ellenőrizve azt, megállapította, hogy a Várreten nem hét, hanem 13 halom van, és helyesen feltételezte, hogy ezek Hallstatt koriak.⁵⁴ Csak Árpád és Sági János a nagyobbik kékkúti épületet is ókeresztény bazilikának vélték. Kuzsinszky megállapította, hogy a 13 helyiséges építmény villaépület volt.⁵⁵ Darnay a szigligeti Ciframajornál feltárt temető urnáit késő vaskorinak határozta meg, ő viszont inkább

³¹ Pl. Balatonkilitin a Kálvária tövében cserepek gyűjthetők, és pontos leírást ad a házak mögötti partfalban látható objektumokról; Diszelben a Homokdombi dűlőben, Szentbékállán az Örvényesi dűlőben, Nemespécsele előtt, Balatonszőlősen a Kaniházi dűlőben, Nagyvázsöny, Baráti pusztán, Balatonfüred, Laki dűlőben, Felsőörs, Ányosházán talált új római kori településeket (KUZSINSZKY 1920. 3, 129, 147, 156, 158, 162, 170 és 183).

³² A terepi- és a tárgyfotókat is döntően ő maga vagy Nok Gyula a Fővárosi Múzeum „laboránsa” készítette.

³³ KUZSINSZKY 1920. 128, 173–175 és 184.

³⁴ KUZSINSZKY 1920. 15. ábra.

³⁵ KUZSINSZKY 1920. 204. ábra. A MRT 2 azt írja, hogy „részleteiben pontatlan, de alapjában véve jó áttekintést nyújtó térképvázlat” (197, 45/13. lh.). A legújabb felmérés NOVÁKI–UZSOKI 2002.

³⁶ KUZSINSZKY 1920. 164.

³⁷ KUZSINSZKY 1920. 167.

³⁸ KUZSINSZKY 1920. 183.

³⁹ KUZSINSZKY 1920. 1–2. AURELIUS VICTOR szerint (Liber de Caesaribus, 40, 10) Galerius császár a Balaton vizét a Dunába vezette.

⁴⁰ Pl. CHOLNOKY 1918. 214.; LÓCZY 1921. 117.

⁴¹ SÁGI 1968. 27–33.

⁴² SERLEGI 2007. 304–305 és 14. ábra.

⁴³ KUZSINSZKY 1920. 15. és 15. ábra.

⁴⁴ KUZSINSZKY 1920. 50, 52.

⁴⁵ Balatonföldváron nem lehet tudni, hogy mennyit mosott el a Balaton a földvából (NOVÁKI 1961. 81), Fenékpusztán eredetileg szinte szabályos négyszög alaprajzú volt az erőd (HEINRICH–TAMÁSKA–MÜLLER–STRAUB 2012. 28).

⁴⁶ KUZSINSZKY 1920. 168.

⁴⁷ THOMAS 1964. 124.

⁴⁸ MRT 2. 196, 45/11. lh.

⁴⁹ KUZSINSZKY 1920. 23 és 28. ábra, de megjegyezte, hogy „ez a hullámvonalas díszítés különösen a népvándorláskori edényeket jellemzi...”

⁵⁰ KUZSINSZKY 1920. 99 és 100. ábra 7.

⁵¹ KUZSINSZKY 1920. 117.

⁵² KUZSINSZKY 1920. 10, Römer térképvázlata a 11. ábra.

⁵³ TÓTH 2009. 21, 25–28 és 63.

⁵⁴ KUZSINSZKY 1920. 112 és Römer térképe a 152., Kuzsinszky fényképe a 153. ábra.

⁵⁵ KUZSINSZKY 1920. 132–136. A lelőhely értékelésére lásd K. Palágyi Sylvia cikkét: BudRég 48. 2015.

bronzkorinak tartotta őket.⁵⁶ A temetőt valóban a halomsíros kultúra idején használták.⁵⁷ A veszprémi papvásártéri urnatemető leletei között Rhé Gyula egy láncos fibulát közölt, melyet bronzkor végének tartott, ő pedig késő vaskori kelta tárgynak határozta meg.⁵⁸ Lipp közöltnek tekintett Keszthely környéki feltárásainak eredményeit csak összefoglalóan ismerteti, közben felrója neki hogy a 300 fenékpusztai sírból csak kettő (a valóságban öt) leleteit ismerteti részletesen,⁵⁹ hogy együtt tárgyalja a sörházkeri és a dobogói temetők anyagát, amelyeket így alig lehet szétválasztani,⁶⁰ és Alsópáhokon (Hévíz) sem különítette el sironként az anyagot.⁶¹

Lipp 1883-as pusztaszentgyházi ásatási megfigyelései értelmezhetetlenek.⁶² Kuzsinszky nagyon finoman fogalmazott: „Lipp ezen leírása kissé regényesnek tűnik fel.”⁶³ A helyszínt megtekintette: „egy dombos emelkedés, amelynek gödreiből, mint magam is láttam, falmaradványok fehérlenek ki, a törmelékben pedig római tégladarabok találhatók.”⁶⁴ 1998–2000-ben a dombtetőn végzett feltárás során egyetlen római jelenség sem került elő.⁶⁵ Kuzsinszky azonban közöl egy térképet amelyen feltűntette a keszthelyi és Keszthely környéki lelőhelyeket. Ezen jól látszik, hogy ő a Pusztaszentgyház rómaiakhoz kötött falait a vasúttól É-ra látta,⁶⁶ a dombtető viszont a vasúttól D-re van, és ez feloldja az ellentmondást.

147 fotón, illetve rajzon közöl kerámia- és fém-tárgyakat, ezek az emberábrázolású szentgyörgyvári bronz edény⁶⁷ kivételével valamennyien addig közöletlen leletek voltak. Elévülhetetlen

érdeme, hogy olyan feltárásokról készített részletes beszámolót, amelyek anyaga azóta döntően megsemmisült. Mindenek előtt a Csák Árpád által 1909–1910 telén, a keszthelyi Újmajornál feltárt 129 síros koracsászárkori temetőt, amelyről Csák csak egy alig több, mint fél oldalas beszámolót tett közzé.⁶⁸ Kuzsinszky viszont a temetőtérképet, ásatási fotókat és 25 fényképen az összes fontos leletet (3–4. kép) közölte.⁶⁹ Fenékpusztával is csaknem 30 oldalon foglalkozik, elsősorban Csák közöletlen feltárásaival az erőd területén, védművein és temetőjében.⁷⁰ Sági János részletesen beszámolt az apátdombi ásatásáról,⁷¹ de az összesítő alaprajzot Kuzsinszky tette közzé.

Kuzsinszky szívéhez különösen közel állt az epigráfia. Bár úgy vélte „...csupán azt újra leírni, a mit mások leírtak nem akartam”, a megmunkált kövekkel azonban kivételt tett. Minden római kömléket, amelyet megtalált vagy azonosítani tudott fényképen közölt, és a feliratokat, azok feloldását és magyar fordításukat is. Büszkén jelenti, hogy a 41 kömlékből 18 ebben a műben szerepel először.⁷² Persze kivétel itt is van. A Taliándörögdőn talált kőkoporsót Pelargus János szerint szét-törték. Kuzsinszky megjegyzése: „A koporsóért különben nem kár, mert csak durván volt kifaragva.”⁷³

Természetesen a római kori lelőhelyek keltették fel leginkább az érdeklődését. Az őskori anyag meghatározásával némi gondja is volt. Hampel bronzkori összefoglalását⁷⁴ természetesen ismerte és használta, de néhány kivételtől eltekintve csak akkor nevezett bronzkorinak kerámiákat, ha bronztárgyakkal együtt kerültek elő. Egyébként csak őskorinak nevezte a kerámiákat.⁷⁵ A durva anyagú edényeket újkőkoriak határozta meg, holott többségük bronzkori, házi kerámia volt.⁷⁶ A tokos és szárnyas baltákat kivétel nélkül vésőnek nevezte, de ezt a meghatározást Hampeltől vette át.

⁵⁶ KUZSINSZKY 1920. 123.

⁵⁷ MRT 1. 152–153, 46/1. lh.

⁵⁸ KUZSINSZKY 1920. 189. Meghatározását a topográfia is igazolta (MRT 2. 239, 51/16. lh.).

⁵⁹ LIPP 1886; KUZSINSZKY 1920. 69; MÜLLER 2010. 13–16.

⁶⁰ LIPP 1884; KUZSINSZKY 1920. 98., holott a két temető nem is egykorú, a dobogóit már a 6. század végén megnyitották, míg a sörházkerit csak 630 után (KOVRIK 1958; HEINRICH-TAMÁSKA 2008. 437, Tabelle I.)

⁶¹ KUZSINSZKY 1920. 102. A sörházkeri és a dobogói temetők feltárásáról megmaradt részleges dokumentációk azt igazolják, hogy Lipp legalábbis részben sironként készített feljegyzést feltárásainak eredményeiről (KISS 1997; KISS 1999).

⁶² LIPP 1886. 140–141; MÜLLER 2014. 14–16.

⁶³ KUZSINSZKY 1920. 46–47.

⁶⁴ KUZSINSZKY 1920. 45.

⁶⁵ MÜLLER 2014. 12–16.

⁶⁶ KUZSINSZKY 1920. 59. ábra.

⁶⁷ Ezt tartotta a terület legművészebb tárgyának. A Balatoni Múzeumban őrzött tárgyat szerette volna ő közzétenni, de „Hekler Antal ugyan megelőzte a publikációjával (HEKLER 1909. 203), de azért ezen a helyen sem hiányozhat a képe.” (KUZSINSZKY 1920. 44) Egyébként nem értett egyet Hekler feltevésével, hogy ez a tárgy egy Antinous ábrázolás másolata lett volna. Radnóti is vele értett egyet (RADNÓTI 1938. 145), de legújabbán Palágyi inkább Heklernek adott igazat (PALÁGYI 2002. 57–58).

⁶⁸ CSÁK 1912.

⁶⁹ KUZSINSZKY 1920. 74–87. Egyes tárgyak szerepelnek a két világháború közötti anyagfeldolgozásokban (IVÁNYI 1935; KOVRIK 1937; PATEK 1942; BÖNIS 1942; BENKŐ 1962), de magáról a temetőről csak Kuzsinszky összefoglalása áll rendelkezésünkre.

⁷⁰ KUZSINSZKY 1920. 47–74.

⁷¹ SÁGI 1909.

⁷² KUZSINSZKY 1920. XVI.

⁷³ KUZSINSZKY 1920. 159.

⁷⁴ HAMPEL 1886–1896.

⁷⁵ Pl. KUZSINSZKY 1920. 55., 60., 131–132., 165., 214. és 231–233. ábrák, az őskorinak nevezett kerámiák kivétel nélkül a bronzkor különböző fázisaiból származnak.

⁷⁶ Pl. a szőládi későbronzkori kerámia. A 20. ábra képaláírása: Őskori (neolith) edények Szőládból.

A népvándorlaskor érdekelte a legkevésbé. Nem foglalkozott a Lipp által feltárt nagy sírszámú Keszthely kultúrák temetők etnikai és keltezési kérdéseivel. A Keszthely–Gáti dombon 1895-ben előkerült hun kori leletet Hampel nyomán⁷⁷ ő is avar korinak tartotta.⁷⁸ Jellemző, hogy a zalavári Várszigetről megírja, hogy a Karoling-korban Mosaburnak hívták, hogy Pribina „várpalotát” építtetett itt, majd kijelenti, hogy „minket itt csak az a kérdés érdekel, hogy nem állott-e ott már régebben egy római castrum...”?⁷⁹ A kutatók többsége ezt így vélte, de ő a földrajzi környezet alapján feltételezte, hogy a római kövek és téglák itt csak másodlagosan kerültek felhasználásra. Az utóbbi évtizedek feltárásai őt igazolták.

A honfoglalás- és középkori lelőhelyek és tárgyak nem szerepelnek a kötetben. Feltehetően ez egy megállapodás volt, tekintettel Békefi Remig és Makay Béla kötetekre. A munkában két helyről szerepelnek kora Árpád-kori sírleletek. Mindszentkálláról, ahol 1903-ban Sági János tárt fel 49 10–11. századi sírt, amelyeket Kuzsinszky késő népvándorlás korinak tartott,⁸⁰ a veszprémi Jeruzsálem hegyen pedig Laczkó Dezső végzett leletmentést 1909-ben. Kuzsinszky elfogadta, hogy ide római hatás alatt álló barbárok temetkeztek a 4–5. században.⁸¹ A valóságban a sírok két korszakba sorolhatók, részben késő római temetkezések a 4–5. század fordulójáról, részben magyar köznépi temetkezések a 10. századból.⁸²

A vastárgyak nemigen keltették fel az érdeklődését. A Csák feltárásából származó anyagról a következőképp nyilatkozik: „A vasleletek természetesen kevésbé értékesek, de ekkora mennyiségben és változatosságban más hazai helyen még nem kerültek napfényre és a keszthelyi Balatoni Múzeumnak különös érdekességet kölcsönöznek.”⁸³ A vastárgyakat a kiállításban öt hatalmas tablóra erősítve mutatták be. Kuzsinszky valamennyit lefényképezte, és röviden ismertette az anyagot (5–6. kép). Meghatározásai elég pontosak. Pl. a három tagú római ekehúzó láncokat ő is így nevezi. Ebben bizonyára segítségére volt Darnay tanulmánya, bár ő csak leírta, de képből nem közölte a káptalanfai leletet.⁸⁴ A 85. ábra felső részén látható fogazott élű eszközöket marhavakarónak határozta meg. Magam is ezen a véleményen vol-

tam,⁸⁵ csak a közelmúltban bizonyították be, hogy ezeket a szövés során használták.⁸⁶ Kuzsinszky fotói nagy szolgálatot tettek nekem, amikor a mezőgazdasági vaseszközök feldolgozásával foglalkoztam. A fenékpusztai leletek egy része a II. világháború végén megsemmisült. Ami túlélte a pusztulást, azt leltári számok nélkül a múzeum padlásán találtam meg a Darnay-gyűjtemény vastárgyaival együtt a '70-es évek elején. A fotókat felnagyítva sikerült a tárgyak többségét azonosítanom.⁸⁷ A vaseszközökről való véleményét tükrözi a fonyódi eset is. 1897-ben értesítették a Nemzeti Múzeumot, hogy Fonyódon falmaradványok kerültek elő. Kuzsinszky szállt ki a helyszínre, leírta az előkerült római kori falak és hypocaustum árok helyzetét. A leletek közül csak egy homokkőoszlopot, egy összegyűrt bronztálat és a 4. századi érméket tartotta említésre méltónak.⁸⁸ A gyarapodási napló szerint e leletekkel együtt két ekevas, egy csoroszllya és egy azóta elveszett sarló került a múzeumba (MNM 21/1897.8–11.). A jellegzetes római kori agráreszközök⁸⁹ utóbb a középkori gyűjteménybe kerültek.

Gyűjtőmunkája során sok emberrel találkozott, kapcsolata a gyűjtőkkel nem volt azonos. Csák Árpáddal számtalanszor találkoztak, nemcsak magángyűjteményét tekintette át, de a Balatoni Múzeum Egyesület titkáráként és a régészeti gyűjtemény kezelőjeként a múzeumi anyagot is Csák mutatta meg neki. A kötet bevezetőjében külön ki is emeli Kuzsinszkyt, hogy Csák milyen lelkesen támogatta munkáját és osztotta meg vele megfigyeléseit.⁹⁰ Dicséri Csákot, hogy 1901-es fenékpusztai temetőfeltárásán síronként különítette el a leleteket, utóbb ásatási naplója is előkerült.⁹¹ Feltételezem, hogy éppen Kuzsinszky hatására, hisz az 1898-as dobogói feltárás 64 sírjának anyagát még nem síronként tartotta nyilván.⁹²

Rhé Gyulával és Laczkó Dezsővel korrekt kapcsolatot ápolt, viszont Darnay Kálmánnal nem lehetett baráti a viszonya. Járt ugyan a múzeumban, de csak néhány tárgyról közöl fotót, ami persze érthető, hisz Darnay Csákkal ellentétben szinte valamennyi fontosabb régészeti leletét publikálta.⁹³ Lefényképezte a durva faragású Ianus

⁷⁷ HAMPEL 1900. 110.

⁷⁸ KUZSINSZKY 1920. 101.

⁷⁹ KUZSINSZKY 1920. 41.

⁸⁰ KUZSINSZKY 1920. 145–146 és 185. ábra.

⁸¹ KUZSINSZKY 1920. 190.

⁸² MRT 2. 247–247, 52/56. lh.

⁸³ KUZSINSZKY 1920. 64.

⁸⁴ DARNAY 1904. 197.

⁸⁵ MÜLLER 1982. 532–534.

⁸⁶ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2010.

⁸⁷ MÜLLER 1982. 106–124.

⁸⁸ KUZSINSZKY 1920. 28–29 és 36. ábra.

⁸⁹ MÜLLER 1982. 75–76, Nr. 220–222.

⁹⁰ KUZSINSZKY 1920. XI.

⁹¹ KUZSINSZKY 1920. 70.; MÜLLER 2010. 11–28.

⁹² KUZSINSZKY 1920. 105–107. A leltárkönyvek igazolják, hogy a későbbiekben a többi temetőfeltáráson is síronként különítette el a leleteket.

⁹³ MÜLLER 1995.

szobrot, amit provinciál római alkotásnak tartott, Szabó Miklós bizonyította be, hogy az egy kelta kori faragvány.⁹⁴ Joggal veti fel, hogy a Diszelhajagosi leletet először bronztárgynak, majd rézkorinak határozta meg.⁹⁵ Úgy tűnik nem tartotta szavahihetőnek Darnayt, más gyűjtőkkel kapcsolatban nem fogalmazott meg olyan feltételezéseket, mint vele kapcsolatban. Pl. „Darnay-nak egy paraszt két őskori bronztűt hozott, melyeket állítólag egy veremsírban a csontváz bordái között talált. Legalább (is) ezt mondja Darnay...”⁹⁶; „Állítólag Nemespécsegyről való” egy Geniust ábrázoló bronzszobrocska Darnay gyűjteményében.⁹⁷ „...a napilapok ismételt hoztak hírt róla... ... hogy Darnay Kálmán Lesenceistvándon egy népvándorláskori temető feltárásába fogott s azt több évre tervezi. De csak a lárma volt nagyobb, mint az eredmény.”⁹⁸ Egyébként a feltárást meg is látogatta 1912-ben.

Kuzsinszky Bálint egyéb tennivalói mellett óriási munkát végzett a Balaton térségében. Felkutatót minden forrást, gyűjteményt. Igyekezett minden korábbi adatot a helyszínen ellenőrizni, és új lelőhelyeket felkutatni. A lelőhelyeket pontosan körülírta, a fontosabbakat fotón is megörökítette. Minden jelentősebb tárgyat fényképen is közölt és szabatosan leírt. Voltaképp megalkotta a magyar régészettudomány első igazi topográfiai munkáját, amelyre joggal volt büszke: „...munkám egészen önálló és teljességre törekvő kutatások eredménye,... ...a melyre önérzettel hivatkozom.”⁹⁹ Összesen 213 lelőhelyet említ a munka (7. kép).

Ezek nem mind a Balatonnal határos községek területén kerültek elő. Számításom szerint a legtávolabbi a sümegi Berki malom, 21,6 km, Úrkút, Zsófia pusztája több mint 18, Gyulafirátót, Pogánytelek pedig több mint 12 km-re van a tótól. A déli parton Lengyeltóti, Tatárvár távolsága is meghaladja a 10 km-t. A lelőhelyek eloszlása nem egyenletes, Keszthely, Tapolca és Veszprém térségében a legsűrűbb, ahol a Balatoni, a Darnay és a Veszprémi Múzeum a legaktívabb volt, és érthető módon a múzeumot nélkülöző D-i parton a legritkább.

Egy topográfiai munkát nem lehet befejezni, csak abba hagyni, hisz a földmunkák – építkezések, infrastrukturális beruházások, földművelés – során újra és újra kerülnek elő addig ismeretlen lelőhelyek és leletek. Kuzsinszky Bálint az I. világháború kitörésekor hagyta abba az anyaggyűjtést.¹⁰⁰ Már ki volt nyomtatva a kötet, amikor véglegesítette a bevezetést, ezért kapott az római lapszámozást, és így vált lehetségessé, hogy a bevezetőben a kötet lapszámainra hivatkozhatott. A bevezető fejezet egy korábban megírt kutatástörténet, amit kiegészített készítésének időpontjáig az irodalmi adatokkal. A legkésőbbi hivatkozás Dornyay Béla egy a Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1917. évi évfolyamában, 1918-ban megjelent munkája.¹⁰¹

„A Balaton környékének archaeológiája” a maga idejében a legkorszerűbb régészeti munka volt, amire még manapság is gyakran hivatkoznak. Nem véletlen, hogy a Históriaantik Könyvkiadó 2010-ben megjelentette reprint kiadásban.

⁹⁴ KUZSINSZKY 1920. 125 és 166. ábra; SZABÓ 1963.

⁹⁵ DARNAY 1889a. 176; DARNAY 1889b. 420. A tárgy az urnamezős kultúra lelete (MRT 1. 51, 11/5. lh.).

⁹⁶ KUZSINSZKY 1920. 131.

⁹⁷ KUZSINSZKY 1920. 156.

⁹⁸ KUZSINSZKY 1920. 122.

⁹⁹ KUZSINSZKY 1920. XVI.

¹⁰⁰ Az ösküi avar temető 1909-es feltárásának eredményeit még ismerteti, de az 1914-ben feltárt 27 sírről már nem tud a munka (KUZSINSZKY 1920. 197).

¹⁰¹ DORNAY 1917.

IRODALOM

- BÉKEFI 1907
 BENKŐ 1962
 BÓNIS 1942
- CHOLNOKY 1918
 CSÁK 1912
 DARNAY 1889a
 DARNAY 1889b
- DARNAY 1899
 DARNAY 1904
- DARNAY 1995
- DORNYAY 1917
- HAÁSZ 1999
- HAMPEL 1886–1896
 HAMPEL 1900
- HEINRICH–TAMÁSKA 2008
- HEINRICH–TAMÁSKA–
 MÜLLER–STRAUB 2012
 HEKLER 1909
- IVÁNYI 1935
- KISS 1997
- KISS 1999
- KOVRIG 1937
- KOVRIG 1958
- LACZKÓ–RHÉ 1912
- LIPP 1884
 LIPP 1886
 LÓCZY 1921
- MAKAY 1913
 MRT 1
- BÉKEFI R.: A Balaton környékének egyházai és várai. Bp., 1907.
 BENKŐ A.: Üvegcorpus. In: RégFüz Ser. 2. No. 11. Bp., 1962.
 B. BÓNIS É.: A császárkori edénművesség termékei Pannoniában. In: DissPann Ser. 2. No. 19. Bp., 1942.
 CHOLNOKY J.: A Balaton hidrográfiája. Bp., 1918.
 CSÁK Á.: A Keszthelyi urnatemetőről. ArchÉrt 32. (1912), p. 374–375.
 DARNAY K.: Zala megyei bronzleletek. ArchÉrt 9. (1889), p. 176–177.
 DARNAY K.: Rézkori emlékekről Zala megyében. ArchÉrt 9. (1889), p. 419–420.
 DARNAY K.: Sümegh és vidékének őskora. ArchKözl 22. (1899), p. 5–85.
 DARNAY K.: Régi ekék részei Sümegh vidékéről. ArchÉrt 24. (1904), p. 196–198.
 DARNAY L.: Darnay Kálmán életének és munkásságának fontosabb dátumai. In: Darnay Kálmán 1864–1945. Miklósi Sikes Cs. (szerk.) Múzeumi Füzetek 4. (1995), p. 9–10.
 DORNYAY B.: A balatonkövesdi római feliratos sírlelet. MúzKvtÉrt 11. (1917), p. 253–256.
 HAÁSZ G.: A nyilvánosság formái egy hajdani vidéki múzeumban (A sümegi Darnay-gyűjtemény bemutatása, 1891–1941). Zalai Múzeum 9. (1999), p. 287–298.
 HAMPEL J.: A bronzkor emlékei magyarhonban 1–3. Bp., 1886–1896.
 HAMPEL J.: Újabb hazai leletek az avar uralom korából. ArchÉrt 20. (1900), p. 97–125.
 HEINRICH–TAMÁSKA, O.: Bemerkungen zur Landschafts- und Raumstruktur auf dem Gebiet der Keszthely-Kultur. In: Kulturwandel in Mitteleuropa, Langobarden–Awaren–Slawen. Bemman, J.–Schmauder, M. (Hrsg.) Bonn, 2008., p. 430–447.
 HEINRICH–TAMÁSKA O. – MÜLLER R. – STRAUB P.: A fenékpusztai római erőd évszázadai. Zalaegerszeg, 2012.
 HEKLER A.: Archaeológiai jegyzetek vidéki múzeumainkról. MúzKvtÉrt 3 (1909) 196–205.
 IVÁNYI D.: A pannoniai mécsesek. Tipológiai és kronológiai áttekin-tés. In: DissPann Ser 2. No. 2. Bp., 1935.
 KISS G.: A Keszthely–dobogói avar kori temető. = Das awarische Gräberfeld von Keszthely–Dobogó. Zalai Múzeum 8. (1997), p. 115–160.
 KISS G.: A Keszthely–városi avar kori temető kutatásának kezdetei. = Die Anfänge der Erforschung des awarenzeitlichen Gräberfeldes der Stadt Keszthely. Zalai Múzeum 9. (1999), p. 77–98.
 KOVRIG I.: A császárkori fibulák főformái Pannoniában. In: DissPann Ser 2. No. 4. Bp., 1937.
 KOVRIG I.: Megjegyzések a Keszthely kultúra kérdéséhez. = Bemerkungen zur Frage der Keszthely-Kultur. ArchÉrt 85. (1958), p. 66–74.
 LACZKÓ D. – RHÉ Gy.: Balácsa. Római telepnyomok és útirányok Veszprém megye déli felében. A balácsai ásátások eredményei. Veszprém, 1912.
 LIPP V.: A keszthelyi sírmezők. Bp., 1884.
 LIPP V.: A fenéki sírmező. ArchKözl 14. (1886), p. 137–159.
 LÓCZY L.: A Balaton földrajzi és társadalmi állapotának leírása. Bp., 1921.
 MAKAY B.: A Balaton és vidéke a történeti korban. Bp., 1913.
 BAKAY K. – KALICZ N. – SÁGI K.: Magyarország régészeti topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp., 1966.

- MRT 2 ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: Magyarország régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Bp., 1969.
- MÜLLER 1982 MÜLLER R.: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig. In: Zalai Gyűjtemény 19/1-2. Zalaegerszeg, 1982.
- MÜLLER 1991 MÜLLER R.: Történeti összefoglalások a Balaton tudományos tanulmányozása sorozatban. In: 100 éves a Balaton-kutatás. 33. Hidrobiológus napok. Bíró P. (szerk.) Tihany, 1991., p. 140–146.
- MÜLLER 1995 MÜLLER R.: Darnay Kálmán a régész. In: Darnay Kálmán 1864–1945. Miklósi Sikes Cs. (szerk.) Múzeumi Füzetek 4. (1995), p. 21–28.
- MÜLLER 2002 MÜLLER R.: Szentgyörgyvár földrajzi környezete és régészeti emlékei. In: Szentgyörgyvár története. Müller R. (szerk.) Zalai Kismonográfiák 7. (2002), p. 9–25.
- MÜLLER 2010 MÜLLER, R.: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta. CPP 1. Bp.–Leipzig-Keszthely-Rahden, 2010.
- MÜLLER 2014 MÜLLER, R.: Die Gräberfelder von Keszthely-Fenekpuszta, Ödenkirche-Flur. In: CPP 5. Bp.–Leipzig-Keszthely-Rahden, 2014.
- NOVÁKI 1961 NOVÁKI Gy.: A balatonföldvári későkelta földvár = Le fortin de terre celtique de Balatonföldvár. ArchÉrt 88. (1961), p. 81–89.
- NOVÁKI – UZSOKI 1999 NOVÁKI D. – UZSOKI A.: Tihany, Óvár őskori földvára. = Prehistoric earthen fort of Tihany, Óvár. In: RégKut 1999. Bp., 2002., p. 63–70.
- PÁSZTÓKAI–SZEŐKE 2010 PÁSZTÓKAI–SZEŐKE J.: Lóvakaró vagy szövőszerszám? Római kori fogazott vasszerszámok Pannonia területéről. Alba Regia 39. (2010), p. 251–255.
- PALÁGYI 2002 K. PALÁGYI S.: Emberfej alakú bronzedény Bakonyszentkirályról = A bronze vessel in the shape of a human head from Bakonyszentkirály. VMMK 22. (2002), p. 57–68.
- RADNÓTI 1938 RADNÓTI A.: A pannoniai bronzedények. In: DissPann Ser. 2. No. 6. Bp., 1938.
- RÉCSEY 1895 RÉCSEY V.: Balaton-vidéki régészeti kutatásaim némi eredményei. Veszprém, 1895.
- RHÉ 1906 RHÉ Gy.: Ős-, és ókori nyomok Veszprém körül. Bp., 1906.
- SÁGI 1909 SÁGI J.: Őstelep a Balaton partján. ArchÉrt 29. (1909), p. 342–354.
- SÁGI 1955 SÁGI K.: Hunkori sír Keszthelyen. ArchÉrt 82. (1955), p. 185–189.
- SÁGI 1968 SÁGI K.: A Balaton szerepe Fenékpuszta, Keszthely és Zalavár IV–IX. századi történetének alakulásában. AntTan 15. (1968), p. 15–46.
- SERLEGI 2007 SERLEGI G.: A balatonkeresztúri „vízmérce”. Környezetrégészeti információk a Balaton déli partjának római kori történetéhez = The „water gauge” of Balatonkeresztúr. Environmental archaeological data on the Roman Period history of the southern shore of Lake Balaton. In: Firkák 1. Győr, 2007., p. 297–317.
- SOMOGYI 1991 SOMOGYI S.: A Magyar Földrajzi Társaság Balatonbizottságának szerepe és eredményei a Balaton-kutatásban. In: Bíró P. (szerk.) 100 éves a Balaton-kutatás. 33. Hidrobiológus napok. Tihany, 1991., p. 33–40.
- SZABÓ 1963 SZABÓ M.: A badacsony-ládbi kettős fej kérdéséhez. ArchÉrt 90. (1963), p. 69–73.
- THOMAS 1964 B. THOMAS, E.: Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte. Bp., 1964.
- TÓTH 2007 TÓTH E.: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Dombóvár, 2009.
- WOSINSKY 1904 WOSINSKY M.: Az őskor mészbetétes agyagművészete. Bp., 1904.

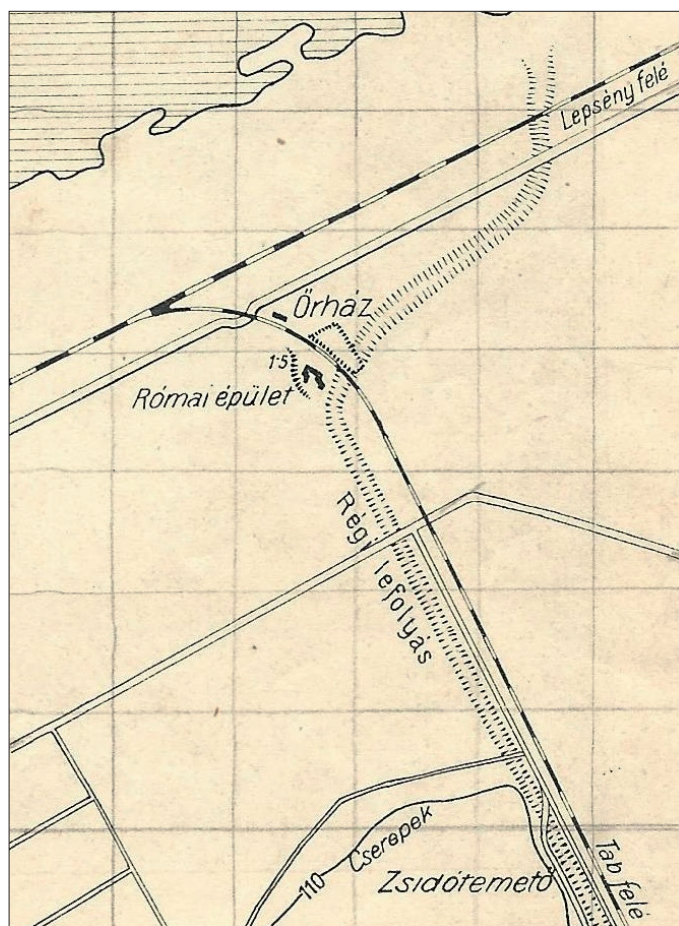
ARCHAEOLOGY OF THE BALATON REGION AND BÁLINT KUZSINSZKY

The “Scientific result about the research of the Balaton” book series was a unique Hungarian academic undertaking. One of the prominent volumes is the still frequently cited work of Kuzsinszky. He continuously travelled to the Balaton for decades, visited the museums, institutions, antiquarians,

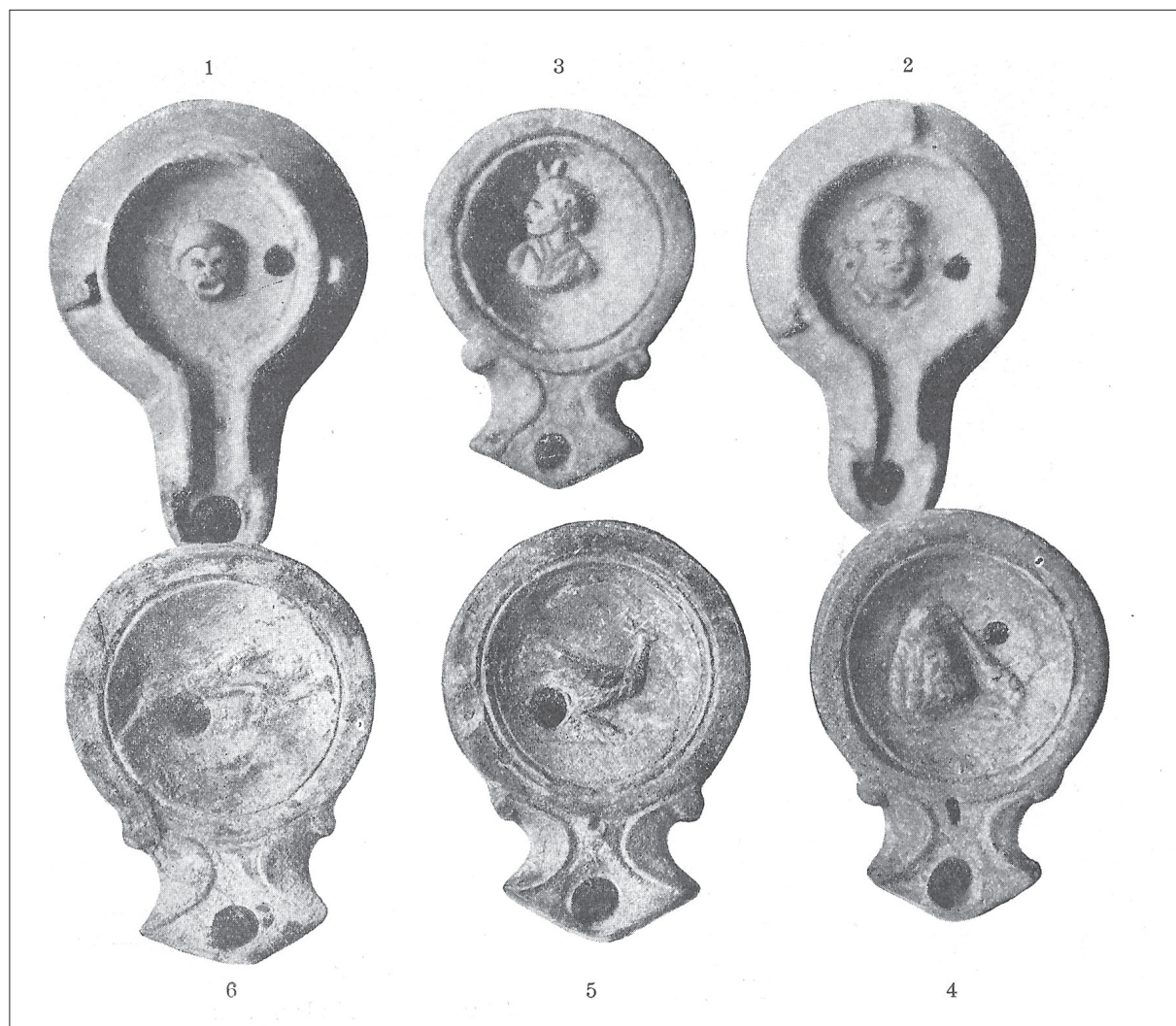
carried out field surveys and smaller excavations. Besides the printed literature, he also collected the data of manuscripts and assembled the first modern Hungarian topography. Although it had its flaws, many of his insights were verified by later research.

1. kép. a: a tihanyi Óvár sáncai Kuzsinszky felmérésén; b: a tihanyi Óvár 1999-es felmérése.

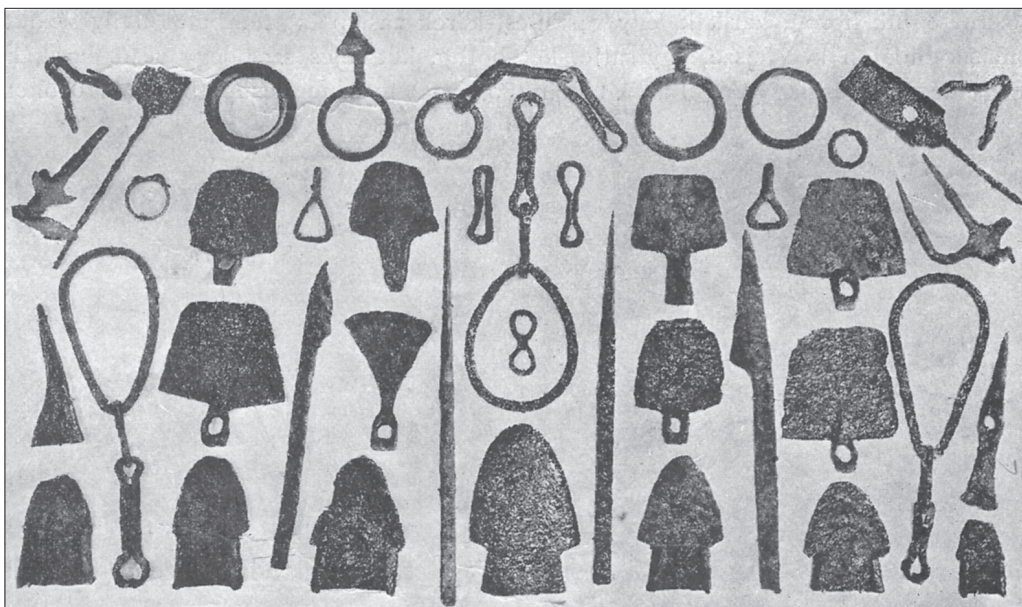
2. kép. a: a síófoki falmaradványok helye; b: a falmaradványok helyzete 105 mBf vízállás esetén.

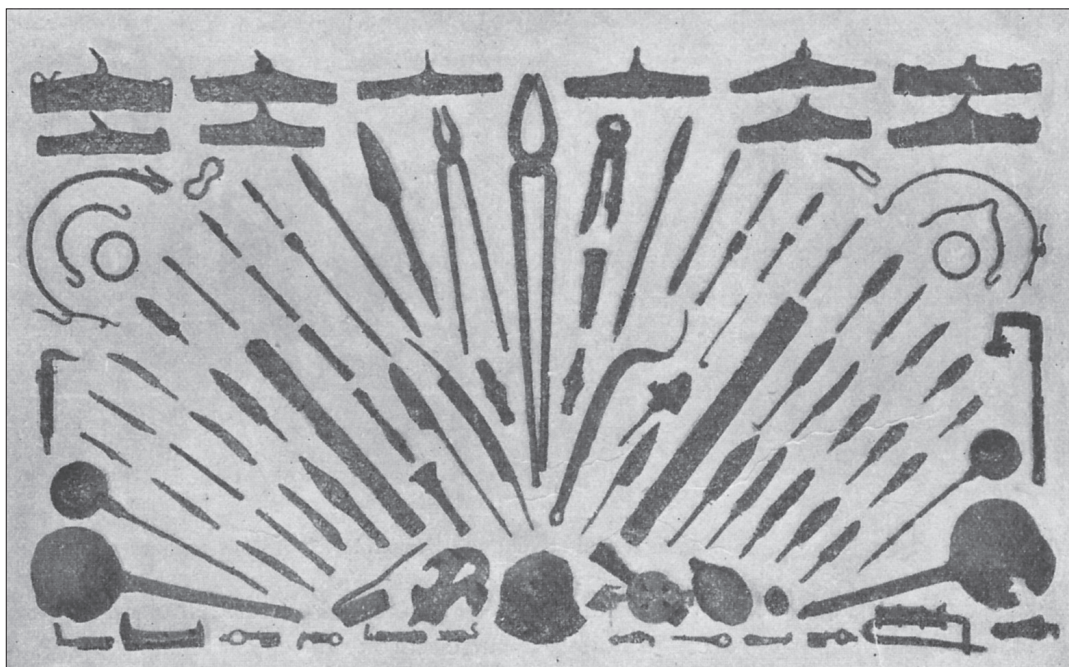
3. kép. Mécsesek a Keszthely-újmajori temetőből.

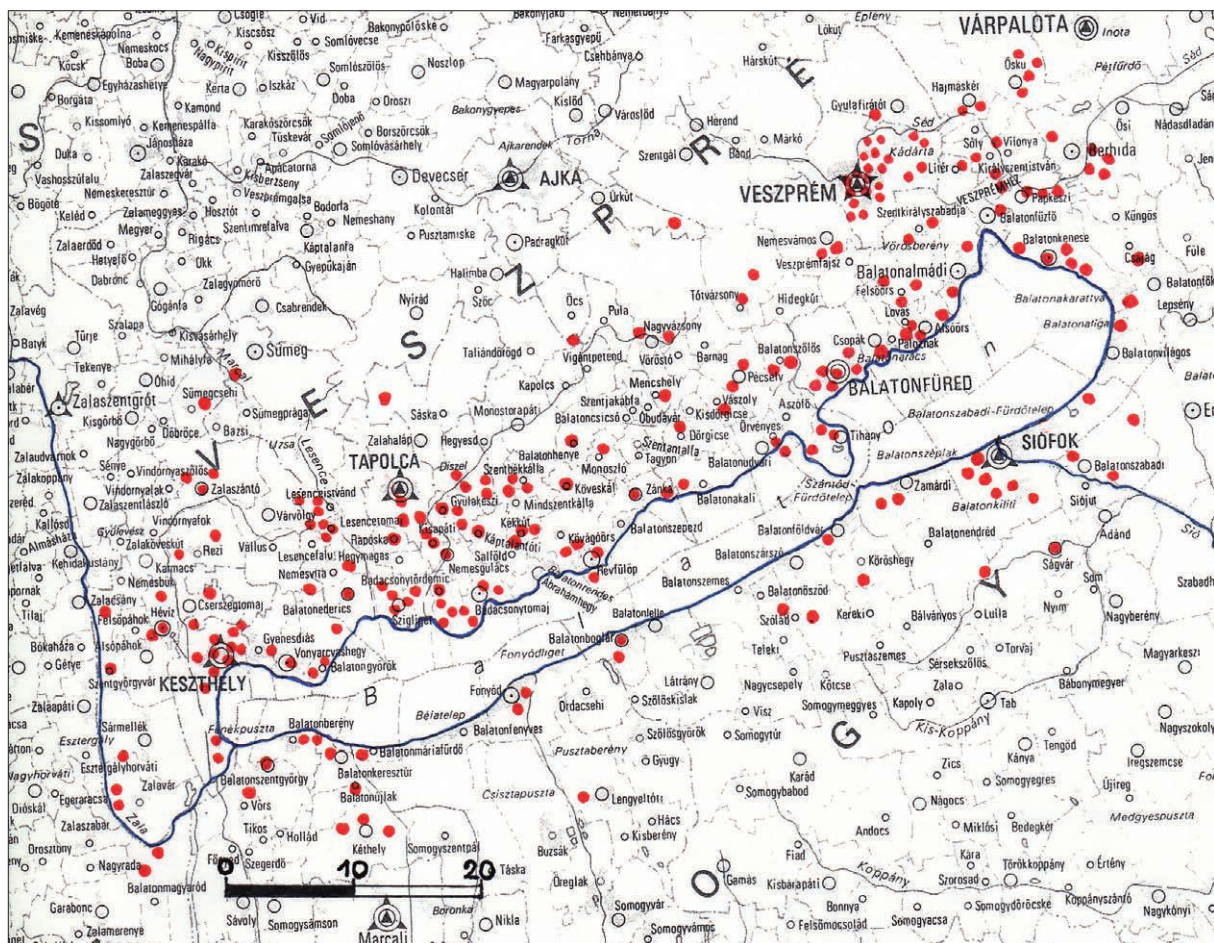
4. kép. Üvegedények a Keszthely-újmajori temetőből.

5. kép. Mezőgazdasági vaseszközök Keszthely-Fenekpusztáról.

6. kép. Vegyes vaseszközök Keszthely-Fenekpusztáról.

7. kép. A monográfia által említett régészeti lelőhelyek elhelyezkedése.

K. PALÁGYI SYLVIA

KUZSINSZKY BÁLINT TOPOGRÁFIÁJA ÉS VESZPRÉM MEGYE* RÓMAI KORI KUTATÁSAINAK ÚJABB EREDMÉNYEI

(Ahogy Kuzsinszky látta, s ahogy azóta alakult)

Kuzsinszky Bálint könyve, A Balaton környékének archaeológiája (Lelőhelyek és leletek alcímmel), A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei harmadik kötet első részének második szakaszaként jelent meg Budapesten 1920-ban. A szerző munkamódszerét és törekvéseit legjobban saját maga foglalta össze kutatástörténeti bevezetőjében: „E helyütt és minden egyes helyen munkámban lelkiismeretesen számot adok minden mozzanatról és följegyzésről, melyek a Balaton környékének archaeológiájára vonatkoznak, de csupán azt újra leírni, a mit mások leírtak, nem akartam. Azóta, hogy elvállaltam, igen sok év telt el, ezek az évek azonban kellettek, mert munkám egészen önálló és teljességre törekvő kutatások eredménye és mert csak így mutathatom fel a sok új anyagot, a melyre önérzettel hivatkozom.”

Kuzsinszky Bálint topográfiai jellegű munkájában egyaránt szerepel a Balaton déli és északi partja, valóban lelkiismeretesen bemutatva az ismert őskori-római kori-népvándorlás kori lelőhelyeket és leleteket.

Az összeállításban hivatkozott lelőhelyek leírásában Kuzsinszky Bálint elsősorban Römer Flóris 1860-ban megjelent művére,¹ Récsey Viktor,² Laczkó Dezső és Rhé Gyula nyomtatásban megjelent írásaira,³ ill. az utóbbiak esetében szóbeli közléseire támaszkodott, az egyes községekben figyelmesen lejegyezte az ott hallottakat és gondosan átnézte Pelargus János dörgicsei evangélikus lelkésznek a Műemlékek Országos Bizottságához írt jelentéseit is. Az olvasottakat és hallottakat a legtöbb esetben terepbejárásaival hitelesítette vagy cáfolta.

E rövid cikk nem vállalkozhat az összes, kötetben szereplő lelőhely, a megjelenéstől eltelt csaknem 100 év kutatásainak tükrében törté-

nő bemutatására, viszont lehetségesnek látszik Veszprém megyére és a római korra leszűkítve a Kuzsinszky által leírtak összevetése az újabb ismeretekkel. Bemutatásuknál a szerző sorrendjét követjük, a Balaton északi partján (és annak nem túl távoli körzetében) nyugatról (délnyugatról) keletre (északkeletre) haladva, és csak azokat a lelőhelyeket emeljük ki (a teljesség igénye nélkül), ahol a Veszprém megyei múzeum munkatársai a leírtakhoz képest „újdonsággal szolgáltak”, új információk birtokába jutottak.

KÉKKÚT

Maktyányi-dűlő

Kuzsinszky Bálint részletesen beszámolt a felszínen látott római kori maradványokról, a Magyar Nemzeti Múzeumba és a keszthelyi Balatoni Múzeumba került köemlékekről, valamint az 1902-es, Sági János (valójában 1903-as, Csák Árpád és Sági János) által vezetett ásatás eredményéről. Közölte a feltárt két római kori épület összesítő rajzát és az I-es, 37,5 × 16,5 m-es alapterületű, általa három hajóra osztott bazilikának ill. a II-es, 39,1 × 31,2 m-es alapterületű, „jómódú ember vilájának”, lakóházának tartott épület alaprajzát.⁴ Kuzsinszky véleménye ellenére a II. épületet a homlokzata előtt talált Krisztus-monogramos téglákra tekintettel ókeresztény bazilikának határozták meg.⁵ 1965-ben Sági Károly hitelesítő feltárást vezetett a II. épület területén. Ókeresztény bazilika helyett egy olyan épületet rajzolt meg, amelynek sarokrizalitjai között *porticus* húzódott, központi nagy helyisége pedig valójában *peristylum* volt. Termeinek egy részét fűtötték és terrazzo-padlóval burkolták. (1. kép) A Krisztus-monogramos téglák jelenléte ebben az esetben azt sugallja, hogy a lakóház és az egész *villa rustica* tulajdonosa keresztény volt.⁶ Kuzsinszky Bálint

* A mai Veszprém megyét értjük ezalatt.

¹ RÖMER F.: A Bakony. Természetrázi és régészeti vázlat. Győr, 1860

² RÉCSEY V.: Balatonvidéki régészeti kutatásaim némi eredményei. Veszprém 1895

³ LACZKÓ-RHÉ 1912. 3–104.

⁴ KUZSINSZKY 1920. 131–135.

⁵ NAGY 1931. 33–34.; NAGY 1939. 212.

⁶ SÁGI 1972. 121–138. és 123.; PALÁGYI 2008. 726–727.

inkább keresztény téglavető munkásokra gondolt.⁷

Az 1965-ös feltárás idején Sági Károly a II. épület és a falu közötti területen látott téglafalból egy vályogfalú, 17 × 7 m-es alapterületű „házacskát” vélt felfedezni.⁸ Hogy a *villa rustica*nak további épületei is lehettek, arra a 2000-es és 2001-es közműmunkák és az azt követő előfeltárás nyomán derült fény. A III. épületből mindössze egy 2 m hosszú, kötőanyag nélküli falalapozás maradt meg a II-es épülettől délre, az országút közelében.⁹ (2. kép) Az I-es és a II-es közötti újabb épület részleges feltárását Perémi Ágota vezette.¹⁰ (3. kép) A további feltárásra szoruló, 16,8 × 10 m-es épület két nagyobb helyiségből állt, amelyhez három oldalról helyiségek csatlakoztak ill. csatlakozhattak. A falak egy részét vakolták, a helyiségeket részlegesen terrazzoval burkolták, az azonosított küszöböt vörös permi homokkőből faragták.

Az I. épület leírása során Kuzsinszky Bálint leveles és leveles-índás kisméretű oszlopokról tett említést.¹¹ (4. kép) Valamennyi, mint ahogy a Balaton-felvidék leveles-índás-maszkos oszlopfői is vörös, permi homokkőből készültek, gyártásuk és felhasználásuk a 3–4. századra tehető. Az archeopetrográfiai vizsgálatok szerint a kékkúti oszlopok nyersanyaga a Kékkúttól kb. 50 km-re északkeletre eső, ugyancsak a Balaton közelében fekvő Alsóórs területére eső kőfejtőből származik.¹² A kékkúti sírkövekhez egyébként nemcsak alsóórsi, hanem Balatonalmádi keleti bányájából származó kőanyagot is feldolgoztak.¹³

Nagykúti-forrás

Az 1823 és 1890 között eltűnt, Nympháknak szentelt oltár 1977-ben került elő egy kapuoszlopból.¹⁴ Valószínűleg eredetileg sem a Savanyúvíz közelében,¹⁵ hanem inkább a falu másik végénél megfigyelt római kori lelőhelyen, a Nagykúti-forrásnál állhatott.¹⁶

KÖVESKÁL, R.K. TEMPLOM – ZÁNKA, REF. TEMPLOM

A köveskáli katolikus templom homlokzatának párkányára állított leveles-índás oszlopfők vagy elkerülték Kuzsinszky Bálint figyelmét, vagy más kutatókkal együtt, ő is, román korinak vélte azokat.¹⁷ Christine Ertel kérdőjelesen a 3–4. századra keltezte ezeket az oszlopfőket, amelyek elgondolásukban hasonlítanak a kékkúti, de még inkább a zánkai református templomban, Kuzsinszky által is másodlagos felhasználásban látott,¹⁸ oszlopfőkhöz.¹⁹ (5. kép) A középtengelyben elhelyezett kerek motívum (abakusz-csomó) Kékkúton hiányzik.²⁰ A zánkai oszlopfők 4. századi keltezésével Christine Ertel is egyetértett.²¹ Kuzsinszky Bálint idézte Pelargus János a Műemlékek Országos Bizottságához 1872-ben írt jelentésének a zánkai oszlopok lelőhelyére vonatkozó sorait. E szerint az oszlopokat állítólag egy balatonparti földüregben találták, „mely római fürdőhelynek ismertett fel”. S minthogy a ságpusztai (Balatonakali-Ságpusztta) elhagyott temetőben és az attól délre észlelt falakban Kuzsinszky Bálint is római fürdőre ismert, egyetértett az oszlopok Ságpusztáról való származásának feltételezésével.²²

BALATONAKALI

Ságpusztta

A régi temetőtől délre a hepe-hupás felszínen látott falak alaprajzát is közölte Kuzsinszky Bálint, egyben megjegyezte, hogy falak, kő-, tégl- és vakolatdarabok találhatóak az országút másik oldalán is.²³ Miután az országúttól délre eső területet, beleértve a temetőt is, nem szántották, a szőlőművelés alkalmával talált maszkos oszlopfő lelőhelye is az országút túlsó, északi oldalán, még 1967-ben is virágzó szőlőterület lehetett. Feltehetőleg ismeretlen volt Kuzsinszky számára ez az oszlopfő típus, amelyen az abakusz-csomó helyén ill. az índák ívében kerek-ovális körvonalú, rövid hajú fej szerepel. A Balaton-felvidéken összesen 5 példányban ismert ez az oszlopfő-típus (Balatonakali-Ságpusztta, Balatonalmádi-Vörösberény, Mencshely-2 db, ismeretlen lh.).²⁴ (Vö.: 9. kép)

⁷ KUZSINSZKY 1920. 135.

⁸ SÁGI 1972. 134.

⁹ Palágyi S. leletmentése: LDM Adattár 19 007-2000, 19 073-2002; PALÁGYI 2008. 727.

¹⁰ Perémi Á. megelőző feltárása: LDM Adattár 19 093-2002.; PERÉMI 2001. 187-188.; PALÁGYI 2008. 727-729.

¹¹ KUZSINSZKY 1920. 132-133.

¹² PALÁGYI 2006. 403-404. Cat. 24-28.

¹³ PALÁGYI 2006. 418-421. Table 1-2., 6.; CIL III. 3692 - CSIR U VIII. Nr. 103.; CIL III. 4136 - CSIR U VIII. 107.

¹⁴ CIL III. 4133.; LÁSZLÓ 1980. 73-76.

¹⁵ KUZSINSZKY 1920. 131.

¹⁶ LÁSZLÓ 1980.

¹⁷ MRT 1. 106. 25/6 lh.; Kiss 1960. 217. Abb. 4.; PALÁGYI 1996. 117. - az ásatót idézve; CSIR U VIII. Taf. 35. 1.

¹⁸ KUZSINSZKY 1920. 150.

¹⁹ CSIR U VIII. Taf. 34. 3-4., Taf. 35. 1.

²⁰ CSIR U VIII. Taf. 34. 3-4., Taf. 35. 1.

²¹ CSIR U VIII. 103. Nr. 171.

²² KUZSINSZKY 1920. 149-150.

²³ KUZSINSZKY 1920. 151.

²⁴ CSIR U VIII. 143. Abb. 11., Nr. 170., 180., 192., 200., Taf. 33. 4-5., Taf. 34. 1-2.; PALÁGYI 2004. Nr.79-80., 147-149.

Kuzsinszky Bálint a ságpusztai hepe-hupák között összesen 4 falat látott határozottan, amelyeket rajzban meg is örökített.²⁵ (5. kép) Az 1967 és 1969 között végzett ásatások nyomán²⁶ nyilvánvalóvá vált, hogy az általa rajzolt falak egyike sem római kori, hanem valószínűleg azonos, némi elcsúszással, a román kori templom északi falával, apszisával és az apszis mellé épített, félköríves sírkamrájával. A negyedik fal megrajzolását valószínűleg a kőomladék befolyásolta.

A román kori templomnak és környékének valóban voltak római kori előzményei. (6. kép) Legalább két, két- ill. három-helyiséges épület. Az I. épület északi falának egy része a középkori templomfal alapozásául szolgált, a többi visszabontották. Az északkeleti körítőfal-szakasz alatti római épületet fűtötték, legalább két helyiségét terrazzo-padlóval burkolták. Az Árpád-kor legmeghatározóbb építménye a félköríves (belül patkó íves) szentélyzáródású, karzatos templom volt, amelyhez dél felől egy előcsarnok csatlakozott, amelyből lépcsőn lehetett lejutni az apszis mellé épített, boltosított sírkamrába.²⁷ Az előkerült kőfaragványok 1230–1260 közé keltezhetők Tóth Sándor szerint.²⁸

A körítőfal alatti két lakóház Árpád-kori. A körítőfal megépítése előtt készülhetett el a 3. épület, a körítőfallal egyidejűleg pedig a 2-es és a 4-es. A 14. században épülhetett meg két bejárattal a körítőfal, a délkeleti sarokban egy ossariummal. A három osztatú, tornácos lakóház a legkésőbbi a feltárt épületek között. Az 5–7. falszakaszok kevés információval szolgáltak.²⁹ A II. számú római kori épület feltárásának folytatását az újabb kori temető akadályozta.

BALATONHENYE

A Balaton-parttól kissé távolabb eső Balatonhenyén az 1890-ben talált sírsztélét Kuzsinszky Bálint 1896-ban írta le és fényképezte le, vélhetően saját maga.³⁰ A sírkőnek időközben nyoma veszett. A Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR) magyarországi VIII. kötetének előkészítő munkálatai során bukkantunk rá a balatonszepezdi Sebestyén kastély kertjében.³¹ Az 1. század végére keltezett mészkő sztélé (*Casgellia Exorata*) végül a balácai kőtárban kapott helyet.³²

²⁵ KUZSINSZKY 1920. 151. 189. ábra

²⁶ PALÁGYI Sylvia ásatása

²⁷ PALÁGYI 2008a. 89–90.

²⁸ PALÁGYI–TÓTH 1976. Nr. 58–59.; PALÁGYI 2008a. 90.

²⁹ PALÁGYI 2008a. 72–73., 88.

³⁰ KUZSINSZKY 1920. 148–149., 186. ábra

³¹ CSIR U VIII. Nr. 99.

³² PALÁGYI 2004. 25. Nr. 3.

VÁSZOLY

*Pusztaszentegyházi-dűlő – Templomrom*³³

Pécsely és Vászoly közötti, az úttól még ma is szembetűnő préház mellett bújik meg Vászoly középkori temploma. A templomrom rövid régészeti kutatása megerősítette Kuzsinszky Bálint feltételezését, hogy a pince közelében római kori épületnek kellett állnia.³⁴ A római kori falak egy részét, mint Balatonakali–Ságpusztán és valószínűleg Aszófőn is felhasználhatták a középkori templom építéséhez.³⁵

MENCSELY

Berki-kút

Kuzsinszky Bálint a Berki-kút környékén a közel egy holdnyi terület terepviszonyaiból római falmaradványokra következtetett, sőt egy 60 cm magas falat és nagy mennyiségű téglát is látott.³⁶ Az 1930-as, 40-es években Mészáros Gyula gyűjtése és Páhy Lajos mentshelyi lakos ajándéka révén nagyszámú lelettel gazdagodott a veszprémi múzeum. A kerámiaanyag és az előkerült érmek szerint a település a 2–4. század között állhatott fenn.³⁷ A fenti adatoknál jóval több információ nyerhettünk az 1987-es tájékoztató jellegű feltárásból. Az erdőtelepítést megelőzően húzott kutatóárokban 3 római kori épület meghatározására kerülhetett sor. Az egyik legalább két periódusban épült, a másik kettő valószínűleg csak a 4. században készült el. A fehér vagy fehér alapú falfestménnyel borított épületben két, korábban már említett maszkos oszlopfő feküdt a törmelékben. A több épületből álló villagazdaság feltárására sajnos nem kerülhetett sor.³⁸ (7–9. kép)

ÖRVÉNYES–ASZÓFŐ

A két község között „a római telep a pusztatemplomtól (Aszófő-kövesdi templomrom) Örvényes felé körülbelül egy km. hosszúságban húzódtott. A legtöbb római tégladarab a templomromtól északra fekvő szántóföldeken látható.” – írta Kuzsinszky Bálint 1920-ban.³⁹ Az 1957-es templomfeltárás idején előkerült falmaradvány alapján a feltárók lehetségesnek tartották, hogy a középkori templom egy római kori épület helyén és annak

³³ MRT 2. 222. 50/4–5 lh.

³⁴ KUZSINSZKY 1920. 156.; MRT 2. 222.

³⁵ MRT 2. 222. 50/5. lh.; PALÁGYI 2008a. 61.

³⁶ KUZSINSZKY 1920. 156.

³⁷ MRT 2. 132. 32/2. lh.

³⁸ PALÁGYI 1988. 34. Nr. 66.

³⁹ KUZSINSZKY 1920. 164.

felhasználásával készült.⁴⁰ Római kori falmaradványokra, törmelékfoltokra azonban nemcsak itt, hanem Örvényes felé a Bázsa-dűlőben is gyakran felfigyeltek. Ugyanitt több alkalommal 4. századi sírokra is akadtak.⁴¹

A Pécsi Légíregészeti Tékában őrzött felvételen több épületből álló római kori település (villagazdaság) azonosítható.⁴²

ÖRVÉNYES

Hosszúrétek-dűlő

A szakirodalomban ismeretlen lelőhelyen Szentlélek Tihamér 1958-ban kezdte meg a több szezonon keresztül folytatott ásatását. Négy épületet tárt fel, alaprajzukat és ásatási eredményeinek összefoglalását 1965-ben adta közre.⁴³

A feltárt négy épület jóléről tanúskodik. A villagazdaság épületeinek egy részét mozaikpadozatok fedték, márványlapokkal burkolták, falait festették.

A legkorábbi kőépület, egy „kunyhótelepülés” után, a II. században készült el. Nagyobb átalakításokra a 4. században került sor.⁴⁴ Ekkor építették meg a középfolyosós épület előtti előcsarnokot, két további helyiséggel együtt. Ehhez az átépítéshez köthetők a fehér márvány, áttört és a vörös homokkő korlátok, amelyeket általában kapubejárat részeként rekonstruálnak.⁴⁵

A település fürdője a IV. számú épület L alakja ellenére a soros elrendezésű típusok közé tartozik.⁴⁶

A négy épület közül a II. és a III. épület alaprajza a legproblematisabb. A terepalakulatokkal sem lehet valószínűleg indokolni a két épület sajátos formációt mutató csatlakozását. A balatonudvari-örvényesi golf-pálya tervbe vett, azóta megvalósult építéséhez kapcsolódóan egy ideig volt remény a két épület hitelesítő ásatására, illetve újabb épületek meghatározására. A gazdasági érdekek azonban erősebbek voltak. Sem erre, sem az időközben felfedezett, feltételezett halomsír⁴⁷ megkutatására sem kerülhetett sor. Pedig a szituáció hasonló volt a balácaihoz: villagazdaság és halomsír bizonyítható, feltárt (feltárható) együttese!

TIHANY

Csúcshegy

Kuzsinszky Bálint a tihanyi félsziget nyugati lejtője felett emelkedő négy-, valójában ötszögű tornyot feltételezően római kori *burgus*nak határozta meg. A régészeti topográfiai szerzői inkább középkori eredete mellett foglaltak állást.⁴⁸ A félszigeten Kuzsinszky Bálint több római nyomot (épületet, sírt) nem említett. Az előkerült érmekből viszont egyértelmű volt számára a „római” jelenlét.⁴⁹

Sajkod

A Csúcshegytől észak-északkeletre, légvonalban 800 és 1600 m között elterülő Sajkod üdülőkörzetében a nyaralóépítkezések valószínűleg még nem kezdődtek meg Kuzsinszky könyvének megjelenése idején. Ezért nem tudhatott arról, hogy különböző építkezések alkalmával falak, épületek (*hypocaustum*-rendszerrel, falfestménnyel), későcsászárkori sírok jelentkeztek. A Kuzsinszky Bálintnak adott Constantinus érem a topográfia szerint, ehhez a lelőhelyhez köthető.⁵⁰

Sajkodon került elő, csontvázas sírok társaságában, egy megbolygatott, de vereteivel együtt részben még megmenthető lócsontváz is. A 2–3. századi lószerszám-veretek dokumentálható sorrendje lehetővé tette a kantárzat és a hám rekonstrukcióját,⁵¹ sőt a veretmásolatok elkészítése után, gyakorlati kipróbálását.⁵²

BALATONFÜRED

Ref. templom és iskola

Kuzsinszky Bálint a Rómer Flóris: Bakony című könyvében olvastak nyomán kereste fel a területet, ahol „a sovány gyepből még ma is kilátszanak a falnyomok, melyek alighanem egy római fürdőépülethez tartoztak”-írta.⁵³ Mélni tudta és le is rajzolt egy hosszú falat és egy, két helyiséges, épületet.⁵⁴ Szentlélek Tihamér 1956–57-es ásatása tisztázta az épület teljes alaprajzát, amely valóban fürdőnek bizonyult.⁵⁵ (10. kép)

⁴⁰ MRT 2. 25. 2/2. lh.

⁴¹ MRT 2. 26. 2/4. lh.

⁴² LDM Adattár 19 719–2008.

⁴³ SZENTLÉLEKY 1965.

⁴⁴ SZENTLÉLEKY 1965. 104.; PALÁGYI 2010. 66.

⁴⁵ PALÁGYI 2010. 63–70., 23. kép, 29–32. kép, 34. kép; PALÁGYI S. in: PALÁGYI-TÓTH 1976. Nr. 13.; PALÁGYI 2004. Nr. 107–122.

⁴⁶ PALÁGYI 2010. 66.

⁴⁷ PALÁGYI 2010. 68–69., 33. kép

⁴⁸ KUZSINSZKY 1920. 168.; MRT 2. 196. 45/11. lh.

⁴⁹ KUZSINSZKY 1920. 168.

⁵⁰ KUZSINSZKY 1920. 168.; MRT 2. 194–196.; PALÁGYI 1990. 17.

⁵¹ PALÁGYI 1990. 19–32., 36–38–40.

⁵² PALÁGYI 2004a. 260–270.

⁵³ KUZSINSZKY 1920. 168–169.

⁵⁴ KUZSINSZKY 1920. 169. 208. ábra

⁵⁵ MRT 2. 40. 6/4. lh.; PALÁGYI 1999. 123.

Siskei templomrom

A rom környékén Kuzsinszky Bálint csak római sírokról tett említést.⁵⁶ A Veszprém megyei topográfia szerzői, mint régen ismert villatelepülést említik.⁵⁷

Valter Ilona 1965–66-os ásatása tisztázta egyrészt a középkori templom alaprajzát, építésének történetét ill. a római és a középkori falak viszonyát.⁵⁸ Az összesen 14 észak-déli ill. 2 kelet-nyugati irányú falszakasz legalább két római kori épületre enged következtetni, amelyek közül a nyugati udvarral is rendelkezhetett.⁵⁹ (11. kép)

Laki-dűlő

Kuzsinszky Bálint római peremes tégláról és a domborulatokból sejthető római falakról írt.⁶⁰ A 60-as évek terepbejárásai megerősítették Kuzsinszky gyanúját. Az előkerült leletek a lelőhelyet a 3–4. századra kelteznek.⁶¹

Laki-dűlő–Murvabánya néven azonban még egy római kori lelőhely szerepel a veszprémi járás topográfiai kötetében, ugyanis az 1963-as munkálatok 4. századi sírokat bolygattak meg.⁶²

Baricska-dűlő

A régészeti topográfia szerzői a Kuzsinszky Bálint által említett Lapos telket a Baricska-dűlővel azonosították.⁶³ Az itt, szőlőforgatás alkalmával talált téglaegető kemence és a siskei templomrom között azóta, 1973-ban és 1978-ban, újabb téglaegető kemencék kerültek elő. Égetőterük mérete és alakja ill. a tüzelőcsatorna hosszában különböztek egymástól.⁶⁴

BALATONARÁCS⁶⁵*Tamáshegy*

Kuzsinszky Bálint hosszan leírta azt a sírkövet, amely 1900/1901 telén került elő.⁶⁶ A II. század második felére, a korai III. századra keltezett sírkő,⁶⁷ valószínűleg másodlagos felhasználásban ahhoz, a késő császárkori temetőhöz tartozott, amelynek sírjai 1966-ban és azóta is jelentkeztek.⁶⁸

Séd-part – Villasor

A veszprémi topográfiai kötet külön kezeli a községtől délre, délkeletre eső két lelőhelyet,⁶⁹ amely valószínűleg egy településként azonosítható és azonos azzal a 1 ½ holdnyi (vagy annál nagyobb) területtel, amelyen Kuzsinszky Bálint „mindenfelé római tégladarabokat” talált.⁷⁰ Ehhez a lelőhelyhez köthetők az 1969-ben a Szöllőkalja utcában vízvezeték-árokkaal átvágott falak, amelyek egy nagyobb kiterjedésű épületre, épületcsoportra engednek következtetni,⁷¹ illetve a Balaton utca újabb feltárásai.

CSOPAK

Kőkoporsódomb

A Kőkoporsódomb (–dűlő) római kori épületmaradványairól, kora- és késő császárkori temetkezéseiről részletesen beszámolt Kuzsinszky Bálint.⁷² Ez alkalommal kiemeljük közülük az úgynevezett Borospincét, amellyel kapcsolatban megkockáztathatjuk annak feltevését, hogy talán ez az építmény mégsem borospince volt, hanem inkább egy lépcsőn át megközelíthető boltozott sírkamra. (12. kép) Ezt annál is inkább megtehetjük, mivel a Magyar Nemzeti Múzeumba került ókeresztény asztallap töredékek, valamint a temetkezések egy része is a „pince” közeléből származtak.⁷³

Nosztori Kőfejtő és Sportpálya

A két lelőhelyet kemencék előkerülése kapcsolja össze. A Nosztori-völgy agyagtapasztású kemencéi 1912 óta ismertek, belőlük, vastag falú, durva anyagú edénytöredékeket gyűjtöttek.⁷⁴ A négyzetes égetőterű, kis tüzelőnyílású téglaegető kemence 1975-ben került elő a csopaki sportpályán.⁷⁵

PALOZNAK – LOVAS

A paloznaki Malomhát-dűlő 5 holdnyi, valamint a lovasi Szerdahelyi-dűlő 3 holdnyi, egymással összefüggő, kövekkel, tégladarabokkal borított területe Kuzsinszky Bálint számára kétségtelen né tette a római épületek jelenlétét.⁷⁶ A két falu határába elnyúló, nagyobb villagazdaságról idő-

⁵⁶ KUZSINSZKY 1920. 169.

⁵⁷ MRT 2. 40. 6/5–6. lh.

⁵⁸ VALTER 1972. 153–154.

⁵⁹ PALÁGYI 1999. 122–123.

⁶⁰ KUZSINSZKY 1920. 170.

⁶¹ MRT 2. 41. 6/8. lh.

⁶² MRT 2. 41. 6/7. lh.

⁶³ KUZSINSZKY 1920. 170.; MRT 2. 41. 6/14. lh.

⁶⁴ PALÁGYI 1993–1994. 215–220.

⁶⁵ Közigazgatásilag Balatonfüredhez tartozik

⁶⁶ KUZSINSZKY 1920. 170–171.

⁶⁷ CSIR U VII. Nr. 115.; PALÁGYI 2004. Nr. 15.

⁶⁸ PALÁGYI 1999. 125–128.

⁶⁹ MRT 2. 43. 6/19., 22. lh.

⁷⁰ KUZSINSZKY 1920. 172.

⁷¹ PALÁGYI 1999. 124. és 124. 12. ábra.

⁷² KUZSINSZKY 1920. 172–175.

⁷³ PALÁGYI 1997. 110.

⁷⁴ MRT 2. 83. 17/12. lh.; PALÁGYI 1997. 104–105.

⁷⁵ PALÁGYI 1993–1994. 220–222.; PALÁGYI 1997. 102–104.

⁷⁶ KUZSINSZKY 1920. 176–177.

ről időre újabb adatokat szolgáltatott/nak a szőlőműveléssel járó nagyobb földforgatások, terepbejárások, esetleges közmű-fektetések. A külön számon nyilvántartott lelőhely teljes, geoelektromos felmérésére feltétlenül szükség lenne.

A két lelőhely összefüggését támasztja alá az a két, 2. századi, hasonló elgondolásról és kivitelezésről árulkodó sírkő is, amely nagy valószínűséggel a Malomhát-dűlőben,⁷⁷ illetve 1984-ben a lovasi Szerdahelyi dűlőben (Heiter-, Hittermalomnál) került elő kultivátorozás közben.⁷⁸ A lovasi sírkő körül végzett kisebb leletmentés egy nagyon rossz megtartású, kötőanyag nélküli fal és hozzácsatlakozó, többretegű agyagtapasztás megfigyelését eredményezte.⁷⁹ (13–14. kép)

ALSÓÖRS

Orgona u.

Ha elfogadjuk Kuzsinszky Bálint értelmezését az alsóörsi Kermencs réten napvilágra került objektumra vonatkozóan,⁸⁰ akkor az Orgona utcai téglalegető kemence a második római kori kemence Alsóörs területén. A különböző árkolások alkalmával már többször átvágott, négyszögletes égetőtérű kemence alaprajzát és szerkezetét 1998-ban végre sikerült tisztázni.⁸¹

BALATONALMÁDI ÉS VÖRÖSBERÉNY⁸²

A nagykiterjedésű települést és temetőt Veszprém megye régészeti topográfiájának 2. kötete három lelőhelyszámon tartja nyilván.⁸³ A régészeti objektumok és leletek nagy részéről Kuzsinszky Bálint is tudott.⁸⁴ Az 1920-as években és később talált sírok, falak, leletek természetesen nem szerepelhettek könyvében. Így az egyik vörös kőlapokból összeállított gyermeksí és annak üvegpohár melléklete, vagy az egyik vörös homokkőből faragott, már korábban említett maszkos oszlopfő, vagy a vörösberényi Árpád utcában 1983-ban feltárt kerek, edényégető kemence sem.⁸⁵

Kuzsinszky Bálint beszámolt még egy állítólag Vörösberényből származó feliratos sírkőről, amely a jezsuiták szőlőjében „lappangott”.⁸⁶ A 18.

század óta rejtőzködő, 2. század kezdetére keltezett kő váratlanul, 1984-ben végre előkerült. Feliratával befelé fordítva falazták be a vörösberényi egykori jezsuita rendház toldalék épületének belső falába. A sírkövet a rendház tatarozásakor találták meg.⁸⁷ (15. kép)

SZENTKIRÁLYSZABADJA

Romkút

A lelőhelyet többször felkereste Kuzsinszky Bálint. Rajzban közölte a csekély földtakaróval borított saroktoronyos, vagy inkább sarokrizalitos épületet és leírta a kettősfalú vízzáró gátat.⁸⁸ Az épületegyüttes (villagazdaság) feltárását az 1940-es évek elején kezdte el Nagy László. Ásatási eredményeit Thomas Edit pannoniai villákról szóló könyvéből és Kelemen Márta összefoglalójából ismerhetjük meg.⁸⁹ Félreértésre adhat okot, hogy Nagy László és Thomas Edit eltérően számolta az épületeket.⁹⁰ Thomas Edit rajzán egyébként 6 épület szerepel.

1969-ben lehetőségünk volt a felszínen látható római épületfalak és a római gát felmérésére, 1975-ben pedig a két „saroktoronnyal” rendelkező épület kutatására és egy mészegető kemence feltárására. Az épület korrekciója a „saroktoronyok” között *porticust* eredményezett.⁹¹ (16–20. kép)

ÖSKÜ

Aranyoskúti forrás – Bántapuszta

A községtől északkeletre eső, jelenségekben és régészeti anyagban gazdag lelőhelyet Kuzsinszky Bálint Laczkó Dezső alapján írta le.⁹² Feltárára ezen a területen egyetlen egy esetben, 2008-ban került sor, amely azonnal egy öt-helyiséges, 20,5 × 16,2 m-es alapterületű, 2.–3. századi leletanyaggal keltezett épületet eredményezett.⁹³

CSAJÁG

A Böjtényvölgy (Röcsöge egy részével) és a új vasútállomás-új vasúti híd körüli terület összefügg egymással.⁹⁴ Előbbi volt a Kuzsinszky Bálint által is ismert⁹⁵ római kori település, utóbbi pedig a te-

⁷⁷ KUZSINSZKY 1920. 176–177.; CSIR U VIII Nr. 117.; PALÁGYI 2004. Nr. 4.

⁷⁸ Palágyi S. és Regénye J. 1984-es leletmentése LDM Adattár 18 414–85.; CSIR U VIII. Nr. 118.; PALÁGYI 2004. Nr. 5.

⁷⁹ PALÁGYI-REGENYE 1985. 43.

⁸⁰ KUZSINSZKY 1920. 180–181.; PALÁGYI 1993–1994. 222.

⁸¹ PALÁGYI 2004b. 50., 63–66.

⁸² Vörösberény közigazgatásilag Balatonalmádihoz tartozik

⁸³ MRT 2. 262–263. 4/6, 54/3–4. lh.

⁸⁴ KUZSINSZKY 1920. 180–182.

⁸⁵ MRT 2. 33. 4/6., 262. 54/3. lh.; PALÁGYI 2004b. 51., 56., 67–72.

⁸⁶ KUZSINSZKY 1920. 182.

⁸⁷ CIL III. 4144; CSIR U VIII. Nr. 119.; PALÁGYI 2004. Nr. 14.

⁸⁸ KUZSINSZKY 1920. 183–185.

⁸⁹ THOMAS 1964. Abb. 56.; MRT 2. 188–190. 44/5. lh.

⁹⁰ PALÁGYI 1991. 199.

⁹¹ PALÁGYI 1991. 197., 200–201.; PALÁGYI 2004b. 49–50., 6062.

⁹² KUZSINSZKY 1920. 197.; MRT 2. 162–164., 37/10., 12. lh. és valamivel távolabb a 37/14. lh.

⁹³ CSIRKE 2012. 49–50.

⁹⁴ MRT 2. 74., 76. 15/9. h., 19/6. h.

⁹⁵ KUZSINSZKY 1920. 204.

lepülés késő császárkori temetője, valamint a csajági szentély lelőhelye. Az új vasúti híd építésekor találták meg a Junonak és Minervának szentelt oltárkövet, valamint Liber Pater töredékes szobrát. A feliratban szereplő konzulnevek alapján a szentély 216-ra keltezhető.⁹⁶

BALÁCA

Utoljára maradt – szándékosan – *Baláca*, mert annak „újdonságai” valóban csak jelzesszerűen kerülhetnek bele ebbe az összefoglalásba.

Kuzsinszky Bálint valószínűleg soha sem kereste fel Rhé Gyulát az ásatáson, volt viszont a veszprémi múzeumban 1911-ben,⁹⁷ s ismerte az 1912-ben megjelent beszámolót.⁹⁸ A Balácska-könyv megjelenéséig Rhé Gyulának a villagazdaságon belül összesen 9 épületről volt tudomása. Érdekesnek tarthatjuk, hogy Kuzsinszky Bálint könyvében, ezek közül, csak az I. és a II. épülettel

foglalkozott. Az I-sel kapcsolatban egyértelmű számára, hogy a régebbi falfestmények nem az ismert alaprajzú I-es épületet, hanem egy korábbi díszítettek. A II. épület fürdő voltában kételkedett. Pontosabb megítéléséhez nem találta elegendőnek a Rhé Gyula által közölt alaprajzot és az épület leírását.

Rhé Gyula, több év megszakítás után folytatta csak balácai kutatásait. Összesen 12 épületet határozott meg 1926-ig.

Az újabb feltárások eredményeképpen 2005-ig 17-re,⁹⁹ 2007-re pedig már 22-re emelkedett azoknak az épületeknek a száma, amelyek feltárása befejeződött, vagy éppen csak információt szerezhetünk róluk.¹⁰⁰

A balácai villagazdaság megítéléséhez az a leghelyesebb, ha Kuzsinszkyt idézzük: „Egy nagyobb kiterjedésű villatelep került napfényre és mozaikok, a melyek miatt a veszprémvármegyei múzeumot méltán irigyelni lehet.”¹⁰¹

⁹⁶ CSIR U VIII. Nr. 87-88., Nr. 55.-Lelőhelyként Börcsökéti patak megjelöléssel; PALÁGYI 2004. Nr. 64-66.

⁹⁷ A Veszprémvármegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumegylet jelentése 1911-ről. Veszprém, 1912. 8.

⁹⁸ RHÉ In: LACZKÓ-RHÉ 1912. 31-104.

⁹⁹ PALÁGYI 2011. 247. Abb. 1b.

¹⁰⁰ PALÁGYI 2011. 252.

¹⁰¹ KUZSINSZKY 1921. XIII.

IRODALOM

- CSIRKE 2012 CSIRKE O.: Római kori lelőhelyek Öskü határában. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 27. (2012), p. 45–65.
- CSIR U VIII. ERTEL, Ch. – PALÁGYI, S. – REDŐ, F.: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Salla und Mogetiana sowie des Balaton-(Plattensee) Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém. In: Corpus Signorum Imperii Romani, Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Ungarn. 8. Budapest, 1999.
- KISS 1960 KISS Á.: Balaton-környéki római épülettöredékek = Römische Architekturglieder aus der Plattenseeegend. ArchÉrt 87. (1960), p. 210–221.
- KUZSINSZKY 1920 KUZSINSZKY B.: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest, 1920.
- LACZKÓ–RHÉ 1912 LACZKÓ D. – RHÉ Gy.: Balácsa. Római telepnyomok és útirányok Veszprém megye déli felében. A balácsai ásítások eredményei. Veszprém, 1912.
- LÁSZLÓ 1980 LÁSZLÓ P.: Nympháknak szentelt oltár Kékkútról = Nymphenaltar aus Kékkút. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 15. (1980), p. 73–76.
- MRT 1 BAKAY K. – KALICZ N. – SÁGI K.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás. Budapest, 1966
- MRT 2 ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest, 1969.
- NAGY 1931 NAGY L.: Keresztény-római emlékek Magyarország területén. ArchÉrt 45. (1931), p. 29–42.
- NAGY 1939 NAGY T.: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásig. In: DissPann Ser. 2. No. 12. Bp., 1939.
- PALÁGYI 1988 K. PALÁGYI S.: Mensehely, Berki kút. In: Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 41. Bp., 1988. p. 34.
- PALÁGYI 1990 K. PALÁGYI, S.: Römerzeitliches Pferdegrab in Tihany. Alba Regia 24. (1990), p. 17–45.
- PALÁGYI 1991 PALÁGYI, S.: Neue Daten zum Grundriss des Eckturm-Gebäudes in Szentkirályszabadja-Romkút. Römisches Österreich 17–18. (1989–1990) [1991], p. 195–201.
- PALÁGYI 1993–1994 K. PALÁGYI S.: Római kori téglaegető kemencék Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19–20. (1993–1994), p. 215–228.
- PALÁGYI 1996 PALÁGYI, S.: Architektonische Gliederungs- und Dekorations-elemente aus der Gegend des Balaton. In: Akten des 3. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Bonn 21.–24. April 1993. Hrsg. Bauchhenss, G. Köln-Bonn, 1996., p. 104–119.
- PALÁGYI 1997 K. PALÁGYI S.: Római kor. In: Csopak története. Szerk.: Lichtneckert A. Veszprém, 1997., p. 101–115.
- PALÁGYI 1999 K. PALÁGYI S.: Római kor. In: Balatonfüred és Balatonarács története. Szerk.: Lichtneckert A. Veszprém, 1999., p. 113–130.
- PALÁGYI 2000 K. PALÁGYI S.: Római kor. In: Berhida, Kiskovácsi, Peremarton története és néprajza. Szerk.: Lichtneckert A. Veszprém, 2000., p. 13–20.
- PALÁGYI 2004 K. PALÁGYI S.: Veszprém megye római kori kőfaragványainak gyűjteménye. Balácsa, római kori villagazdaság = Sammlung der römerzeitlichen Steindenkmäler im Komitat Veszprém. Balácsa, römerzeitlicher Gutshof. Veszprém, 2004.

- PALÁGYI 2004a K. PALÁGYI S.: Rekonstrukciótól a gyakorlati alkalmazásig. Balácai Közlemények 8. (2004), p. 260–270.
- PALÁGYI 2004b K. PALÁGYI S.: Veszprém megyei leletmentések publikálatlan római kori kemencéi. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 23. (2004), p. 49–72.
- PALÁGYI 2006 PALÁGYI, S. – CSIRKE, O. – FUTÓ, J. – HLAVAY, J. – RAUCSIK, B. – SZABÓ, A. – VASSÁNYI, I.: Mining data from roman Sandstone Quarries. ActaArchHung 57. (2006), p. 412–419.
- PALÁGYI 2008 PALÁGYI, S.: Einige Angaben zu den Gebäuden von Kékkút (Pannonia). In: Thiasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag. Hrsg. Franek, Ch.–Lamm, S.–Neuhauser, T.–Porod, B.–Zöhrer, K. Wien, 2008., p. 725–734.
- PALÁGYI 2008a K. PALÁGYI S.: Balatonakali-Ságpuszta. A középkori templom, település és a római kor épületek maradványai I. = Balatonakali-Ságpuszta. Remains of the medieval Church and Settlement, and the roman Buildings, Part I. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 25. (2008), p. 59–106.
- PALÁGYI 2010 Örvényes község története. Egy Balaton-felvidéki falu múltja és jelene. Szerk.: Hudi J. Örvényes, 2010., p. 55–70.
- PALÁGYI 2011 PALÁGYI, S.: Baláca als repräsentative Grossvilla in Pannonien. Bruchneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau–Balkan–Raum. In: Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008. Hrsg. Bülow, V. G.–Zabehlicky, H. Bonn, 2011., p. 247–258.
- PALÁGYI–REGENYE 1985 PALÁGYI S. – REGENYE J.: Lovas, Szerdahelyi dűlő. In: Régészeti Füzetek Ser. 1. No. 38. Bp., 1985., p. 43.
- PALÁGYI–TÓTH 1976 K. PALÁGYI S. – TÓTH S.: A római és középkori kőtár katalógus. Tihanyi Múzeum. Szerk. Kralovánszky A. Veszprém, 1976.
- PERÉMI 2001 KONCZ P. – K. PALÁGYI S. – S. PERÉMI Á.: Római kori csontfésűk Balácáról és Kékkútról = Knochenkämme aus Baláca und Kékkút. Balácai Közlemények 6. (2001), p. 183–196.
- SÁGI 1972 SÁGI K.: Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásatása Kékkúton = Kontrollgrabung einer für frühchristliche Basilica gehaltenen Villa rustica in Kékkút. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. (1972), p. 121–137.
- SZENTLÉLEKY 1965 SZENTLÉLEKY T.: Az örvényesi bronzmécses. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 4. (1965), p. 103–109.
- THOMAS 1964 B. THOMAS, E.: Römische Villen in Pannonien. Budapest, 1964.
- VALTER 1972 VALTER I. – KOPPÁNY T. – GEDEON T. – NEMCSICS A. – LENGYEL I. – ZIMMER K.: A Balatonfüred–temetői templomrom feltárása és helyreállítása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. (1972), p. 149–175.

DIE TOPOGRAPHIE VON BÁLINT KUZSINSZKY UND DIE JÜNGSTEN ERGEBNISSE DER RÖMERZEITLICHEN FORSCHUNGEN IM KOMITAT VESZPRÉM

(wie sie Kuzsinszky gesehen hat, und wie sie sich seitdem entwickelt hat)

„Die Archäologie der Balatongegend“ von Bálint Kuzsinszky ist im Jahre 1920 in Budapest als zweite Folge der Serie „Ergebnisse der wissenschaftlichen Untersuchungen des Balaton- Sees“ (Band 3., 1. Teil, 2. Abschnitt) erschienen.

In dem mit Fotos und Bildern illustrierten Band sind die Fundstellen und Funde aus der Urgeschichte, aus der Römer- und der Völkerwanderungszeit nach Kreisen gegliedert präsentiert worden. Seine Arbeitsmethode und Intentionen hat er selbst am besten in der forschungsgeschichtlichen Einführung zusammengefasst:

„Ich berichte an dieser und an jeder anderen Stelle gewissenhaft über jedes Moment und jede Aufzeichnung in Bezug auf die Archäologie der Balaton-Gegend, aber lediglich das wieder niederschreiben, was andere früher schon niedergeschrieben hatten, wollte ich nicht.

Es sind viele Jahre vergangen, seit dem ich das angenommen hatte, aber diese Jahre waren nötig für mich, weil meine Arbeit ein Ergebnis von restlos selbstständigen Forschungen ist, die die Vollkommenheit anstreben, und weil ich nur auf dieser Weise die vielen neuen Materialien vorzeigen kann, auf die ich mich selbstsicher berufe.

Sein Werk wurde zur wichtigsten Arbeitsquelle der Fachleute in der Balaton-Gegend, es lieferte unentbehrliche Daten zur Zusammenstellung der topografischen Bände von Komitat Veszprém.

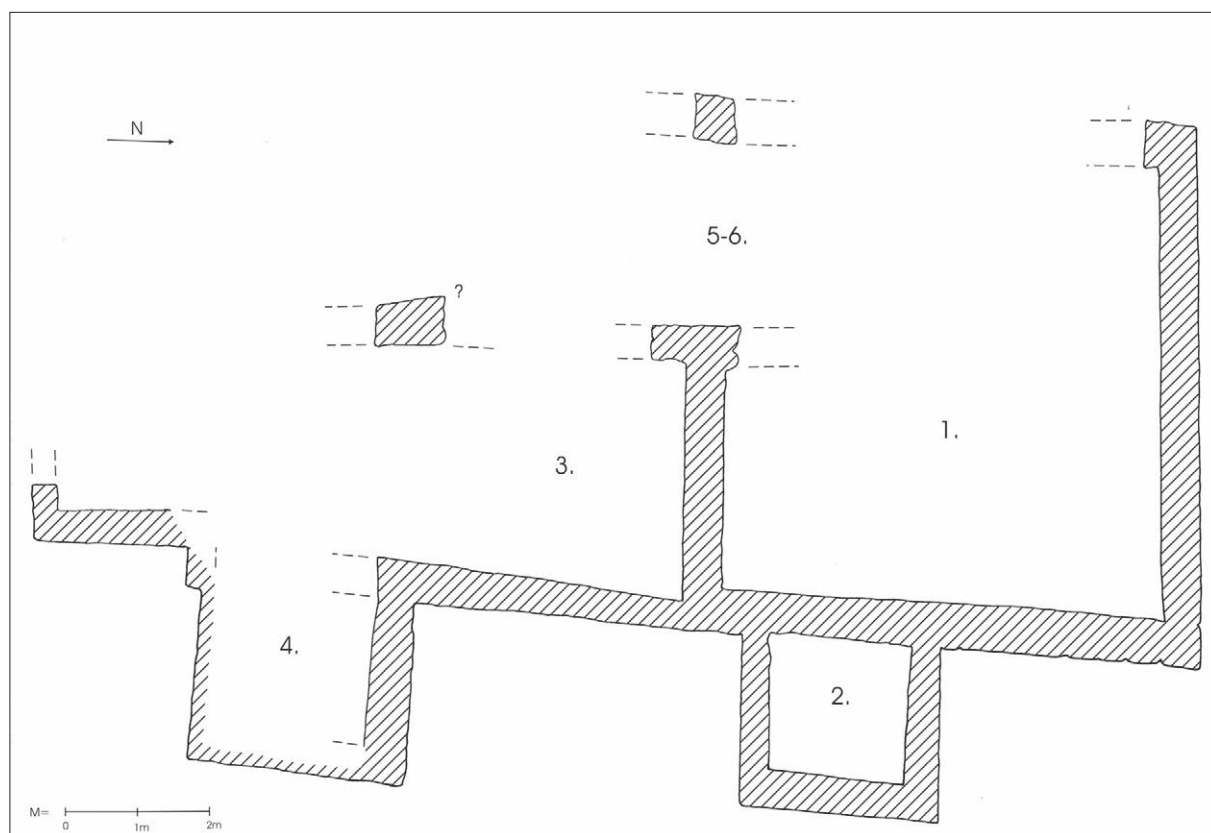
Die jüngsten archäologischen Ergebnisse der letzten beinahe hundert Jahre nach der Ausgabe des Buches ergänzen, manchmal korrigieren das, was aufgrund früherer Kenntnisse geschrieben worden ist. Diese „Neuigkeiten“ können wir bei diesem Vortrag kennenlernen, diesmal aber auf das Komitat Veszprém und die Römerzeit beschränkt.

1. kép. A kékkúti II. (nagyobbik) épület: a: KUZSINSZKY 1920. 134. oldal 174. ábra, b: SÁGI 1972. 23. oldal 3. kép

2. kép. Falrészlet a kékkúti III. épületből (Fotó: Palágyi S.)

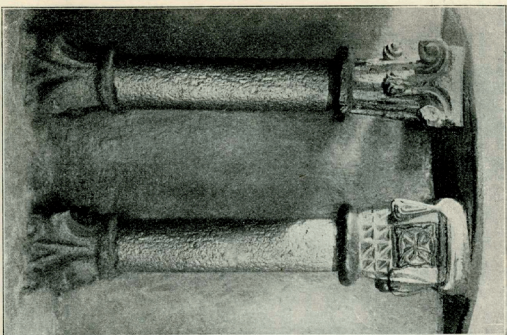
3. kép. A kékkúti IV. épület (PALÁGYI 2008. 733. Abb. 8.)

4. kép. Balaton-felvidéki vörös homokkő oszlopok, köztük a leveles-indás kékkúti oszlopfő (Fotó: Ch.. Ertel)

három oszlopot, a melyek a zánkai felmérés református és evangélikus templomban láthatók, állítólag egy balatonparti földtörcsben találják, »mely római földtörcsnek ismeretét fel».

Ezek az oszlopok minden bizonynyal már nagyon régóta ott vannak a zánkai templomban; kértő a szöszket Tarja s ezek (188. ábra) teljes oszlopok, 1,05 méter magasak, de nagyon kérdéses, hogy összetartoznak-e a fejek, tőzök, és lábak? A két láb határozottan római eredetű. Különben nem is lábak, hanem

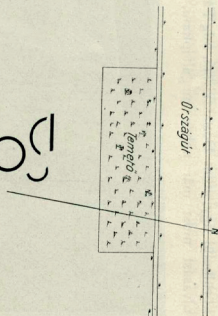

188. ábra. Kőoszlopok a zánkai templomban.

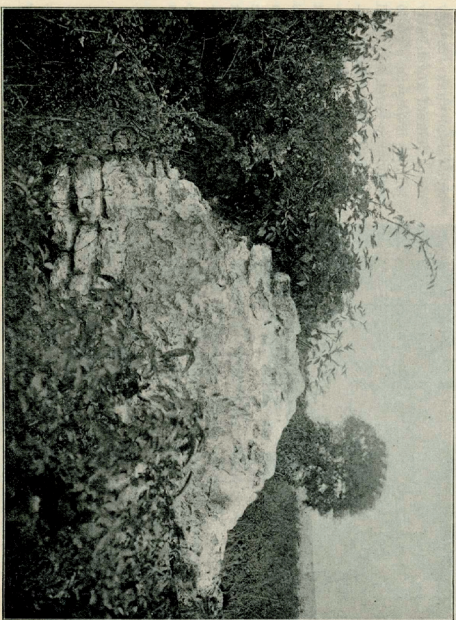
Tényleg ezen temető sávényén kívül délre a föld hepe-hugás s még szembe-tünik a négyesős, melynek a földtől elakart, de kiemelkedő egyik oldala nyugaton 38 m. hosszú, s a másik, a déli is körülbelül ugyanannyi lehetett. Leg-kevesebb látszik a keleti sávényon. Ezen négyeszőgön belül pedig ma is szabadon állnak ki a falak (189. ábra): a sávényhez legközelebb egy $1\frac{1}{2}$ m. magasságú egyenes fal s mögötte egy félköríves apsis, tőle keletre pedig egy kisebb s hátulbb egy nagyobb köríves (190. ábra), a melynek $3\frac{1}{2}$ m. átmérője van. A falak átlag 50 cm. vastagok; mászköböl *opus incertum* módjára készültek, de csak elvett találatunk egy-egy téglát beéplve. Azt hiszem, hogyha ezt a helyet felásnák, még az egész épület alaprajza napfényre kerülne. És bizonyára nem hiányzanék a *hypocaustum* sem, de így is az apsis, a köríves és a falak a melletti szónak, hogy egy olyan *hac-pylénel* lehet dolganak, melynek földtörcsétől voltak.

Római *falmaradványok* találhatók az országút tulsó oldalán is; így, mint hal-lorán, a dombszélen hosszabban tartak fel egy falat. De hogy ezenkívül az ektörök még sok más falba kellett beletölcözni, bizonyítják azok a kő-, téglá- és vakolatdarabok, melyek egy részét az út mentén rakászára láttam.

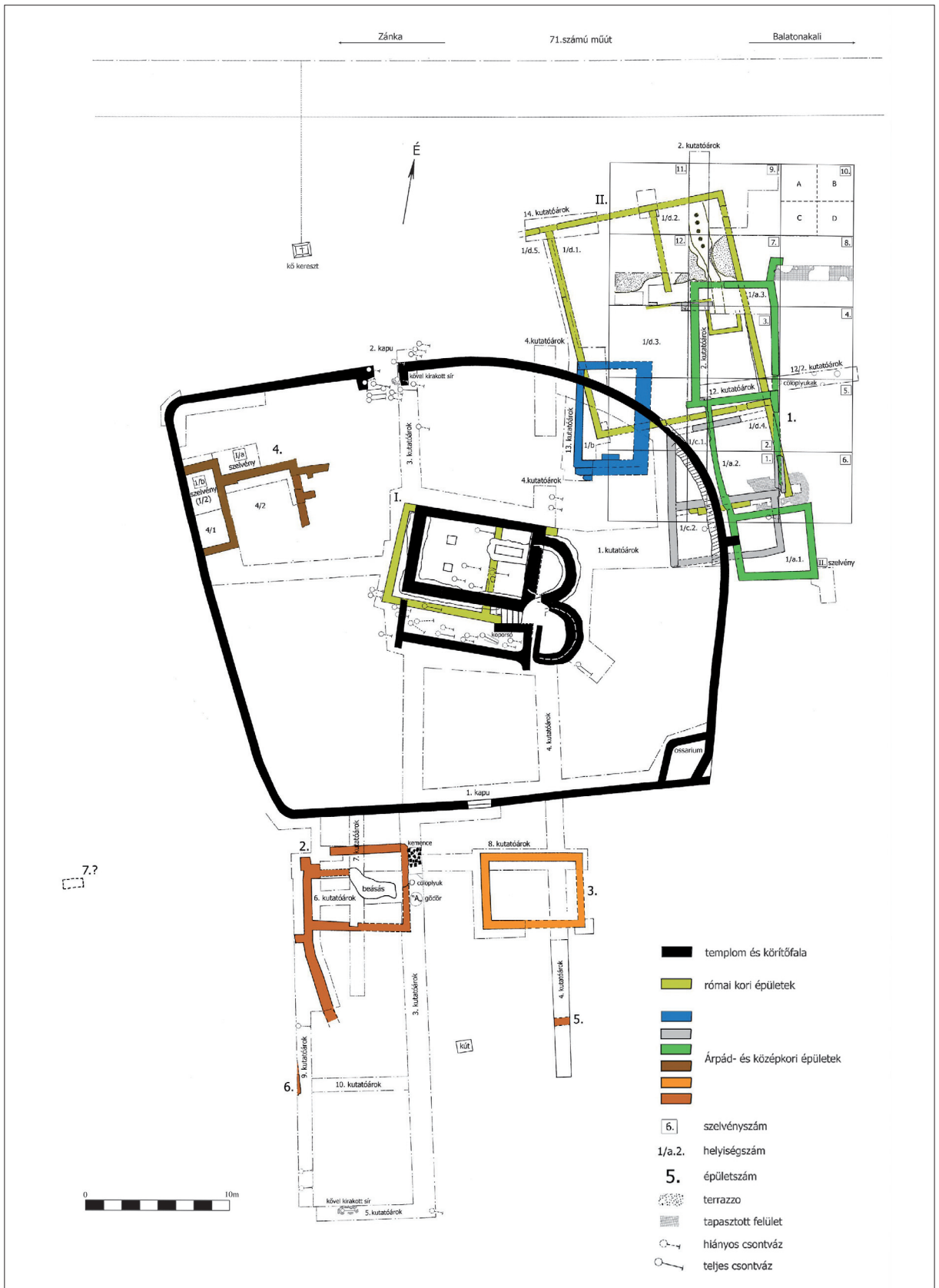
Állítólag innen, a Ságpuszta épületrőlami közeli való az a csontka *sírök*, melynek felirát a CIL. III. köteté 4138 alatt közli. Rómán Zánkán, *Cognon* József istállójában láttam s mindjárt közölte is tette a felirát az Arch. Közlemények III (1863) 162 lapján. Hogy azóta hová lett, nem lehetett megtudni. A felirát legalább nyolcsoros volt, de csak a sorok kezdetei állottak a kövön. A mi az első három sorból fennmaradt, érthetetlen, a negyedik sor elejé *thia*, egy női név vége esett, az ötödik sorban *hiz* bizonyos, utána pedig *stia* *est* következtet. A hatodik sor kezdetén *Thiberius* *Claudius* állott, a hetedik sorban *his*, alighanem az előbbi névhez tartozó *cognomen* vége, s hogy ez a Thiberius Claudius állította a sírkövet, kitétnék az utolsó sorból, melyben *sticus* *frater* olvasásán egész kétségtelen.

189. ábra. A ságpuszta római falak alaprajza. (1 : 1000.)

190. ábra. Római kerék fal a ságpuszta temető mögött.

6. kép. Balatonakali-Ságpusztá ásatási összesítő rajza (Palágyi S.-Szlezák J.: PALÁGYI 2008a. 88. 25. ábra)

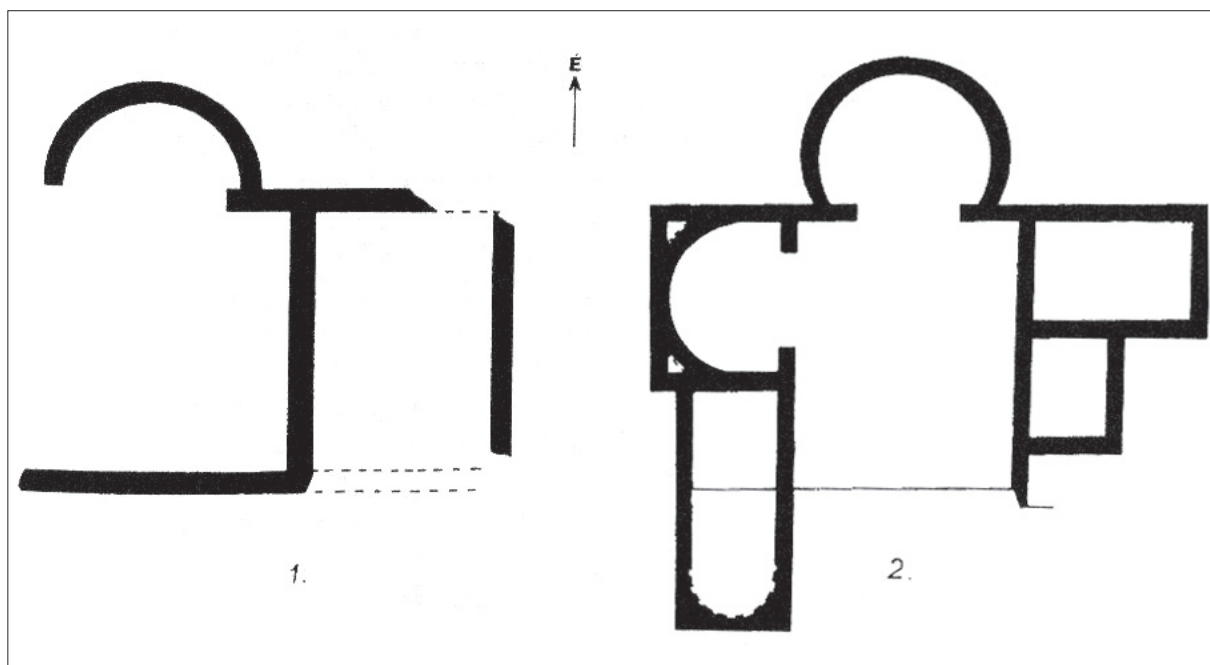
7. kép. Mencshely, Berki-kút római kori falmaradványa
(Fotó: Palágyi S.)

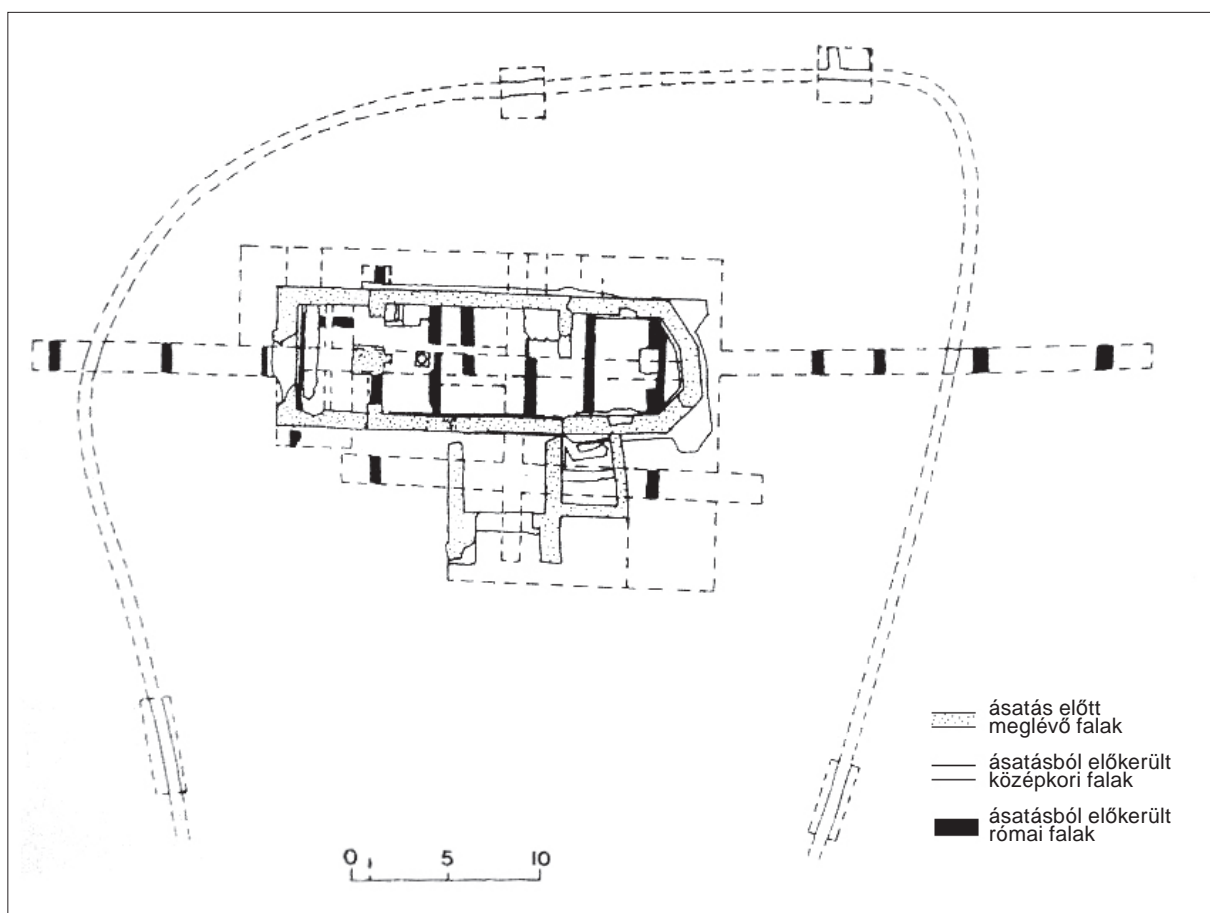
8. kép. Mencshely, Berki-kút. Az egyik maszkos oszlopfő a törmelék alján (Fotó: Palágyi S.)

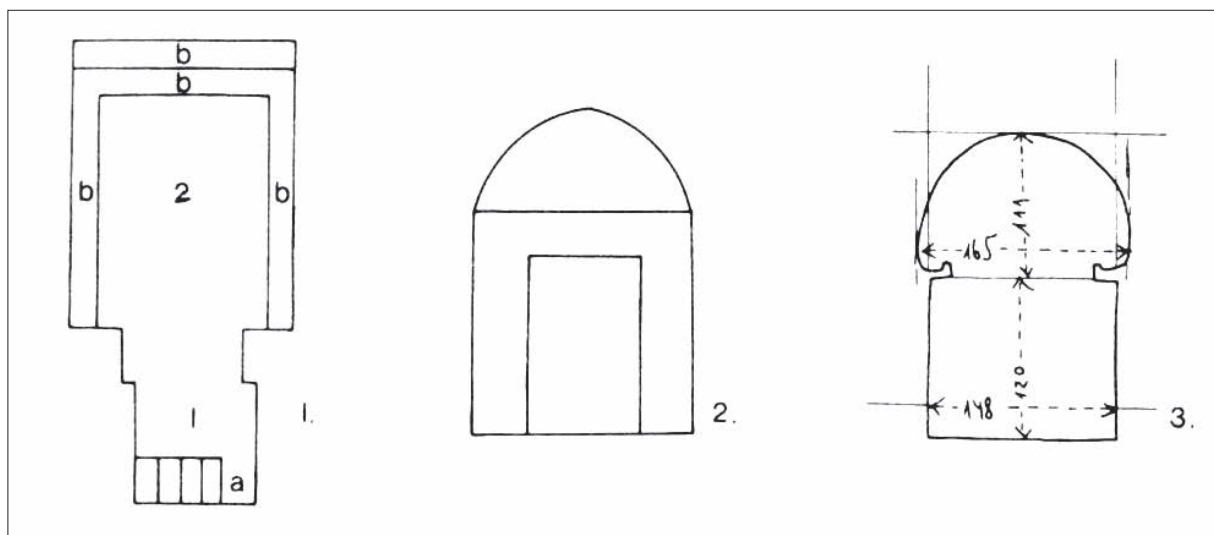
9. kép. A két mencshelyi maszkos oszlopfő a balácai kőtárban (Fotó: Palágyi S.)

10. kép. A balatonfüredi római fürdő alaprajza Kuzsinszky B. (1) és Szentlélek T. (2) szerint (PALÁGYI 1999. 123. 11. ábra)

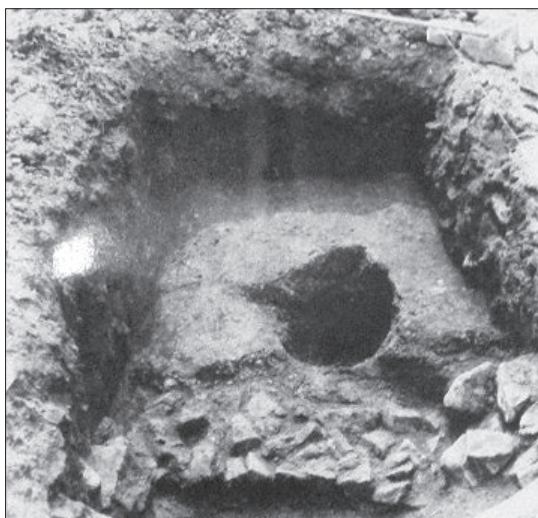
11. kép. Balatonfüred, Siske középkori temploma és római kori falmaradványai (PALÁGYI 1999. 122. 10. ábra)

12. kép. Csopak, az ú.n. római borospince rajza Kuzsinszky B. (1-2.) és Rhé Gy. (3.) szerint (PALÁGYI 1997. 111. 15. ábra)

13. kép. A paloznaki sírkő (Fotó: Palágyi S.)

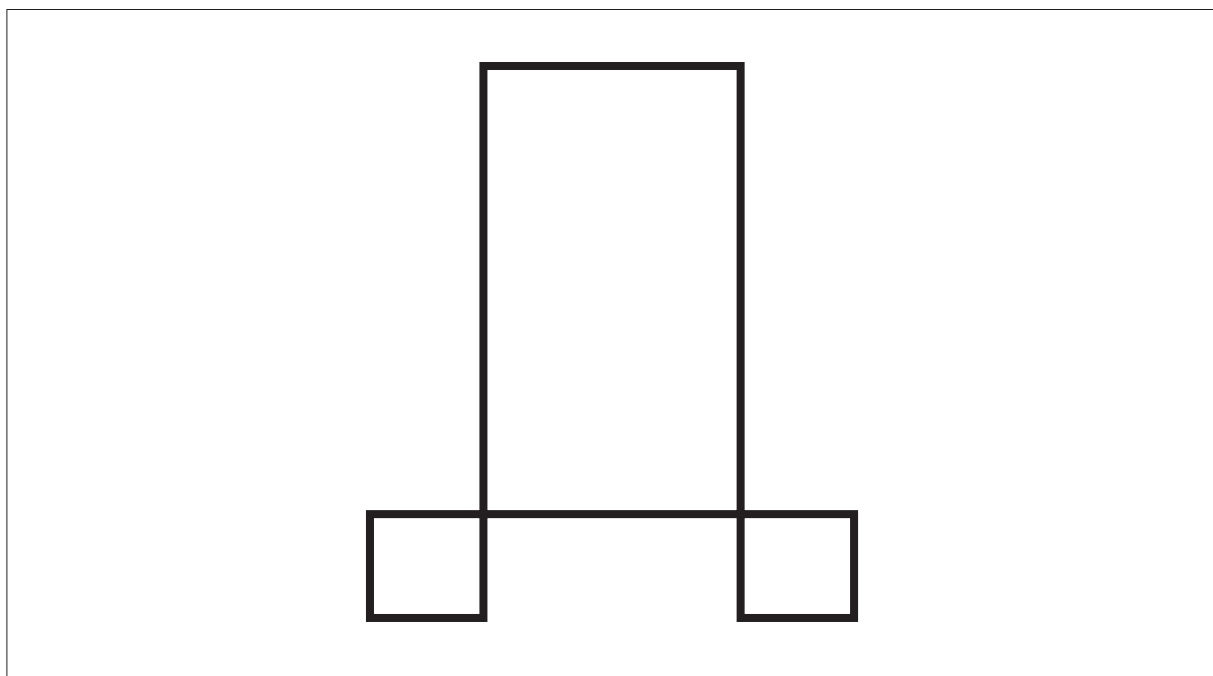
14. kép. A lovasi sírkő és a római kori falrészlet (Fotó: Palágyi S.)

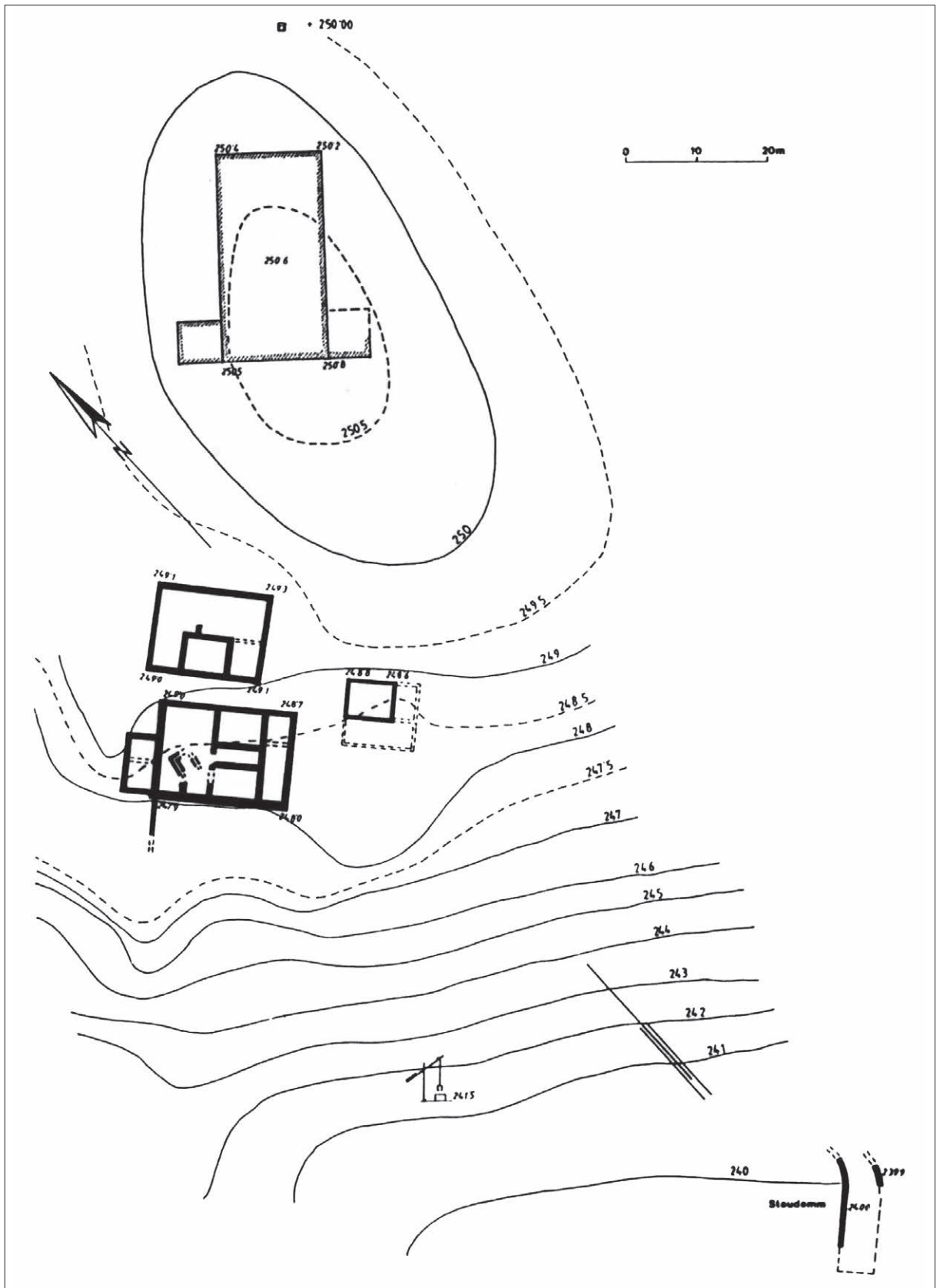
15. kép. A vörösberényi sírkő előkerülése (Fotó: Palágyi S.)

16. kép. A szentkirályszabadja-romkúti település falmaradványai (Fotó: Palágyi S.)

17. kép. Kuzsinszky B. rajza a „saroktornyos” épületről (KUZSINSZKY 1920. 184. 218. ábra)

18. kép. Fekete Z. 1969-es felmérése a szentkirályszabadja-romkúti, felszínen jelentkező falakról (PALÁGYI 1991. 197. Abb. 1.)

19. kép. A szentkirályszabadja-romkúti épület sarokrízalitjának és porticusának részlete (Fotó: Palágyi S.)

20. kép. A szentkirályszabadja-romkúti mészégető kemence (fotó: Palágyi S.)

TÓTH ENDRE

A KESZTHELY-ÚJMAJORI TEMETŐ ÉS SMINKES KÉSZLETEI

Kuzsinszky Bálint munkásságában különleges helye van a Balaton-környék archeológiájának, amely méltán tartható a nagy területre kiterjedő topográfiai kutatások példaadó kezdetének és minden további hasonló munka kiindulópontját jelenti. Munkája a „Balaton tudományos tanulmányozása eredményei” című vállalkozás azóta sem felülmúlt, 20 kötetes tudományos monográfia –sorozatában jelent meg.¹ A könyvből különösen fontosak az azóta eltűnt és elpusztult leletek. Közülük is kiemelkedik a Keszthely-újmajori temető, amelynek leletei a II. világháború végén elpusztultak. A sírokban talált változatos kerámia- és üvegtárgyak, amelyek segítségével képet alkothatunk a kora császárkori temetőről, csak Kuzsinszky könyvéből ismertek. A mellékeltek közül kiemelkedik két figurális díszítésű bronz dobozka, amelyek a temetőnek és leleteinek nemzetközi ismertséget hoztak, és különleges kultúr-történeti jelentőséget biztosítottak.

A temetőt 1909–1910-ben Csák Árpád tárta fel (1. kép). A számszerű adatok felsorolásával rövid közleményben ismertette az Archaeologiai Értesítőben.² Az általa készített és Kuzsinszky Bálint által közölt térkép szerint a halottakat észak–déli irányban húzódó temetőben hantolták el és feltehetően a sírmező nagy részét feltárták.³ 117 hamvasztásos és 12 csontvázas sírt, és egy kő szarkofágot találtak. Az urnákat 56 esetben kör alakú, 52 esetben szögletes gödörbe rakták. Öt sírgödört raktak ki és fedtek le tegulával. A temető kiterjedése megfelelt a Balaton és a Kisbalaton, illetve a vizenyős terület közé északról dél felé nyúló szárazulatnak, amelynek a déli végére a 4. század közepén a katonai utánpótlási bázist építették. A temetőhöz tartozó település helye és jellege nem ismert. A temetőtől kissé északnyugatra

római falalapozások kerültek elő,⁴ amelyek lehetnek a település maradványai is. A temető hosszan elnyúló felületéből arra kell gondolni, hogy egy észak–déli irányú út mentén temetkeztek. Ennek az iránynak felel meg a 24 méter hosszú temető-épület is. Ennek különlegessége az egybeépíthető helyiséges sírkert, amelynek a nyugati oldalán hosszú folyosó fut (2. kép). Az épület egyik helyiségében két feliratos sírtábla került elő.

A temető különleges és az időben még egyedülálló leleteit két toalett-dobozka jelentette, amelyek fedelét domborított, figurális ábrázolású lemez díszítette⁵ (3–4. kép). A Kuzsinszky által közölt leletekre 1941-ben figyelt fel Joachim Werner,⁶ aki a thorsbergi korongok feldolgozásakor közölte a tárgyakat, amelyeket az úgynevezett Saciro-kör készítményeihez kapcsolt. A korongon látható ülő alak és egyes római bronzvereteken ábrázolt Mars közti hasonlóságra gondolt. A képtípus analógiáit néhány toalett felszerelés domborműves veretén találta meg: hasonló Mars-kép látható egy bonni lelőhelyű és a Keszthely-újmajori doboz fedelén. J. Werner további kapcsolatnak tartotta a Mars mellett ábrázolt ludat, és a thorsbergi korong peremén megjelenő madarat. Összegezve a kép ikonográfiai párhuzamait, amelyek köemlékeken (Brittania) és díszpáncélok is megtalálhatók egészen Dáciáig (Gerla–Szamosújvár), az istenalakot ő is Mars–Thingsus–szal azonosította.⁷ Más toalett-doboz vereteket figyelembe véve egy mesternévvvel ellátott, gyöngyözött keretbe foglalt Dioscurost ábrázoló tükörtok (Remagen) felirata alapján *Saciro* névvel jelölte azt a műhelyt, amelyben a sminkes készleteket és a tükörtokokat készítették. A műhelykör működését néhány éremkép, a domborított lemezek és a sigillaták (egy-egy *Saciro*-készítményeket tojássor-motívum keretbe) alapján a Kr. u. 3. század elejére tette.

¹ KUZSINSZKY 1920.

² CSÁK 1912.

³ Csák Árpád szerint „A temető egy része még várja a kutatást” CSÁK 1912. 375

⁴ KUZSINSZKY 1921. 46. oldal 96. kép, és 96.

⁵ KUZSINSZKY 1920.

⁶ KUZSINSZKY 1920; WERNER 1941.

⁷ MÖLLER 1886.

Werner szerint a thorsbergi korongok birodalmi műhelyben készültek, és a mintáinak egy részét a Saciro-kör műhelyéből származtatta. Noha H. Zeiss éppen a korongok Saciro-körhöz való kapcsolását vitatta,⁸ Werner véleménye hosszú időre állandósult. Újabban, Claus von Carnap-Bornheim foglalta össze (tudománytörténeti összefoglalással) a thorsbergi díszkorongok kérdését⁹ és vitatta J. Werner következtetéseinek helyességét. Borhy László pedig felfigyelt arra, hogy a lúd Mars áldozati állataként adatolt Martialisnál (Epigrammák IX. 31).¹⁰ A lúd a közismert ébersége miatt talán Mars éberségét jelképezi, de az attributum értelme és eredete nincs megnyugtatóan tisztázva.¹¹

Különös, hogy miért látott J. Werner olyannyira szoros kapcsolatot a római veretek és a thorsbergi korong Mars ábrázolásai között. A veretek stílusa – amint arra H. Zeiss – rámutatott teljesen más. A római veretek száraz, statikus képe lényegesen eltér a fellazított alkatú, stilizált thorsbergi Marstól. A római veretek ábrázolása inkább előkép, mintakép lehet. Kérdéses a veretek keltezése is. Amikor J. Werner meghatározta a Saciro-kört kevesebb keltezési érv állt rendelkezésére, mert a sminkes készletek leletkörülményei bizonytalanok voltak. Mégsem hagyhatók figyelmen kívül a Germania inferiori darabokkal kapcsolatos megjegyzések, melyek szerint a tárgyakat kísérő leletek Kr. u. 100 körüliek.¹² Werner ezeket az adatokat – nem ásatási leletekről lévén szó – megbízhatatlannak gondolta. A Keszthely-újmajori temető leleteinek keltezése (csak a temető egészét vehetjük szemügyre, mert a század elején feltárt sírok leleteit nem különítették el) óvatosságra int. Az újmajori hamvasztásos temetőben Kr. u. 1. századi sigillaták, kékszínű üveg pohár,¹³ üvegurna, üveg váza,¹⁴ egyszóval kora császárkori tárgyak kerültek elő. A legkésőbbi leletek sem lehetnek későbbiek a 2. század közepénél. Ez a keltezés összhangban van a Germania inferiori leletek keltezésével, és ezt a további leletek megerősítik.

Savariában, Sárváron és Miklavžban – tehát Panniában – azóta újabb sminkes dobozok kerültek elő. A ábrázolásaik közel állnak a Rajna-vidékiekhez, és segítik azok keltezését is. A pannoni leletek feltárás alkalmával, kísérő leletekkel

együtt kerültek elő, amelyek jól keltezhetőek az 1. század második felére, de semmi esetre sem a 2. század második felére. Azaz jóval korábbra, mint Joachim Werner a Saciro-kört keltezte.

A különféle kőből faragott dörzsölő lapokhoz illeszkedő, azokra ráhúzható, jellegzetes bronz, félgömb alakú, keverő mélyedéssel ellátott eszközök sminkes készletnek nevezem függetlenül attól, hogy a kanál tartására szolgáló hengeres tokkal együtt készült-e, és a festék tárolására szolgáló doboz egy vagy több rekeszes-e. Az összes kép domborítással készült. Kör alakú mezőbe vagy építészeti keretbe, aedícula frons-ba komponálták a képet. A miklavži medaillonban három, a sárvári egy álló alakot ábrázoltak. Különleges a bonni és a Heidelberg-neuenheimi fedőlap díszítése (8. kép), amely nem az aedícula homlokzatát, hanem az oldalát ábrázolja.¹⁵ A csupán a festék (kenőcs?) tárolására szolgáló többrekeszes alkalmosságokat pedig sminkes doboznak nevezem.¹⁶ Mindkettő több típusra oszlik a funkcionális és a technikai megoldást alapul véve. Egyik tárgyfajta sem tartom a balsamariumok közé sorolhatóknak.¹⁷ Ezek általában nagyobb méretűek, öblösek, egyféle, és nagyobb mennyiségű kenőcs tartására voltak alkalmasak.

Pannoniában a következő sminkes készletek kerültek elő.

1. KESZTHELY-ÚJMAJORI
KORA CSÁSZÁRKORI TEMETŐ
(Keszthely, Múzeum, elpusztult)¹⁸
(3. kép)

A kőlapot a fémlémezzel együtt találták. A dobozfedélen csak a veret kis töredéke és kevés ragasztóanyag maradt meg. A lenyomat alapján az ábrázolás kétségtelenül *aedícula frons*, amelyben talán balra tekintő trónoló alak: ez a fényképről megállapíthatatlan. A gyöngysorral keretezett timpanonban kiterjesztett szárnyú sas.

2. KESZTHELY-ÚJMAJORI KORA CSÁSZÁRKORI
TEMETŐ, SMINKES KÉSZLET DOBOZÁNAK LEMEZE
(Keszthely, Múzeum, elpusztult)¹⁹
(4. kép)

A készlet dobozának fedele maradt csak meg.²⁰ Mérete: 59 mm × 59 mm. A fedélre domborított lemez csavart oszlopos *aedícula frons*-t ábrázol, mérete a lenyomat alapján 38 × 46 mm. A timpa-

⁸ ZEISS 1941.

⁹ CARNAP-BORNHEIM 1993.

¹⁰ BORHY 1994.

¹¹ BAUCHHENS 1984. 578.

¹² ZEISS 1941.

¹³ KUZSINSZKY 1920. 83.; BARKÓCZI 1988. 53.Nr. 8., keltezése Kr. u. 1. század.

¹⁴ BARKÓCZI László keltezése: 1. század (BARKÓCZI 1988. 94, Nr. 139)

¹⁵ WERNER 1941. Taf. 8:8.

¹⁶ TÓTH 2006.

¹⁷ Így csoportosította SZABÓ 1984.

¹⁸ KUZSINSZKY 1920. 85–86.; WERNER 1941. Taf. 10, 4 a–b–c.

¹⁹ KUZSINSZKY 1920. 85–6. Abb. 122.; WERNER 1941. Taf. 10, 2.

²⁰ KUZSINSZKY 1920. 85–6. Abb. 122.; WERNER 1941. Taf. 10, 2.

nont gyöngysor keretezi. A timpanonban ábrázolt alaknak csak olyan kis töredéke látszik a bal sarokban, hogy kilétét meghatározni nem lehet. Az aediculában jobbra fordulva, meztelen felső testű, szakállas, köpenyes alak trónol; felemelt jobbával lándzsát tart, balját gyöngyözött keretű pajzson nyugtatja. A díszes trón mögött függőlegesen kardot helyeztek el. A jobb felső sarokban Marsszal szemben lúd áll.

3. SMINKES KÉSZLET, LELŐHELYE SZOMBATHELY (Savaria Múzeum), (5. kép)

1974-ben Savaria északi, kora császárkori temetőjében²¹ (Szombathely, Paragvári utca 13.) került elő. A temető leleteit a Savaria Múzeum (Szombathely) őrzi,²² a sírból előkerült kék üvegcorsó a Magyar Nemzeti Múzeumba került.²³

A 8. sírban talált doboz fedele ép (64 × 61 mm), az applikált domborműves bronz lemez nagyon töredékes; csak a timpanon jobb fele és a bal oldalon az alsó gyöngysor ismerhető fel.²⁴ Az ábrázolás *aediculae frons*-ban látható (mérete: 35 mm széles és 4,7 mm hosszú). Mivel a domborított lemez hiányos, az ábrázolás néhol csak a megmaradt kötőanyagból következtethető ki, amely a domborított minta lenyomatát őrzi. A timpanon gyöngysorral keretezett és a jobb sarkában koszorúról szalagok lógnak. Közepén valószínűleg kiterjesztett szárnyú sas szárnytöredéke és felette a jobbra hajló feje látszik. Az aediculában balra forduló alak trónol: testhelyzete a domborítást rögzítő kötőanyagból jól megfigyelhető. A combja alatt a lelógó köpeny íves fodra látszik. Az alak előtt az altest és comb magasságban még volt valamilyen tárgy, mert a kötőanyag lenyomata erre mutat. Felül, bal oldalon a veret egy kis része a helyén maradt meg. Mintha egy koszorú, attól jobbra fej látszana: az alak talán Victoria volt. Noha a sminkes készletek veretein Marsot a trónon ülő Juppiterhez hasonlóan ábrázolják, a timpanonban látható sas és Victoria miatt inkább a főistenre lehet gondolni.

A sminkes készletet a kék üvegcorsó és bordás tál²⁵ segítik keltezni. Mindkettő viszonylag szűk időhatárok közé keltezhető tárgy, és ez meghatározza a többi sírmelléklet használati idejét is. Egyszínű, bordás üvegtálok töredékei előkerülnek a Nyugat-Dunántúlon, de számuk egyes nyugati tartományok lelőhelyeinek leletszámát

(például Augusta Raurica) meg sem közelíti.²⁶ I. Lazar egyet sem közölt.²⁷ Ezeket, a fémedényeket utánzó tálakat az 1. században készítették.²⁸ Az első század elején kezdték készíteni, és ez a Flavius-korban is tartott.²⁹ Augusta Rauricában a Rippenschale töredékek a legnagyobb számban a Kr. u. 30 és 70 közé keltezhető objektumokból és rétegekből származnak.³⁰ A savariai tál is a Flavius-korra keltezhető.

A kék kancsó sötét színű, de fényben áttetsző. Díszítése abba a csoportba sorolható, amelyet Fritz Fremersdorf „mit buntgefleckter Oberfläche” jelölt.³¹ Közép-, és Észak-Itáliában, az 1. század folyamán készítették ezeket az üvegedényeket, amelyek a sokszínű, millefiori és rokon, nehéz technikáknak a könnyen előállítható, de mégis látványos változata. A tarkafoltos üvegek a Fekete-tengertől Hispaniáig területenként eltérő számban megtalálhatók.³²

4. SMINKES KÉSZLET, SZOMBATHELY KORA CSÁSZÁRKORI TEMETŐ SZABOLCS Z. UTCA 2-5. (Savaria Múzeum), (5. kép)

A 8. sír közelében, attól kb 50 méterre kelet felé egy kőurnás temetkezésből egy másik, épebb állapotú sminkes készlet, fekete dörzsölőkő lappal együtt került elő³³ (ltsz. 76.242). A sminkes készlet (mérete 93,5 × 53 mm) darabjai szétesetek; a dörzsölő kőlap (90 × 51 mm) megmaradt. A dobozfedél 50 × 52 mm. A fedélre kötőanyaggal domborműves veretet erősítettek, amely töredékes állapotban *aediculae frons*-ot ábrázol. A ráhelyezett figurális domborított lemeznek 3 töredéke maradt meg. A lemez rögzítésének lenyomata megadja a kép méretét: az aedícula szélessége 35 mm, a magassága 43 mm.

A timpanon alja gyöngysor, a két oldala gyöngysorból induló S alakú tagokból áll, a csúcson hangsúlyos gömb van. A timpanonban két lúd szalagos koszorút fog közre. A lemez alján tojássordísz, felette vízszintes vonal jelzi a kép alaponvonalát. Az ábrázolás jobb oldala épebben maradt meg. Az oszlop alsó része ferdén kanellurált, felül pikkelymintás. Balra három ágú fa – datolyapálma – áll. A balra forduló trónoló alaknak csak a magasba emelt kartöredéke és a lándzsa szára látszik. Balra, a (letört) trón előtt levett izompáncél

²¹ MEDGYES 1977-78. 183.

²² MEDGYES 1977-1978. XXII. table.

²³ Az üvegcorsót közöltem: TÓTH 1998.

²⁴ MEDGYES 1977-78. 205, 22. tábla 8.

²⁵ Savaria Múzeum ltsz. 78. 3. 24.

²⁶ RÜTTI 1991.

²⁷ LAZAR 2003.

²⁸ ISINGS 18-19 CZURDA-RUTH 1979. 31.; RÜTTI 1991. 40.

²⁹ BARKÓCZI 1988. 61.

³⁰ RÜTTI 1991.

³¹ FREMERSDORF 1938. 116-121.; SALDERN 2004. 229.

³² TÓTH 1998. 525.

³³ MEDGYES 1977-78. 197-198, XIV-XV. táblák.

áll, felette az alak köpenynek néhány ránc megmaradt. A kép bal oldalán a lábfej és ujjak töredéke, felette az íves vonal a pajzs széle lehet. A bal felső sarok kevésbé éles ábrázolását nem tudom meghatározni. Nem lehet lúd vagy sas, talán inkább szárnyas Victoria volt.

A halottakat a Savariából észak felé vezető Borostyánkő-út közvetlen szomszédságában, az úttól nyugatra temették el, ahol az 1. század utolsó harmadában és a 2. század első évtizedeiben temetkeztek.³⁴ A 65 feltárt hamvasztásos sír közül hatból egy Domitianus, három Nerva, két Hadrianus érem került elő. A 8. sír leletei az 1. század második felére, az eltemetés legfeljebb 2. század első évtizedeire keltezhető. A colonia Claudiuskori alapítása miatt a most tárgyalt *temetkezéseket*, tehát a tárgyak sírba kerülését Kr. u. 1. század második felére, legfeljebb a 2. század első évtizedeire kell keltezni.

5. SZOMBATHELY, SMINKES KÉSZLET,

LELŐHELYE ISMERETLEN

A 19. század elején egy sminkes doboz került elő szintén Savaria északi temetőjében.³⁵ Az 1824-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került, Savariában kiásott leletek között volt „Festék keveréshez való 4 zol hosszú réz táblácska, hasonló márvány követ”. A tárgy jól azonosítható azzal a díszítetlen Nemzeti Múzeumi példánnyal, amit Gasparetz E. Géza közölt,³⁶ mert a múzeumban nincs több ilyen tárgy.³⁷

6. SMINKES KÉSZLET, SÁRVÁR,

HAMVASZTÁSOS TEMETŐ

A 97. számú sírból a típusba tartozó sminkes doboz került elő³⁸ (publikálatlan). A doboz fedelén domborított minta van, álló Mars és két oldalán egy-egy lúd ábrázolásával. A temető a Savariából a limesre, Arrabonába vezető, és az Itinerariumban Savaria-Brigetio viszonylatban leírt országút mellett fekszik.

7. SMINKES KÉSZLET, MIKLAVŽ

(Maribor, Múzeum, Szlovénia).

A tumulus sírkamrájából egy istenalakokkal díszített doboz került elő.³⁹ A hossza 11,6 cm, teljes szélessége a hengeres tokkal: 7 cm, a doboz szélessége: 6,5 cm. A doboz oldalához henger alakú tokot forrasztottak az eszközök tartására, ugyan-

úgy, mint a heidelbergi példánynál. A doboz fedelén gyöngyös keretezésű medaillonban (átm: 2,90 cm) bal oldalon Mercurius, középen Neptunus szigonnyal, a jobb szélén Mars sisakkal, lándzsával, pajzsával és lúddal áll. A sírban Vespasianus érem volt (RIC 549–551). Az üvegurnák, hengeres és szögletes üvegekorsók, üvegserpenyők, üvegpohár, dél-galliai sigillata csésze (Drag. 37) alapján St. Pahič a temetkezést az első és a második század fordulójára keltezte.

Az azonos típusú sminkes dobozok nyugatabbra főleg Germania inferiorban kerültek elő.⁴⁰ Bonn (Bellerophon-képpel), (7. kép), Köln (Bacchus képpel), Flavion (Viktoria képpel), Bonn (két példány különféle képpel, egyikük: 6. kép), Nijmegen (Juppiter képpel) Germania superiorban Heidelberg-Neuenheimben találtak sminkes készletet a csőtokkal, és az építészeti keretben Mars látszik a lúddal⁴¹ (8. kép).

A domborított bronzlemezekkel díszített sminkes dobozok számos kérdést vetnek fel: jellegzetes az elterjedési területük két csoportra oszlása. Kérdés a felhasználóik neme: nők vagy férfiak voltak-e? Különlegesen az ábrázolások: egyik-másik mintha konkrét eseménnyel állna kapcsolatban. Végül különleges a Mars attributumként megjelenő lúd, amely elvezethet a Szent Márton mellett délnémet területen megjelenő lúd-attributumhoz.⁴²

Tekintettel arra, hogy a sminkes dobozok hamvasztásos sírokból kerültek elő, nem lehet tudni: női vagy férfi temetkezések mellékletei voltak-e. A dobozok leginkább a pipereholmikhoz sorolhatók, és ezért elsősorban női felhasználókra kellene gondolnunk. Az ábrázolásaik többsége azonban nemhogy a férfiakhoz, hanem kifejezetten a katonasághoz kapcsolható. Ez végül is nem jelent különlegességet, lévén a férfi lakosság nagy része katona volt. Kérdés azonban az, hogy milyen alkalommal festették a katonák magukat, milyen célra használták a tárgyakat?

A sminkes készletek Germania inferiorban és Nyugat-Pannoniában kerülnek elő (9. kép). Mi lehet a területi elkülönülés oka: a közös eredet, amely a tárgyak birtokosainak letelepedése miatt kétfelé ágazott, vagy egyik tartományból terjedt el a másikba? Kevés még a lelet ahhoz, hogy választ lehessen adni erre a kérdésre. A tárgyak aligha kereskedelmi úton terjedtek. Abban

³⁴ MÖCSY 1954. 167–191.

³⁵ HALITZKY 1823. 6. Nr. 43; GASPARETZ 1912. 229.

³⁶ GASPARETZ 1912. 229.

³⁷ HALICZKY 1823. 6. Nr. 43.

³⁸ KISS 2007. 271, és 281, 22. kép.

³⁹ PAHIČ 1969. 52–61, 53, 5. kép, Taf. 4.

⁴⁰ MÖLLER 1886.; WERNER 1941.; TÓTH 2006b. 83.

⁴¹ AUSTELLUNG STUTTGART 2005. 352., 466. kép.

⁴² A Mars mellett a lúd-attributumhoz lásd: BAUCHHENS 1984. 577.

az esetben a lelőhelyeik jobban szóródtak volna. A katonai győzelemmel kapcsolatos ábrázolásuk miatt lehet arra gondolni, hogy tulajdonosaik katonák voltak. Germániában talán inkább a tényleges állományban lévők, Pannoniában pedig a veterán letelepítettek.

Az ábrázolások többségükben (egy Bacchus/Liber ábrázolás a kivétel) a hadiszerecsével és Mars-szal állnak kapcsolatban. Mars két esetben áll, máskor ül. A képeken látunk olyan tárgyakat, amelyek a Mars-ábrázolások jellemzői és az isten felismerhetőségét biztosítják: sisakot, kardot, lándzsát, mellvértet. Nem tartozik a Marsot jellemző tárgyak közé azonban sem a lúd, sem a tropaeum. Pedig a lúd szinte mindegyik Mars ábrázoláson látható. Több képen az isten testtartása is eltér a szokásostól: Marsot ülve, szinte trónolva ábrázolták. A trón helyett azonban az isten a letett izompáncélon ül. Ez a felettből ritka megoldás kifejezi, hogy az istent nem valamilyen harci tevékenység alkalmával, hanem annak befejeztével jelenítették meg. Emellett szól a több képen megjelenő tropaeum is, amely jelzi, hogy az esemény a rómaiak számára kedvezően, győzelemmel végződött. Marsot nem általában, mint a győzelmet elősegítő istent ábrázolták, hanem kifejezetten egy bizonyos háborús győzelem ábrázolásáról lehet szó. Nem a hadi sikert általában ábrázolták, hanem egy meghatározott eseményre emlékeztek. Hogy valóban egy bizonyos eseményről van szó, arra egyes képeken Mars mellett látható datolyapálmák mutatnak. A fa jól felismerhető és azonosítható; szintén nem tartozik a Mars-ábrázolások kelléktárába. Az egyik sminkes doboz fedelén Sol és Luna között áll.⁴³ Más különleges tárgyat is ábrázoltak még Mars társaságában. Az egyik bonni lemezen a kép bal oldalán kutat látunk, rajta két vödörrel.⁴⁴ Mindez arra mutat, hogy a lemezen egy meghatározott, a sminkes készlet használói számára emlékeztető és fontos háború egyik fontos epizódját jelenítették meg.

Ha a lemezek képeit egy meghatározott háborús eseménnyel akarjuk összekapcsolni, akkor a tárgyak keltezése miatt a Flavius- és a kora Antoninus kor háborúit kell figyelembe venni, és egyeztetni az ábrázolások pálmafa-attribútumával. Sem Domitianus germán, sem Traianus dák háborúihoz a pálmafa nem kapcsolható. Jól egyezik viszont a judeai háborúkkal. A datolyapálma az ábrázolásokon Judeát jelenti. Vespasianus *Iudea capta* feliratú érmein is pálmafa tövében ülnek a meghódítottak képviselői. A kérdés az, hogy a

zsidó háborúra vagy a Bar-Kochba felkelésére vonatkoznak-e a lemezek pálmái. A sminkes dobozok keltezése inkább a flaviusi háború mellett szól.

A pannoni sminkes készletek a tartomány belsejében, nem aktív katonai településeken kerültek elő, tehát a tárgyak a veteránokhoz kapcsolhatók. Az 1. század második feléből származó újmajori leletek összhangban vannak a savariai sírok keltezésével. Egyúttal a Keszthely-környéki telepések névanyaga egyébként is savariai kapcsolatokról árulkodik.⁴⁵

A Keszthely-újmajori település lakosságának eredetét és kulturális kapcsolataikat az 1. századi dunántúli útvonalakkal összefüggésben tudjuk megítélni. A 19. század végén már felvetődött egy olyan diagonális út lehetősége, amely Poetovioit észak-déli irányban kötötte össze Aquincummal. Az ötlet Alfred. v. Domaszewski feltevésén⁴⁶ alapult, aki szerint, miként Radnóti⁴⁷ összefoglalja „A hadiutak, amelyek a Dráva-vonal katonai táborait a Duna vonal előretolt állomásaival kötötték össze, a Balaton két partján haladtak”. Domaszewski nézete később Alföldi András véleményével megerősödött.⁴⁸ Ő éppen a Poetovio-Aquincum irányú diagonális úttal értelmezte a Keszthely-újmajori temető leleteit is, mivel az úgynevezett Drusus-felirat miatt feltételezte: a Tiberius uralkodása idején épült aquincumi táborba utat kellett építeni. A traianusi colonia alapításáig Poetovioban állomásozó legio VIII Augusta veterántelepítésének tartotta a temetkezéseket.⁴⁹ Radnóti Aladár,⁵⁰ majd Mócsy András⁵¹ felvetette a Poetovióból Aquincumba vezető főútvonal létezését. Feltételezésük később Fitz Jenő⁵² tanulmányaiban egyre határozottabb formát öltött. Az Észak-Itáliából a *via Postumia* folytatásaként Aquincumot megcélzó út a térképen valóban impozáns látványt nyújt.⁵³ A mai térképen! Egy délnyugatról északkeletre, Aquincum felé haladó főút létezése, akár a Balatontól délre akár északra vezetett volna, ugyanis nem bizonyítható: a földrajzi viszonyok nem teszik lehetővé, a történelmi körülmények, Pannonia úthálózata pedig nem indokolja kiépítésének szükségességét, és létezését útmaradvány sem igazolja. Nem téveszthet

⁴⁵ Mócsy 1959. 39–41.

⁴⁶ DOMASZEWSKY 1902. 183.

⁴⁷ RADNÓTI 1941. 103

⁴⁸ ALFÖLDI 1942. 322–323.

⁴⁹ ALFÖLDI 1941. 322.

⁵⁰ RADNÓTI 1941. 103.

⁵¹ Mócsy 1957. 36–37.

⁵² FITZ 1988. 339, Fig. 1.

⁵³ FITZ 1990. 339, Fig. 1.

⁴³ Leelőhelye Andernach vagy Trier: SOBEL 1991. 137.

⁴⁴ WERNER 1941. Taf. 8:8.

meg bennünket a 2. századi aquincumi helytartói székhely. Az 1. század nagy részében Aquincumban még segédcsoport állomásozott, és nem volt helytartói székhely. Semmi nem indokolja, hogy a Borostyánkő-útból Dél-Zalában út ágazzon el északkelet felé.

Mivel Savariából főút vezetett Aquincumba⁵⁴ nem volt értelme egy délebről induló leágazásnak, amelynek építését a Zala megyét észak-déli irányban tagoló dombvonulatok és mocsaras völgyek egyébként is akadályozták. Egy ilyen diagonális út csak Nagykanizsa térségéből indulhatott ki, mert délről elkerülte volna az észak-déli völgyeket. A Balatontól délre a Nagyberék, északra pedig a tagolt balatoni dombvidék nem ad lehetőséget egy ilyen távolsági birodalmi út – *via publica* – feltételezésének. Természetesen vezethettek utak a Balatontól északra, és délre is. Ezek nyomvonalát nem ismerjük; a katonaság és az igazgatás által használt, nyilvántartott és karbantartott, azaz a *cursus publicus* által használt főutak nem lehettek. A Borostyánkő-útból Aquincum felé leágazó és vezető út alighanem csak Pannonia kettéosztása után épült ki; korábban nem voltak meg a feltételei, szükségtelen volt. A Keszthely – újmajori telepet egy ilyen tranzverzális út egyébként sem érinthette. Ezért a Keszthely–újmajori temető értelmezéséhez más utat kell találni.

A település és temető a Savariából délkelet felé, Mursába és Sirmiumba tartó út mellett vagy közelében feküdt. Ez az út Savariától mintegy 15 km-rel délre érte el a Borostyánkő-utat. Délkelet felé Rumtól északra vezetett át a Rábán, a folyó jobb partján az ártéren rövid szakaszon megmaradt a töltése.⁵⁵ A Hegyhát kavicsos földjein a szétszántott nyomvonalat azonban nem lehetett megfigyelni. Rómer Flóris feljegyezte, hogy a Szombathely és Keszthely közti *via Romana*

Keléd határában vezet⁵⁶ – „ma is a római úton járnak”. Noha ez az útszakasz nem azonosítható, észak-déli iránya Keszthely és a Kis-Balaton felé vezetett. Vagy Balatonkeresztúron vagy Fenékpusztán haladt keresztül délkelet felé.⁵⁷ Ez az út fontos, transzprovinciális közlekedési vonal volt, amely lerövidítette a távolsági közlekedést, mert kikerülte szinte teljesen a pannoniai limest.⁵⁸ Sirmiumból Sopiaenae-n és Savarián vezet keresztül és Vindobonánál éri el a limes-utat. A távolsági útvonal nem tetrarchia-kori építés. Az úton fekvő két fejálmás (Savaria és a Sopianae) a két város igazgatási jelentőségének, minden bizonnyal a tartománygyűlés székhelyének a következménye.⁵⁹ Ez az út segíthette elő a Savaria felől kiinduló kulturális kapcsolatokat délkelet-dunántúli településekkel, ami a kőfaragásban és a személynevek elterjedésében mutatható ki.

Az újmajori temető települését keresni, tekintettel a viszonylag keskeny földnyelvre, nem sok lehetőség van. A fenékpusztai erőd területén nem találtak a temetővel egyező kori településnyomokat. A Savaria – Sopianae közti útszakaszon feljegyzett város az ismeretlen helyen (talán Marcali körzetében) fekvő Volgum,⁶⁰ volt municipium. Sopianaeig az Itinerarium útszakasza még két helynevet, Limusat és Silecaet sorol fel. Mivel Sopianae és Volgum között nagy a távolság (100 km), a két helység közül az egyik akár municipium is lehetett.

A Savariából délkelet felé vezető főút a lehetőséget adta meg a kulturális terjeszkedés számára, és a kapcsolatoknak bizonyítékai is vannak. Noha Fenékpusztán és környékén mindössze 12 felirat töredék került elő, néhányuk azonban annál sokatmondóbb. Csak kisebb sírkőtöredékekről van szó, amelyeket feldarabolva vagy már a fenékpusztai erődbe vagy később a zalavári építkezéseknél használtak fel. Még ennél is kevesebb azoknak a töredékeknek a száma, amelyek a betűtípus alapján a korábbi császárkorra, az 1-2. századra keltezhetőek. Ezek közé tartozik a Caeserniusok kváderkövé átfaragott, és a 2. század közepénél későbbre nem keltezhető sírsztéléje,⁶¹ melyet a szülők elhunyt fiuknak állítottak. Tudjuk, hogy a Caeserniusok kiterjedt és elterjedt aquileiai kereskedőcsalád volt. Caesernius Iustus

⁵⁴ A Savariából kelet felé, a colonia kora-és késő császárkori temetőjén át nyílegyenesen vezető út Sárvártól északra ágazott kettéfelé. Az északi ág Mursellan keresztül Győrnél érte el a limes-utat és az Itinerarium Antonini leírása szerint Savaria – Brigetio viszonylatban vezetett. A másik ág Sárvártól északra ágazott kelet felé: az ItAnt a vonalat Savaria – Aquincum viszonylatban írta le. Az út Sárvár térségéig a felszínen megfigyelhető (volt). (TÓTH 1977. 65 – 75), az elágazás-közeli települést Gabler Dénes tárta fel és közölte (GABLER 1996–1997). A limeshez vezető út nyomvonalát bejártuk: DERDÁK F.– KISS G.–TÓTH E., Vág, RégFüz 38. (1985), 52.; CSERMÉNYI V.–TÓTH E., Kisárpás-Szany, RégFüz 34. (1981), 37.; Palágyi Sylvia Kemenesszentpéternél kutatta (PALÁGYI 1992. 27–41), Rábaszentandrás körzetében mérőföldkő jelezte a távolságot Savariától (SZÖNYI 2005. 65–74). Az útvonalat rövidesen közölni fogom. Az Aquincumba vezető leágazásánál a Rába medrében megmaradtak a 2. század második felében kivágott fahíd gerendái (Gryneus András szíves közlése).

⁵⁵ CSERMÉNYI V.–TÓTH E.: Rum –Kám. RégFüz 34. (1981), 40.

⁵⁶ Rómer Jegyzőkönyvek XII 186, lásd: FORSTER 1906:2. 977.

⁵⁷ Alighanem ezt az utat használták 1189-ben a keresztések, mert 1217-ből fennmaradt a via Impertoris elnevezése Basal térségében.(TÓTH 2004. 575–580.)

⁵⁸ ItAnt 231,8–240,5.: Item de Pannoniis in Gallias

⁵⁹ TÓTH 2007. 553–562.

⁶⁰ TÓTH 1986. 163–181.

⁶¹ RIU 292. Zalavár.

Savaria keleti határában állított sírkövet anyjának,⁶² Caesernia Pusilla sírsztéléjét pedig Savaria délnyugati határában találták.⁶³

A másik család a ritka nevű Opponiusok. A fenékpusztai erőd romjaiból került elő a Kuzsinszky által publikált töredék.⁶⁴ A sírtábla töredékét, mielőtt beépítették volna a fenéki erődbe, feldarabolták. A töredék az elhunyt feleségét és fiait említi. A sírkő a szépen vésett betűk és a felmagasított I betű miatt egyidős az újmajori temetkezésekkel. A temetőépületből előkerült egyik sírtáblán is ezzel a nomennel, vélhetőleg azonos családbelivel találkozunk.⁶⁵ Az Opponius nomen meglehetősen ritka, és előfordulásai alapján itálikus telepítetteket igazol. Itáliából két feliraton három Opponius,⁶⁶ Germaniából két személy ismert,⁶⁷ akik közül az egyik savariai származású. A két felirat jelentőségét az adja meg, hogy bizonyítják a család savariai kapcsolatait, mert a Bonna-ban

előkerült Nemesisnek és Dianának szentelt oltárt, *Publius P. f. Claudia Savaria Aculeiensis Opponius lustus architectus leg. XXII Primigeniae p.f.* állította. Természetesen nem állítható, hogy az Opponiusok hozták vagy vitték a sminkes készleteket egyik tartományból a másikba. Jelzik azonban azt az utat és azt a módot, ahogyan a dobozok Germania inferiorból Pannoniába érkeztek, vagy fordítva.⁶⁸

A Keszthely-újmajori település minden bizonynyal a Flavius-korban létesült. A letelepítettek egy része veterán katona, talán inkább auxiliáris volt, akik kapcsolatot tartottak Savaria lakosaival, de az előkerült szárnyas nor-pannon fibulák tanúsága szerint a helyi nőekkel házasodtak. A veteránok valószínűleg savariai társaikkal együtt részt vettek, vagy valamilyen módon kapcsolatba kerültek a zsidó háborúval.

⁶² LapSav 179. szám, ma a vinicai templomban (Szlovénia) őrzik

⁶³ LapSav 195. szám

⁶⁴ RIU 295

⁶⁵ KUZSINSZKY 1920. 77, RIU 295: T(itus) Oppon/ius [M]ar/[cell]us an(norum) XV h(ic) s(itus) e(st)

⁶⁶ OPEL III 114: CIL V 1850, 1884.

⁶⁷ OPEL III 114: CIL XIII, 8002, és 8082.

⁶⁸ A ládika-ábrázolások jelentésére és elterjedésük módjára még visszatérek.

IRODALOM

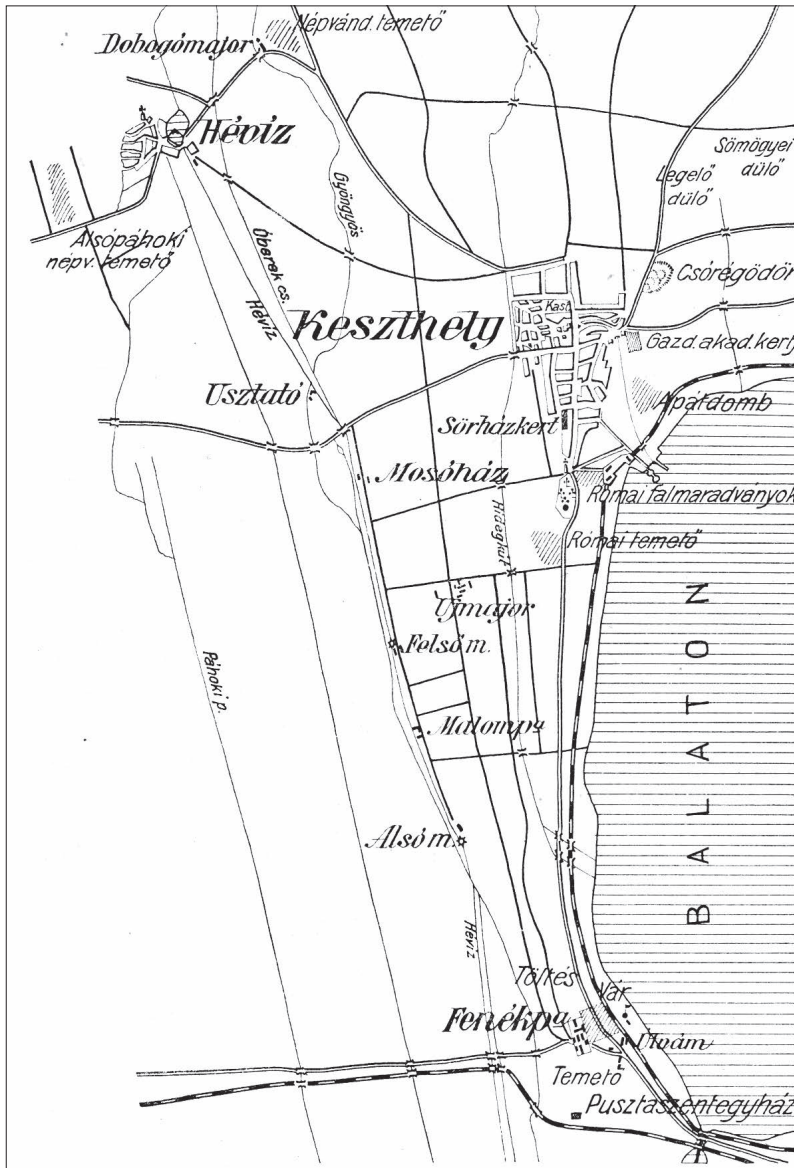
- ALFÖLDI 1936 ALFÖLDI András: Pannonia rómaiságának kialakulása és történetei kerete. Századok 70. (1936) p. 1-71.
- AUSSTELLUNG STUTTART 2005 Imperium Romanum. Roms, Provinzen an Neckar, Rhein und Donau. hrsg. von Arch. Landesmuseum Baden-Württemberg, Stuttgart, 2005.
- BARKÓCZI 1988 BARKÓCZI, László: Pannonische Glasfunde in Ungarn. Budapest, 1988. (Studia Archaeologica 9.)
- BAUCHHENS 1984 BAUCHHENS, Gerhard: Ares – Mars. LIMC I. 1984., Nr. 421–545
- BORHY 1994 BORHY, László: Gans oder Adler? Bemerkungen zu den Motiven römischer Paraderüstungen. In: Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten, Marburger Kolloquium 1994, hrsg. von Claus von Carnap-Bornheim. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 8. Lublin–Marburg, 1994., p. 145–153
- CARNAP–BORNHEIM 1993 CARNAP–BORNHEIM, Claus von: Nithijo und Saciro : Einige Bemerkungen zum Verhältnis von römischem und germanischem Feinschmiedehandwerk in der jüngeren römischen Kaiserzeit. Archäologie in Schleswig 3. (1993), p. 49–53.
- CZURDA–RUTH 1979 CZURDA–RUTH, Barbara: Die römischen Gläser vom Magdalensberg. In: Kärntner Museumsschriften 65. Klagenfurt, 1979.
- CSÁK 1912 CSÁK Árpád: A keszthelyi római urnatemetőről. ArchÉrt 32. (1912), p. 374–375.
- DOMASZEWSKI 1902 DOMASZEWSKI, Alfred von: Die Beneficiarposten und die römische Strassennetze. Westdeutsche Zeitschrift 21. (1902), 158–211.
- FORSTER 1906 FORSTER Gyula (szerk): Magyarország Műemlékei 2. Bp., 1906.
- FREMERSDORF 1938 FREMERSDORF, Fritz: Römische Gläser mit buntgefleckter Oberfläche. In: Festschrift für August Oxé. Darmstadt, 1938., p. 116–121
- GABLER 1996–1997 GABLER Dénes: A sárvári római útállomás és I. századi előzménye. Savaria 23. (1997–1997), p. 237–238.
- GASPARETZ 1912 GASPERETZ Géza Elemér: Rómaikori festőeszközök a M. Nemzeti Múzeumban. ArchÉrt 32. (1912), p. 223–232.
- HALITZKY 1823 HALITZKY Antal: Szombathelyi római régiségek. Tudományos Gyűjtemény 11. (1823), p. 3–18.
- ISINGS 1957 ISINGS, C.: Roman Glass from dated finds. Groningen–Djakarta, 1957.
- KISS 2007 KISS Péter: Temető a Savaria – Arrabona út mentén (Sárvár, Sár). In: Firkák : I. Fialat Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete. Győr, 2007., p. 267–282.
- KUZSINSZKY 1920 KUZSINSZKY Bálint: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest, 1920.
- LAZAR 2003 LAZAR, Irena: Rimsko steklo Slovenije = The Roman Glass of Slovenia. In: Opera instituti Archaeologici Sloveniae 7. Ljubljana, 2003.
- LEHNER 1924 LEHNER, H.: Führer durch die antike Abteilung, Provinzialmuseum in Bonn. Bonn, 1924.
- MEDGYES 1977–1978 MEDGYES Magdolna: Leletmentések Savaria É-i temetőjében, 1970–1975. Savaria 11–12. (1977–78), p. 183–209.
- MÓCSY 1954 MÓCSY András: Korarómai sírok Szombathelyről. ArchÉrt 81. (1954), p. 167–191
- MÓCSY 1957 MÓCSY ANDRÁS: A magyarszerdahelyi sírkő. Folia Archaeologica 9. (1957), p. 83–90.
- MÓCSY 1959 MÓCSY ANDRÁS: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959.

- MÖLLER 1886 MÖLLER, FR.: Die Gans auf Denkmäler des Mars. Westdeutsche Zeitschrift 5. (1886), p. 321-331.
- PAHIČ 1969 PAHIČ, Stanko: Antična gomila z grobnico v Miklavžu pri Mariboru. ArhVestnik 20. (1969), p. 35-107.
- PALÁGYI 1992 PALÁGYI Sylvia: Adatok a Savariából Arrabonába vezető út kemenesszentpéteri szakaszának kutatásához. In: A Dunántúl településtörténete 9. Város-mezőváros-városiasodás. Veszprém, 1992., p. 27-41.
- RADNÓTI 1941 RADNÓTI Aladár: A zalahosszúfalusi ezüstlelet. Folia Archaeologica 3-4. (1941), p. 102-124.
- RIHA 1986 RIHA, Emilie: Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst. In: Forschungen in Augst Bd. 6. Augst, 1986.
- RÜTTI 1991 RÜTTI, Beat: Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst, Text. In: Forschungen in Augst Bd.13:1, Katalog und Tafel 13:2. Augst, 1991.
- SALDERN 2004 SALDERN, Axel von: Antikes Glas. In: Handbuch der Archaeologie. München, 2004.
- SOBEL 1991 SOBEL H.: Römische Arzneikästchen. Saalburg Jahrbuch 41. (1991), p. 121-147.
- SZABÓ 1982 SZABÓ Klára: Balsamares en bronze provenant de la Pannonie. Alba Regia 21. (1984), p. 99-113.
- SZÓNYI 2005 SZÓNYI Eszter: Inter Brigetionem et Savariam. In: Die norische-pannonischen Städte und das römische Heer im Leuchte der neuesten archäologischen Forschungen. Bp., 2005., p. 65-74. (Aquincum Nostrium Ser. 2. No. 3.)
- TÓTH 1977 TÓTH Endre: A Savaria - Bassiana útszakasz = Die römische Strassenstrecke zwischen Savaria und Bassiana. ArchÉrt 104. (1977), p. 65-75.
- TÓTH 1986 TÓTH Endre: Zur Urbanisierung Pannoniens: Municipium Volgum, Folia Archaeologica 37. (1986), p. 163-181.
- TÓTH 1997-1998 TÓTH Endre: Blue glass jug from the Amber Road, Fs. Barkóczi Antaeus 34. (1997-1998), p. 525-534
- TÓTH 2004 TÓTH Endre: Via imperatoris (1217). In: „Quasi liber et pictura“ : Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004., p. 575-580.
- TÓTH 2006a TÓTH Endre: Itineraria Pannonica, római utak a Dunántúlon. Budapest, 2006.
- TÓTH 2006b TÓTH, Endre: One Type of cosmetic Utensils in Pannonia. In: Ancient medicine and Pannonia, Studies in Medical Practice in Antiquity. Budapest, 2006., p. 69- 85. (Aquincum Nostrum Ser 2. No. 4.)
- TÓTH 2007 TÓTH, Endre: Itinerarium Antonini und die pannonische Verwaltung. In: Dacia Felix: Studia M. Bărbulescu oblata. Cluj-Napoca, 2007., p. 553-562.
- WERNER 1941 WERNER, Joachim: Die beiden Zierscheiben des Thorsberger Moorfundes. In: Römisch-Germanische Forschungen Bd. 16. Berlin, 1941.
- WERNER 1943 WERNER, Joachim: Römische Schminkkästchen aus Nymwegen. Germania 27. (1943), p. 96-97.
- ZEISS 1941 ZEISS, HANS: Das Heilsbild in der germanischen Kunst des frühen Mittelalter. München Sitzungsbericht der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil,-hist. Abt. Bd. 2. Heft 8. München, 1941.

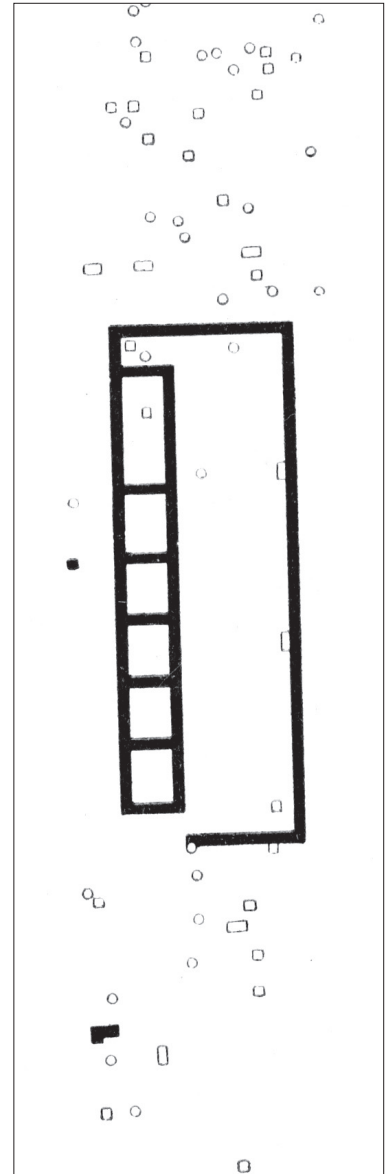
DAS RÖMISCHE GRÄBERFELD IN KESZTHELY-ÚJMAJOR UND SEINE SCHMINKGARNITUREN

Besonders wichtig ist neben den Ausgrabungen von Bálint Kuzsinszky in Aquincum seine Monografie über die Fundstellen und Befunde in der Balaton-Gegend, weil ein Teil dieser Funde vernichtet ist. Vor allem diejenigen, die im Museum in Keszthely aufbewahrt worden sind. Dazu gehören die Fundstücke aus dem Friedhof von

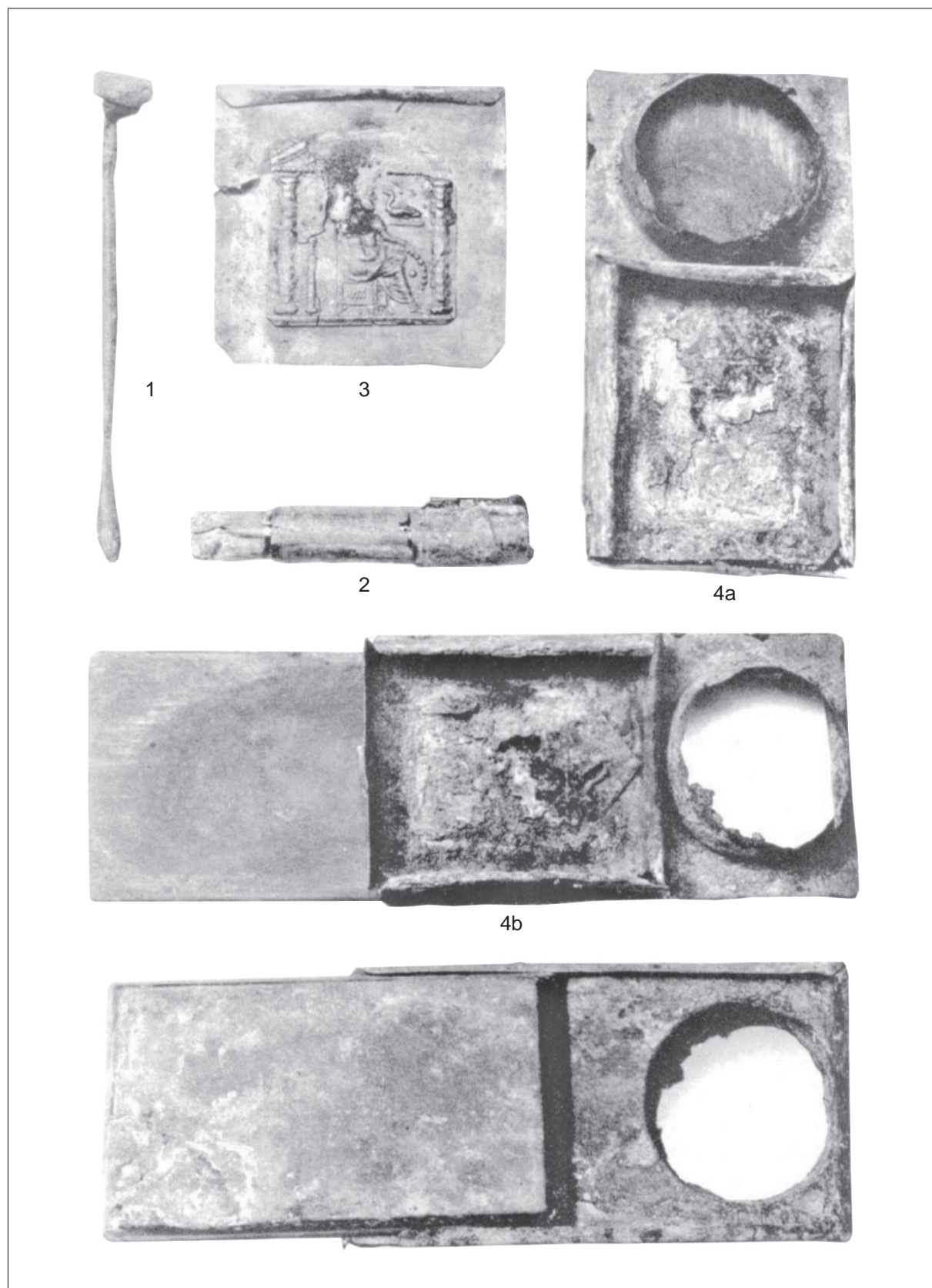
Keszthely-Újmajor. Unter ihnen finden wir u.a. einige dekorative Schminkdosen mit Relief-Prägung. Die internationale Forschung ist schon längst auf diese Stücke aufmerksam geworden. Mein Beitrag befasst sich mit dem Friedhof und den Abbildungen auf den Schminkgarnituren.

1. kép. A Keszthely-újmajori temető környéke

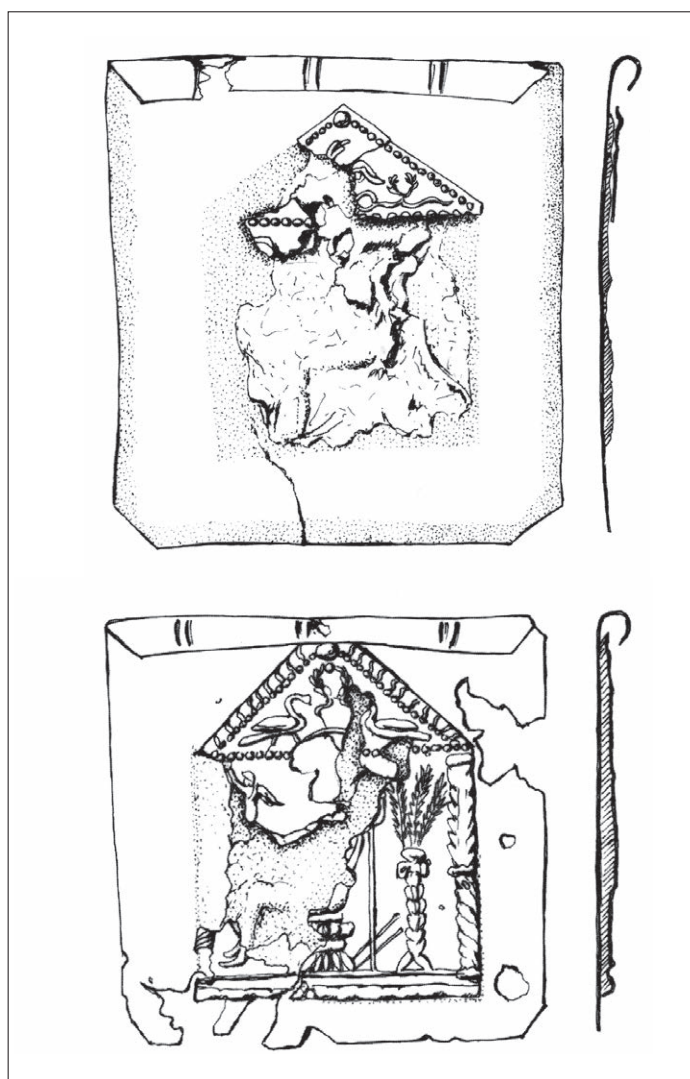
2. kép. Keszthely-újmajori temető térképe (részlet) a sírépülettel

3. kép. Sminkes készlet, Keszthely-Újmajor (1. szám)

4. kép. Sminkes készlet, Keszthely-Újmajor (2. szám)

5. kép. Sminkes készletek fedőlemezei, Szombathely (3-4. számok)

6. kép. Sminkes készlet fedőlemeze, Bonn (LEHNER 1924. XX.tábla)

7. kép. Sminkes készlet, Bonn (LEHNER 1924. XX:tábla)

8. kép. Sminkes készlet, Heidelberg-Neuenheim (AUSSTELLUNG STUTT GART 2005. 352)

9. kép. A sminkes készletek lelőhelyei

VISY ZSOLT

KUZSINSZKY BÁLINT ÉS DACIA

A magyar régészet a 19. században, annak is a második felében született. Kibontakozása és megerősödése a század utolsó évtizedeire esett, amikor sorra alakultak a régészeti és társulatok, egymás után születtek meg a múzeumok, és az egyetemi képzés révén egyre több régész kezdett dolgozni országszerte. Ez az ország pedig nem a trianoni döntéssel megcsonkított ország, hanem a Kárpát-medence egészét magában foglaló Magyar Királyság volt. A római kori múlt kutatása nem csupán Pannonia egy részére terjedt ki abban az időben, hanem kis híján az egészére, hiszen a provincia nyugati sávjának kisebb-nagyobb területeitől eltekintve az ókori tartomány egésze Magyarországra területére esett. Hasonló volt a helyzet Dacia esetében is. Ennek a tartománynak – igaz pontos kiterjedése és nagysága felől ekkoriban bizonytalanságok voltak¹ – csak az olténiai terület, Dacia inferior egy része esett kívül az ország és a monarchia határain. Az I. világháború előtti magyarhoni római régészeti kutatások tehát két római tartomány szinte teljes egészére terjedtek ki, ami kivételes lehetőséget adott a Duna-menti térség antik kultúrájának és történetének a vizsgálatára, bemutatására.

Amint a pannoniai kutatásokba Budapest mellett fokozatosan bekapcsolódtak a nagyobb vidéki városok, mint Győr, Szombathely, Mosonmagyaróvár, Pécs, Székesfehérvár, Komárom vagy Keszthely, Dacia vonatkozásában is több kutató központ jött létre. Kolozsvár mellett megemlíthető Gyulafehérvár, Déva, Nagyszeben, Segesvár és Temesvár is. Nagy lendületet adott, igaz, csak bizonyos fáziskéséssel, a 20. század első évtizedeiben, a római kor régészeti kutatásának a Kolozsvári Egyetem megalapítása és egyre intenzívebb működése. Dacia régészeti és történeti kutatása neves szász történészek, tanárok munkájával indult a 19. század derekán,² de hamarosan megjelentek a magyar kutatók is. Elsőként Torma

Károlyt kell megemlíteni, aki úttörő munkát végzett az alsóilosvai castellum föltárásával,³ és akinek a daciai limesről írt úttörő munkája 1880-ban jelent meg Budapesten.⁴ Ezután más irányú tevékenysége elvonta a daciai kutatóktól, de méltó társnak bizonyult Téglás Gábor, aki elsősorban a daciai bányászattal és utakkal foglalkozott. Mindketten kiérdemelték erdélyi régészeti munkásságukért a Magyar Tudományos Akadémia tagságát. A tudós tanárok sorába tartozott Király Pál is, aki Dacia két kötetes monográfiájának a megírására vállalkozott.⁵ Az adatgazdag, terjedelmes, a római kultúra és régészet általános vonásait is bemutató mű 1893–94-ben jelent meg Nagybecskerekken. Munkája, amelybe Cserni Béla, Téglás Gábor és saját ásatásainak az eredményeit is beépítette, az antik szerzők műveinek és a feliratoknak, a kor nemzetközi szakirodalmának az ismeretében készült. Leírásában nagy szerepet kapnak az auctorhelyek kivonatolásai, ami az elbeszélő jelleget erősíti. Irodalmias stílusa ma is élvezhető, bár nyelvi szempontból kissé archaikus.

Ebbe a kutatási folyamatba kapcsolódott be Kuzsinszky Bálint a 19. század végén. Igaz, hogy kutatásai elsősorban Pannoniához, azon belül is Aquincumhoz kötődtek, de széles látókörű, szintetizálni képes kutatóként elfogadta és sikerrel teljesítette azokat a felkéréseket, amelyek Dacia történetének és régészetének a bemutatására vonatkoztak. Az első felkérést néhány, Daciával kapcsolatos kisebb kritika⁶ és tanulmány⁷ megjelentetése után Szilágyi Sándortól kapta, ami Magyarország római korának (Pannonia és Dacia) a Magyar Nemzet Története számára való megírására szól. Kuzsinszky Bálint találékonyan és sikeresen egyesítette a két tartomány bemutatását mintegy 250 oldalas kitévő munkájában.⁸

³ TORMA 1864.

⁴ TORMA 1880.

⁵ KIRÁLY 1893–1894.

⁶ KUZSINSZKY 1893. 172–174.

⁷ KUZSINSZKY 1894. 300–308.

⁸ KUZSINSZKY 1895.

¹ VISY 2009. 115–126.

² ACKNER 1857; ROESLER 1871; GOOS 1874.

A mű 1895-ben jelent meg, csaknem ugyanakkor, amikor Király Pál Dacia-monográfiája. Kár, hogy a két tudós nem ismerhette a testvérmunkát, jó lett volna, ha a két munka nem párhuzamosan, hanem egymásra épülve készülhetett volna el.

Kuzsinszky Bálint munkája nemcsak abban különbözik Király Pálétól, hogy két tartomány összefonódó történetét mutatja be, hanem abban is, hogy a nemzeti történelem szerkesztési elveinek megfelelően rövidebbre fogva tárgyalja Dacia történetét, igazgatását, települési rendszerét, népességét és társadalmát, gazdaságát és kereskedelmét, hadszervezetét és határvédelmét, kultúráját és vallási életét. Ennek ellenére nem mondható, hogy kevesebb információval szolgál, mivel a koncentráltabb bemutatás azt is lehetővé tette számára, hogy a két provincia fejlődését párhuzamba állítsa, összehasonlítsa, és ezáltal mélyebben ágyazza bele a római császárkor történetébe őket. Tárgyilagos stílusban, érdekesítően fogalmazott, nyelvezete közel áll a ma is használt nyelvezethez.

A továbbiakban – immár nem a Király Pál művével való összehasonlításban, bár ezt is érdemes lenne végigkövetni, hiszen egy-egy történeti vagy régészeti kérdésben, különösen, ha abban nem alakult ki addig egységes álláspont, gyakran eltérő álláspontot foglaltak el – néhány fontosabb kérdést emelek ki, amelyek jellemző a 19. század végi szemléletre, olyan jellegzetesség, amelyik ma is vitatott vagy vitatható. Azokat a megállapításokat, amelyekben a források gyarapodása és az újabb régészeti, történeti vizsgálatok révén ma már többet tudunk, természetesen nem lehet a szerző hibájául felróni, így ilyenekkel nem foglalkozom.

Az Augustus kori harcokat és háborúkat részletesen ismerteti a források alapján. Érdekes, hogy Lentulus bizonytalanul keltezhető hadjáratát Th. Mommsen nyomán⁹ a Kr. u. 6-ra, a pannon-dalmata háborút megelőző időre tette. Lentulus tevékenysége a legfrissebb kutatás szerint a későbbi Moesia északi határvidékére lokalizálható, és Kr. e. 10-re tehető.¹⁰ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az Augustus kori Kárpát-medencei hadjáratokhoz kapcsolódó feliratot, Vinicius elogiumát még nem ismerhette, mivel azt A. v. Premerstein csak 1904-ben tette közzé.¹¹

Traianus két hadjáratának a részletes leírását Kuzsinszky Bálint is szinte csak a császár fórumán felállított oszlop ábrázolásai alapján nyújtja.

A 102-ben indított folyami támadást sisciai hadtáp-előkészületeket feltételezve csak a Vaskapu térségéig viszi, a végcél Sarmizegetusában határozva meg. Erről a hadjáratról újabban az a nézet, hogy Dobrudzsáig hatolt és ott került sor nagyobb összecsapásra. A logikus magyarázat alapja Tropaeum Traiani, a nevezetes oltár és a hasonlóváros, aminek csak Traianus háborújának valamelyik eseménye adhatta az alapját. A dákok legyőzése Sarmizegetusa elfoglalásával teljesült be. Mivel Kuzsinszky Bálint idején még nem történt meg a dák várak azonosítása a Kosztesdtől délebbre húzódó völgy fölötti magaslatokon, tévesen úgy gondolta, hogy a dákok központja a későbbi Sarmizegetusa colonia helyén volt, ami megmaradt fővárosnak.

Eutropius sokat vitatott helye szerint a dákok olyan mértékben kipusztultak a kemény harcokban elfoglalt tartományból, hogy a hiányzó lakosság pótlására az egész birodalomból (*ex toto orbe*)¹² kellett telepéseket hozni. Ennek ellenére Kuzsinszky Bálint nem tagadta a dákok korlátozott továbbélését, de megállapította, hogy a feliratok névanyaga csak kis mértékben utal az őslakosságra, és akkor is inkább thrákokra, akik azonban betelepülőknek számítottak. Megállapította azt is, hogy az ilyen neveket viselők több generáción keresztül megtartották hovatartozásukat, és még városi tisztviselőként is adtak gyermeküknek thrák cognoment. Ptolemaiosz 15 dák törzset sorolt föl, de feliraton csak egyetlen törzs, a kelta Anartiusok (itt most a bányavidékre telepített dalmatai csoportokról nem beszélve) feliratos említésével lehet találkozni. Az ellentmondást úgy oldotta föl, hogy feltételezte – helyesen –, hogy Ptolemaiosz adatai a korábbi, és nem a Kr. u. 150 táján való helyzetet tükrözik. Megjegyzendő, hogy további törzseket az azóta előkerült feliratok sem említenek.

Az a nézete, hogy Dacia kettéosztása 129 előtt, három részre való osztása pedig 168 előtt néhány évvel következett be, általánosan elterjedt nézet volt egészen a hetvenes évekig.¹³ Ekkor sikerült kimutatni, hogy a tartomány ekkor nem két, hanem nyomban három részre lett osztva.¹⁴

⁹ MOMMSEN 1865. 89.

¹⁰ VISY s. a.

¹¹ PREMERSTEIN 1904. 215–239.

¹² EUTROPIUS, Brev. VIII 2; 6. [Traianus] Daciam Decibalo victo subegit, provincia trans Danubium facta in his agris, quos nunc Taifali, Victoali et Tervingi habent. Ea provincia decies centena milia passuum in circuitu tenuit. Idem de Dacia facere conatum amici [Hadrianum] deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur, propterea quia Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.

¹³ DAICOVICIU 1970. 231–235.

¹⁴ VISY 1977. 455–457.

A tartomány kiterjedése és határai a Dacia-ku-
tatás mindmáig vitatott kérdése, nem véletlen te-
hát, ha Kuzsinszky Bálint is bizonytalankodik,
esetenként téves következtetésre jut a határok vo-
natkozásában. Torma Károly kutatásai nyomán
nincs kétsége a provincia északnyugati határvo-
nala tekintetében. Azt is jól látja, hogy Kissebestől
(Bologa) délre sánc-mentes határvonal húzható
meg a Maros-parti Micia-ig (Vecel), ettől délebb-
re azonban elbizonytalanodik. Egyrészt elfogad-
ta A. v. Domaszewsky álláspontját,¹⁵ hogy a ha-
tárok a vámállomásoknál vannak (Micia ilyen
hely volt), viszont tudása van az ettől nyugat-
tabbra fekvő Maros-menti római lelőhelyekről,
pl. Csanádról. Arra a következtetésre jutott, hogy
az egykori Bánság kétségkívül Róma kezén volt,
ahol azonban nem daciai, hanem moesiai haderő
állomásozott. Ennek megfelelően ez a terület nem
Dacia, hanem Moesia része volt. Azt a nézetet vi-
szont, mi szerint a bácskai sáncok rómaiak lenné-
nek – ezt tükrözi néhány 19. századi Dacia-térkép,
és ezeket követve több 20. századi térkép is mind
a mai napig, Fröhlich Róbert kutatásaira alapoz-
va elutasította, mivel ezek vonalában egyetlen
castellum sincs, a sánc árka pedig nem az északi
oldalon van. Ma már tudjuk, hogy a Bácska soha-
sem, a Bánát pedig csak rövid ideig, Hadrianus
uralkodásának a kezdetéig volt római kézen, ak-
kor pedig valóban a moesiai haderő megszállása
alatt.¹⁶

Érdekes álláspontot foglalt el Kuzsinszky
Bálint Arcidava, Centum Putea kapcsán. Ezek a
táborok a Viminacium–Tibiscum útvonalon van-
nak. Határozottan kijelentette, hogy ezen a vo-
nalon nem húzódhatott határ, mert nincs limesre
utaló sánc. Ezek a táborok csak az út védelmére
szolgáltak. Ezzel a nézetével igen sokáig egyedül
maradt, és csak a legutóbbi időben nyert igazol-
ást és elismerést véleménye. E. Nemeth ugyan-
is kimutatta, hogy ez a táborsor csupán Traianus
idején volt használatban, határként tehát csak
Hadrianusig tartható az általuk meghatározott
vonal, később pedig már nem¹⁷. A végleges határ
a Dierna–Tibiscum vonalra tevődött át.

Hasonlóképpen úttörő nézetet vallott művé-
ben az Olttól keletre lévő területtel kapcsolatban.
Szerinte ez a terület (a mai meghatározás sze-
rint az Olt és a limes transalutanus közötti te-
rület) nem számítható Daciához. Megállapítását
Domaszewsky 1889-es, a vámállomásokkal fog-
lalkozó tanulmányára alapozta. Nézete újabban

igazolást látszik nyerni, miután ki lehetett mu-
tatni, hogy a limes transalutanus nem határsánc
volt, hanem egy olyan, kisebb-nagyobb castellu-
mokkal megerősített út, amely a Töröcsvári szoro-
son keresztül lerövidítette a távolságot Svishtov
(Novae) és Bereck között (1. kép).¹⁸

A tartomány népessége jobbra idegen, ezek
nem olvadhattak össze egységes nemzetté.
Nézetét ténymegállapításként közli, és vélemé-
nyében nem befolyásolja semmilyen politikai
szándék vagy hátsó gondolat. A dák-római to-
vábbélés kérdései az I. világháború után lángol-
ták föl, amiben magyar részről elsősorban Alföldi
András vette ki a részét.¹⁹ Józan, és a tudományos
szempontokat mindig szem előtt tartó tanulmá-
nyaiban a nagyobb és alaposabban kiértékelt rég-
észeti és epigráfiai anyag birtokában végered-
ményben hasonló álláspontot foglalt el, mint
Kuzsinszky Bálint.²⁰

Kuzsinszky Bálint is úgy látta, hogy Dacia
már Gallienus alatt elveszett. A 260-as években
megszűnt a daciai éremverés, ezekből az évekből,
és különösen Aurelianus korából alig van érem
a leletekben. Nézetével csatlakozott Theodor
Mommsen véleményéhez, aki ugyan elfogadta a
tartomány Aurelianus által való 271-es feladását,
ugyanakkor azonban jól látta, hogy a tartomány
élete már legalább 15 évvel korábban akadozott,
megszakadt.²¹

Kuzsinszky Bálint nem csak ebben a művé-
ben foglalkozott Daciával. Nem sokkal ezután
indította meg Petz Vilmos az Ókori Lexikon²²
szerkesztését, amelynek antik, római, és azon
belül pannoniai-daciai címszavait szinte teljes
egészében Kuzsinszky Bálint írta meg. A mint-
egy 400 címszó közül jó néhány foglalkozik
Daciával. Kiemelkedik közülük a több mint 8
oldalt kitevő Daci és Dacia címszó, de az összes
fontosabb és ismert római település, egyebek
mellett Potaissa, Porolissum, Apulum, Napoca,
Sarmizegetusa, Tibiscum, Ampelum, Salinae,
Germiasara, Blandiana, Largiana, Certia, Micia,
Alburnus Maior bemutatása is tőle származik. Ő
volt a Pallas Nagylexikon ókori címszóinak is a
fő megfogalmazója, ahol ugyancsak hangsúlyo-
san szerepel Dacia. E munkáit mindvégig a kor
követelményeinek és eredményeinek megfelelő
magas szintű tudományosság jellemezte, ami-
ről joggal jegyezte meg Láng Nándor, hogy „e

¹⁵ DOMASZEWSKY 1889. 142.

¹⁶ TÓTH 1986. 46–106.

¹⁷ NEMETH 2005.

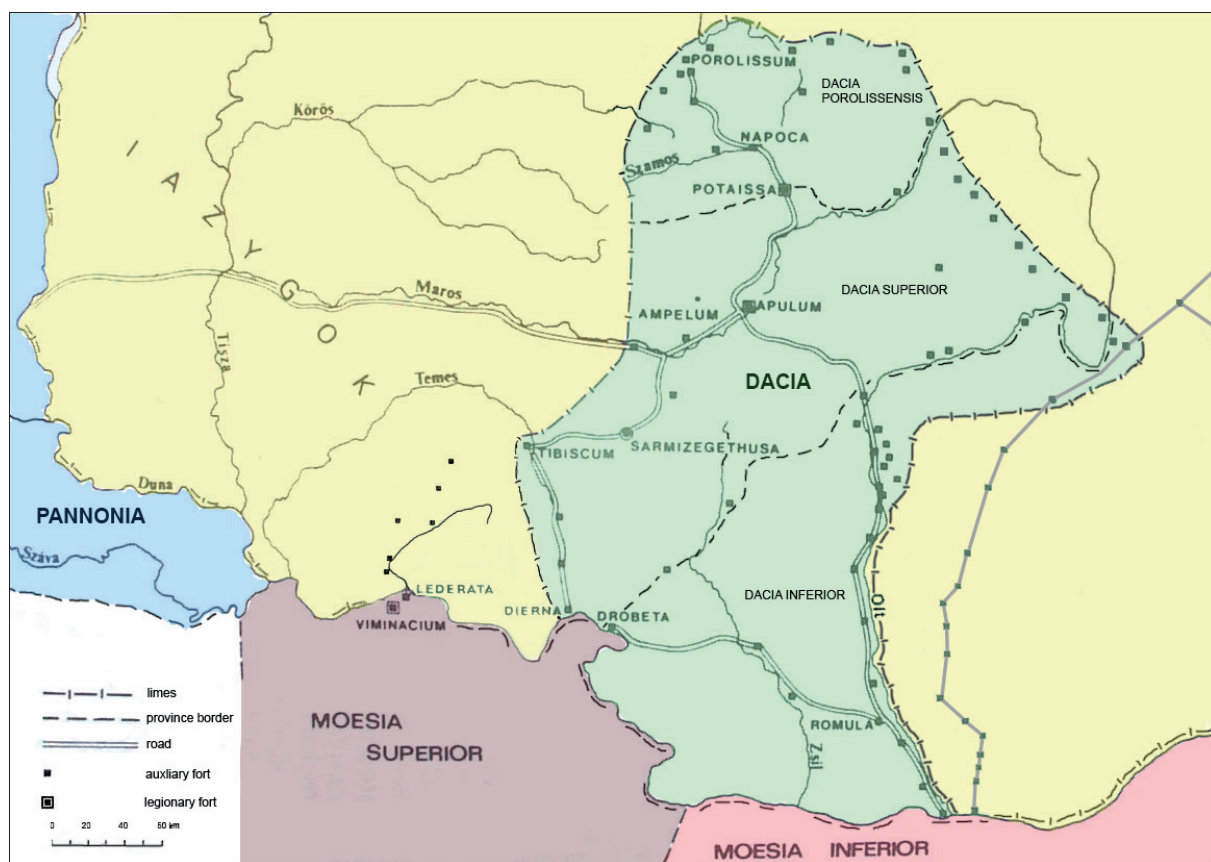
¹⁸ VISY 2014. 65–68.

¹⁹ ALFÖLDI 1940; ALFÖLDI 1943.

²⁰ VISY 2012. 233–255.

²¹ MOMMSEN 1885. 220; v.ö. ALFÖLDI 1930.

²² PECZ 1902–1904.

1. kép. Dacia provincia határai (Visy 2014)

címszók, melyek könnyen használhatóan együtt nyújtják a legfontosabb, egyébként szétszórt magyar vonatkozású reáliákat, nem csak jobb és gazdagabbá teszik, főleg e tekintetben, a magyar Lübkert német példaképénél, hanem oly gondtal és alaposággal vannak szerkesztve, hogy a Pauly-Wissowa-féle Realencyclopädiének is díszére válnának, amelyben a daciai és pannoniai tárgyú címszókat, sajnos, és bátran mondhatjuk, megokolatlanul, nem magyar tudósok írták, hisz' cikkeik közül nem egy bizony elmarad a Kuzsinszkyéi mögött".²³

Egyetemi tanárként mindvégig a római örökség teljességét igyekezett továbbadni hallgatóinak, és mindvégig közösen tárgyalta, mutatta be Pannoniát és Daciát.²⁴ Az 1903/1904. tanévben

hirdette meg először Dacia történetét, valószínűleg azért, mert ekkoriban írta meg az Ókori lexikon számára a Daciával kapcsolatos címszavakat, de később is rendszeresen beépítette epigráfiai kurzusaiba, Magyarország római régiségeit bemutató előadásaiba Dacia tárgyalását. Nem feledhető, hogy az I. világháború után, a csonka országban a történeti, földrajzi és egyéb tudományok még jó ideig a korábbi területi kiterjedés figyelembe vételével tárgyalták témájukat. Így tett Kuzsinszky Bálint is, aki szeretett Aquincuma mellett mindvégig figyelemmel kísértte Pannonia, Dacia, és az ország egész területének antik történetét, régészetét, és ennek mind kutatásaiban, mind oktatási tevékenysége során ékes tanúbizonyságát adta.

²³ LÁNG 1923–1926. 14.

²⁴ OROSLÁN 1964. 1–16.

IRODALOM

- ACKNER 1857 ACKNER Johann Michael: Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien. Viena, 1857
- ALFÖLDI 1930 ALFÖLDI András: A gót mozgalom és Dacia feladása. Bp., 1930. pp. 70.
- ALFÖLDI 1940 ALFÖLDI András: Dákok és rómaiak Erdélyben. Századok 74. (1940), p. 130–180.
- ALFÖLDI 1943 ALFÖLDI András: Keletmagyarország a római korban. Magyarok és románok I. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp., 1943., p. 1–93. (= Alföldi András: Magyarország és a Római Birodalom. Máriabesnyő–Gödöllő 2004. p. 69–193.)
- DAICOVICIU 1933–1935 DAICOVICIU, Constantin: La première division de la Dacie. AISC 1933–1935, a. 2. p. 81–77 (= Dacia 1970., p. 231–235).
- DOMASZEWSKY 1889 DOMASZEWSKY, Anton v.: Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll. Arch.–Epigr. Mitteilungen 13. (1889), p. 129–154.
- GOOS 1874 GOOS, Carl: Studien zur Geschichte und Geographie des traianischen Daciens. Hermannstadt, 1874.
- KIRÁLY 1893–1894 KIRÁLY Pál: Dacia provincia Augusti I–II. Nagy–Beckerek, 1893–1894.
- KUZSINSZKY 1893 KUZSINSZKY Bálint: Az alsó-fehérvármegyei történeti, régészeti és természettudományi társaság ötödik évkönyve. ArchÉrt (1893), p. 172–174.
- KUZSINSZKY 1894 KUZSINSZKY Bálint: A római építkezés Pannoniában és Daciában. Építészeti Szemle 3. (1894), p. 300–308.
- KUZSINSZKY 1895 KUZSINSZKY Bálint: Pannonia és Dacia. In: Szilágyi S. (szerk.) A Magyar Nemzet története 1. Budapest, 1895., LVII–CCLIV.
- LÁNG 1923–1926 LÁNG, Nándor: Valentino Kuzsinszky sexagenario. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 2. (1923–1926),
- MOMMSEN 1865 MOMMSEN, Theodor: Res gestae divi Augusti ex monumentis Ancyrano at Apolliniensi. Berolini, 1865.
- MOMMSEN 1885 MOMMSEN, Theodor: Römische Geschichte V. Berolini, 1885.
- NEMETH 2005 NEMETH, Eduard: Die Armee im Südwesten des römischen Dakien. Timișoara, 2005.
- OROSZLÁN 1964 OROSLÁN Zoltán: Kuzsinszky Bálint – az egyetemi tanár. RégDolg 1964, 1–16.
- PECZ 1902–1904 PECZ Vilmos (szerk.): Ókori Lexikon 1–2. Budapest, 1902–1904.
- PREMERSTEIN 1904 PREMERSTEIN, Anton v.: Ein Elogium des M. Vinicius (Cos. 19 v. Chr.). JÖAI 7. (1904), p. 215–239.
- ROESLER 1871 ROESLER, Robert: Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens. Leipzig, 1871.
- TORMA 1864 TORMA Károly: Az alsó-ilosvai római állótábor és műemlékei. Erdélyi Múzeumegylet Évkönyve 3. (1864), p. 10–67.
- TÓTH 1986 TÓTH Endre: Dacia római tartomány. In: Erdély története 1. Budapest, 1986., p. 46–106.
- TORMA 1880 TORMA Károly: A Limes Dacicus felső része. MTA Tört. Értekezések 9. 2. Bp., 1880.
- VÍSY 1977 VÍSY, Zsolt: Rec. I. I. Russu: Inscriptiones Daciae Romanae. Bucuresti 1975. ActaArchHung 29. (1977), p. 455–457.
- VÍSY 2009 VÍSY, Zsolt: The Mapping of the South Western Limes of Dacia. In: Hanson, W.S. (ed.), The Army and Frontiers of Rome. Journal of Roman Archaeology, Supplementary series, Portsmouth, Rhode Island., 2009., p. 115–126.
- VÍSY 2012 VÍSY Zsolt: „Dacia ... diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta”. Alföldi András és a daciai kontinuitás. AntTan 56. (2012), p. 233–255.

- VISY 2014 Visy, Zsolt: Some notes on the Eastern corner of the province Dacia. In: S. Cociş (ed.), *Archäologische Beiträge – Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Cluj-Napoca : Mega, 2014., p. 65–68.
- VISY s.a. Visy, Zsolt: Noch einmal über die Feldzüge von Augustus in dem Karpatenbecken. *ActaAnthung s.a.*

BÁLINT KUZSINSZKY AND DACIA

The birth and consolidation of the Hungarian archaeology can be dated to the late 19th century. Without questions, the antiquity, classical philology and archaeology, included or linked with the history and archaeology of Hungary in the Roman period played a crucial part in this. It was evident not only to Flóris Rómer, Károly Torma or József Hampel, but also to Bálint Kuzsinszky. It is only natural that in his researches and lectures, the culture of Hungary in the Roman period meant the archaeology of Pannonia as well as Dacia. Although he hasn't conducted personal researches or archaeological excavations in Transilvania, he

kept a close eye on works there. With his comprehensive knowledge about the ancient sources and inscriptive material he undertook the writing of the history and archaeology of Dacia. His thorough knowledge of the foreign literature came as a big help, and he used their results bravely and authentically in his researches. His pioneer work, published in *Magyar Nemzet Története* (History of the Hungarian nation) and in several entries of the *Ókori lexikon* was the first modern compilation of Dacia. Sadly it was only published in Hungarian, but it preceded the "Dacia" entry in the *Realencyclopädie* of Pauly-Wissowa nevertheless.

ZSIDI PAULA

MIRŐL BESZÉL A HAGYATÉK? A MÚZEUMÉPÍTŐ RÉGÉSZ – KUZSINSZKY BÁLINT*

Nem könnyű egy olyan életútról és annak eredményeiről röviden megemlékezni, mint amelyet Kuzsinszky Bálint az Aquincumi Múzeum élén bejárt. Kuzsinszky Bálint élete – mai fogalmaink szerint – egyértelműen sikertörténet. Kiindulópontjaként tekinthetjük Torma Károly egyetemi tanár 1886. október 17-én kelt levelét, (1. kép) melyben a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárába – kiemelve tanítványai közül – Kuzsinszky Bálintot a „legmelegebben” ajánlotta a megüresedett gyakornoki állásra.¹ Ajánlását alaposan meg is indokolta: a régészeti előadásokat több szemeszteren át, szorgalmasan hallgatta, jelesen kollokvált, s eddigi legjobb, legképzettebb hallgatóinak egyike. A „római régiségekben való jártasságának szép reményekre jogosító jelét” adta a „Thermae Maiores stb.” című zárthelyi dolgozata. Az intézet – írja Torma Károly ajánló levelében – benne használható, jó erőt nyer.

A sikertörténet másik végén, a félévszázadot felölelő életút vége felé, Budapest Székesfőváros Főpolgármestere, Sipőcz Jenő így méltatta a tudóst hetvenedik születésnapja alkalmából: „Budapest székesfőváros Igazgató Úrban nem csupán a főváros közművelődési intézményeinek egyik leghívebb és legeredményesebb munkását tisztelheti, hanem a ma már európai hírű fővárosi múzeumok gondolatának megérlelőjét és megvalósítóját, a várostörténet veszendő emlékeinek avatott megmentőjét. Méltóságod a legszerényebb keretekből, nem csüggedő kitartással, az anyagi eszközök hiányosságát számtalanszor odaadó erőfeszítéssel pótolva, intézeteket teremtett. Ezekben otthont talált a tudomány, első sorban a várostörténet addig jóformán elhanyagolt ágazata.”² (2. kép)

S ami e két pont között volt, annak bemutatására egy ülészaknyi idő is kevés, munkáját és érdemeit az utókor többször értékelte és méltatta.³ Ezek mellett a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárának gazdag hagyatéki anyaga tanúskodik a terepi régészről, a tudósról, a múzeumigazgatóról, az egyetemi oktatóról egyaránt.⁴ E megemlékezésben elsősorban a múzeumépítő és a régész kerül előtérbe, igyekezve csak a szükséges mértékben idézni a már jól ismert adatokat. Nem kerülhető meg azonban egy ilyen alkalommal, hogy – amennyire a távlatok és a források azt engedik – egy kicsit magáról az emberről is szó essék.

Torma Károly fentebb említett levele elég sikeres volt ahhoz, hogy a gyakornoki állást Kuzsinszky Bálint kapta meg, s alig két év múlva, 1888-ban, még mint a Nemzeti Múzeum gyakornoka vehette át mentorától, Torma Károlytól az aquincumi ásatások vezetését. A szorgalmas gyakornok a többhónapos régészeti feltáró munka mellett kezelte a Nemzeti Múzeum Éremtárát is, valamint az ország más területein is végzett kutatómunkát. Ez sokszor azzal járt, hogy aquincumi feltárási tevékenységét szabadsága terhére kellett végeznie.⁵ Még abban az évben, amikor átvette az aquincumi ásatásokat, a feltárások szomszédságában lévő Krempel malom egyik helyiségében megrendezte az aquincumi leletek első, helyszíni kiállítását, s megalkotta az első aquincumi kiállítási vezetőt.⁶ (3. kép) S ugyanezen évben védte meg doktori disszertációját, mely később „A legújabb aquincumi ásatások” címmel, a Budapest Régiségei első kötetében meg is jelent.⁷ Ezek voltak a tapasztalatszerzés évei, s nemcsak itthon a terepmunkában, hanem a külföldi antik emlékek

* Előadás formájában elhangzott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Kuzsinszky Bálint születésének 150. évfordulója alkalmából, 2015. november 4-én rendezett konferencián.

¹ BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 256-79.

² BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 302-79.

³ A teljesség igénye nélkül: Nekrológ Kuzsinszky Bálint 1938; SCHWARZ 1991. 12-17.; VÉGH-SZABÓ 1991; BODÓ-VIGA 2002. 531-533; VÉGH 2003. 36-39.

⁴ VÉGH-SZABÓ 1991.

⁵ VÉGH 2003, 18.

⁶ VÉGH 2003, 20; LENKEI 1957, 510.

⁷ KUZSINSZKY 1889.

tanulmányozásában is. Hála a Nemzeti Múzeum pénzügyi támogatásának,⁸ 1888 és 1893 között számos tanulmányutat tett meg, Graz, Linz, Bécs után, Itália és Németország következett. Az itt szerzett tapasztalatok szélesítették látókörét és éretté tették arra, hogy egy fővárosi múzeum kiépítésének koncepcióját kidolgozza.⁹

Aquincummal célja egyértelmű volt, ahogy arról később maga vall: „az első perctől fogva arra törekedtem, hogy a felásott régiségek a helyszínen maradjanak, s ugyanoda gyűjtessenek lehetőleg az összes római tárgyak Ó-Buda területéről.”¹⁰ Ez a törekvés az előkerült leletek tudományos tanulmányozhatóságát segítette. Másik célja a leletek nagyközönség számára történő bemutatása volt, mai fogalommal a nyilvánosság biztosítása, ami ma is elvárás a múzeumokkal szemben. Mindkét célt szolgálta az 1889-ben alapított Budapest Régiségei című folyóirat. Bár Kuzsinszky Bálint valójában nem tekinthető múzeumalapítónak, hiszen az Aquincumi Múzeum felépítését 1890-ben a fővárosi közgyűlés határozta el.¹¹ Mégis Kuzsinszky Bálintnak és az őt támogató Régészeti Szakbizottmálynak elvülhetetlen érdemeinek volt köszönhető, hogy a polgárváros 12 hektárnyi területén nem egy javasolt szegényház,¹² hanem egy később nemzetközi hírű múzeum épült. Kuzsinszky tehát nem egyszerűen múzeumalapító volt, aki gyűjtött értékeit felajánlotta, egyszeri gesztusként a köznek, aminek egyébként sok korabeli múzeum köszönhette létrejöttét, hanem múzeumépítő volt, akinek a tette nemcsak egyetlen aktusról szólt, hanem egy értékteremtő folyamatról.

Ennek a folyamatnak az első állomása 1894 volt, az Aquincumi Múzeum megnyitása, (4. kép) a feltárások helyszínén. A múzeum első igazgatója, nyilván annak elismeréseként, amit a hely feltárása és bemutatása érdekében tett, az alig harminc éves Kuzsinszky Bálint lett. A múzeum épülete már a megnyitás idején szűknek bizonyult. A fiatal igazgató azonnal hozzáfogott a bővítés szervezéséhez.¹³ A múzeum megnyitása fővárosi szenzáció volt, így Kuzsinszky törekvéseit hamarosan siker koronázta, a bővítéshez megnyerte a főváros támogatását. Ekkor vette kezdetét a folyamatos építkezés, 1896 és 1911 között, mely a múzeumépület bővítését eredményezte. Először

az antik templom stílusában megépített központi épületrészt két szárnyal egészítették ki, melyet később az oszlopos kőtárral vettek körbe.¹⁴

Kuzsinszky Bálint azonban a főváros római kori emlékeinek megmentése mellett más korszakok fővárosi emlékeire is figyelmet fordított. Tervei között szerepelt, hogy – miután a fővárosi múzeumnak még nem volt épülete – a budavári Nagyboldogasszony templom köveit is Aquincumba hozza, csakúgy, mint a soroksári Dunaágnál előkerült urnatemető leleteit is.¹⁵ Erről a tervéről azonban le kellett mondania, mert az Aquincumi Múzeum még kibővített formájában sem nyújtott elegendő helyet ennek a célnak. Így Kuzsinszky fővárosnál történt közbenjárására a Fővárosi Múzeum 1897-től megkapta középkori és az Újkori részlegének céljára a Múcsarnok épületét. Hosszú előkészület nyomán 1898-ban tette meg előterjesztését a Fővárosi Múzeum és a történeti könyvtár szervezetének létrehozásáról.¹⁶ (5. kép) Gyűjteményezési stratégiája egyszerű és világos volt: szigorúan tartotta magát ahhoz az elvhez, hogy csak a azok a tárgyak kerüljenek a múzeumba, melyek a főváros történetéhez, életéhez egyértelműen kapcsolhatók. A főváros régiségeinek gyűjtése és rendszerezése érdekében kifejtett munkássága eredményeképpen Kuzsinszky Bálint 1899-ben megbízást kapott a Fővárosi Múzeum igazgatására is,¹⁷ mely a mai BTM elődjének tekinthető. (6. kép)

A főváros múzeumainak igazgatását és kiépítését még mint a Nemzeti Múzeum munkatársa tette, egészen 1901-ig. Ekkor vált meg a Nemzeti Múzeumtól, s a fővárosi múzeumok vezetése mellett az egyetem Régészeti Tanszékének irányítását vállalta magára.¹⁸ A Nemzeti Múzeumban töltött évek azonban olyan tapasztalatokkal szolgáltak számára, melyek a mai napig kimutatható hatással voltak / vannak a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményi struktúrájára. A Fővárosi Múzeum élén szakmai támadásoknak is kitett tudós¹⁹ azonban mindvégig kitartott Aquincum mellett, pályafutása régészként töretlen maradt.

Kuzsinszky Bálint szakmai munkáinak idézése számos tudományos kérdésben, Aquincumról lévén szó, száz év távlatában is megkerülhetet-

¹⁴ A folyamatról részletesen: VÉGH 2003. 30.

¹⁵ VÉGH 2003. 22.

¹⁶ BTM Régészeti Adattár ltsz.: KMi_1898_0010_A-h

¹⁷ BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 261-79

¹⁸ BODÓ-VIGA 2002.

¹⁹ A múzeum történetének erről a korszakáról: VÉGH 2003. 39–44. Talán ekkor született Kuzsinszky egy feljegyzése: „Az alárendeltség az a szívszorító érzet, a mely minden alárendeltet elfog, ha a föllébbvalójának butasága előtt kénytelen meghajolni.” (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 276–79).

⁸ VÉGH 2003. 18.

⁹ Kuzsinszky kéziratok koncepciója a fővárosi múzeumról: BTM Régészeti Adattár ltsz.: KMi_1901_0113Ab

¹⁰ VÉGH 2003. 19–20.

¹¹ Közgyűlési határozat a múzeum felépítésére: VÉGH 2003. 29.

¹² Szegényház építésének terve VÉGH 2003. 21. 56. l.

¹³ VÉGH 2003. 21. 58. l.

len.²⁰ Aquincum ásatójaként csaknem 50 évet töltött terepen, s a provinciászékhely valamennyi topográfiai részén. Annak ellenére, hogy ismeretei mennyiségükben sokkal kisebbek voltak a jelenlegiekénél, az aquincumi topográfia körvonalai kutatásai nyomán kezdtek kirajzolódni. Mindez akkor is igaz, ha a terepi munka akkoriban mást jelentett, mint ma és a dokumentációs protokollhoz a papír, ceruza, mérőszalag volt az eszköz, a fényképezőgép pedig szinte luxusként egészítette ki az előbbieket. A hagyatékban fellelhető fotónapló alapján²¹ képet alkothatunk arról a precizitásról, aminek köszönhető, hogy létrejött az Aquincumi Múzeum fotógyűjteményének legértékesebb, üvegnegatívokból álló része. (7. kép) Ebben számos olyan felvétel található, amelyet maga Kuzsinszky készített, s amelyek pótolhatatlan információkat tartalmaznak.

Ismereteit mára számos ponton túlhaladták a kutatások, de eredményeit ma sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A számos, máig érvényes tudományos megállapítás mellett, figyelniük kell feljegyzéseire, mert bizonyos jelenségeket, emlékeket ő még látott, melyek az idő múlásával vagy tönkrementek, vagy jelentősen sérültek, így ezeket mi már abban az állapotban nem láthatjuk. Ezt támasztja alá két kiragadott példa. Kuzsinszky még látta a polgárváros nyugati városrésze elomlott épületeinek felszínen megmaradt nyomát, ahogy írja: „... még egy jó darabig mehetünk a Filatori állomástól északnak, a mezőn messze elterülve a földeken kavics- és kődarabokat, római téglákat pillantunk meg, melyek ismét a római épületek nyomait jelzik. Utunk a szentendrei országúton visz...”²² (8. kép) Maga is kutatott a területen: „Legtovább tartottak a próbafeltárások a Papfölddel szemközt, a szentendrei országút nyugati oldalán fekvő földeken, hol Torma Károly szerint a római castrumnak kellett állani. Tényleg mi is megtaláltuk azt a saroktornyot, melyet már Torma felásott volt, de az állítólagos castrum más részeit nem sikerült megállapítani. Azonkívül számos utcza és falmaradvány tűnt elé, jeléül annak, hogy ez a terület is be volt építve.”²³ Említi a Gázgyár területén még észlelhető magaslatot, aminek ma már hült helye van, megszüntette azt a gyárépítéssel együtt járó terepegyengetés: „... amikor a gázgyár építéséről azon a területen talán szó sem volt, megindult a kutatás egy dombon, mely a Du-

napartján emelkedett és akkor egyrészt szőlőkkel volt beépítve... Később a gázgyár földmunkálatai alkalmával, amikor az egész terület niveauját kiegyengették, még több kemence került elő.”²⁴ Még látta – és leírta – a polgárváros keleti határán álló kerek szentély alapfalait, mely ugyancsak a nagyszabású építkezéseknek esett áldozatul.²⁵ Ha maradt is belőle néhány kő az utókornak, az már csak erősen sérült, csorbult információt közvetít.

Másrészt tanulhatunk is tőle, elsősorban tudóshoz méltó bölcs belátást. Képes volt ugyanis a kutatások előrehaladtával, saját korábbi nézeteit is revideálni. Az egyes épületek feltárásának közlését Kuzsinszkytól szinte azonnal követte a topográfiai összkép megalkotásának igénye, igen helyesen törekedett a szintézisre.²⁶ Az „Aquincum canabái” c. összefoglalójában,²⁷ néhány évvel a rendszeres feltárások megindulását követően, a Papföldön feltárt emlékeket a katonai táborhoz tartozó településnek (canabae) tekintette, míg a város nyugati részét, ahol a kutatás addig egyedül találta meg szabályos, védművel lezárt településrészt, tartotta katonai tábornak (castrum). Szélesebb kitekintésben a mai legiótábor területét tartotta polgári településnek, melyet temetők választottak el a „felső katonavároستól”. Azonban nem sokkal később, néhány véletlenszerűen előkerült lelet nyomán Kuzsinszky maga revideálta nézeteit és tisztázta véglegesen az aquincumi tábor és polgárváros helyzetét,²⁸ bár pontos helyüket csak a későbbi kutatások nyomán lehetett megállapítani. Fontos megemlíteni azt a munkát is, amelyet a pannoniai limeskutatás érdekében végzett. A hagyaték számos levelet őriz, melyek a limeskutatás ügyének előmozdítása érdekében tett erőfeszítéseiről tanúskodnak.²⁹ Ezt a munkát néhány fotódokumentum is alátámasztja, így a brigetioi legiótábor még látható falmaradványai mellett készült fényképek.³⁰ (9. kép)

Talán ezen a ponton kell megemlítenem Kuzsinszky Bálint munkásságának egy további előre mutató pontját. Az Aquincumi Múzeum

²⁰ Bibliográfiája: VÉGH-SZABÓ 1991, 113–117.

²¹ Kuzsinszky Bálint fotónaplója: BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 277–79.

²² Kuzsinszky Bálint előadásának kézzel írott változata Óbuda római kori emlékeiről: BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 330–79

²³ KUZSINSZKY 1906. 203.

²⁴ Ld. 22. l.

²⁵ Ld. ugyanott

²⁶ Ez azonban mindig kockázatos műfaj, s a kutatók egy része nem is vállalkozik rá, pedig sokszor ez viszi előre a tudományt.

²⁷ KUZSINSZKY 1889. 41–58.

²⁸ Kuzsinszky Bálint „Aquincum topográfiája” c. előadásának magyar nyelvű változata: BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 399–83, évszám nélkül: „...a tábor kérdése is megoldott, annál inkább, mert az országút nyugati oldalán minden jel hiányzik, mely a katonaságra engedne következtetni... így akkor csak az a feltételezés marad hátra, hogy itt a polgárváros erődített faláról van szó.”

²⁹ BTM Régészeti Adattár ltsz. H 338–79 – 346–79.

³⁰ BTM Régészeti Adattár ltsz. H 378–79.

igazgatójaként nemcsak a „kisleletek” bemutatását tekintette lényegesnek, hanem a felszínre hozott falmaradványok megóvásáról is gondoskodott, természetesen a kornak megfelelő módszerek alkalmazásával. Így a polgár város egyik mozaikpadlója fölé is védőépületet emeltetett, s a birkózókat ábrázoló mozaikpadló helyreállításával nem kisebb művészt, mint Róth Miksát bízta meg.³¹ (10. kép) A romok bemutatásához és megvédéséhez külföldi tanulmányúttjai alkalmával megszerzett ismereteket használta fel.³²

Míg a régészről és kutatásai eredményeiről több mint 100 publikáció tanúskodik,³³ arról, hogy milyen ember lehetett Kuzsinszky Bálint már nem olyan bőbeszédűek a források. Egy önéletrajzi vázlat szűkszavú anyagából megtudhatjuk, hogy mit tartott magáról fontosnak elmondani.³⁴ (11. kép) Ezek között szerepel a Nemzeti Múzeumi és az egyetemi karrier, kiemelt helyet kapott az aquincumi feltáró munka és a fővárosi múzeum megalkotása. Említésre méltónak tartotta szakmai közéleti munkásságát, a Magyar Tudományos Akadémián és a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban. Irodalmi munkásságából Aquincumról, a Balaton archaeológiájáról és a pannoniai feliratokról szóló munkáit emelte ki. Az összeállítás szerény emberre utal, számtalan elismerését, kitüntetését az önéletrajzi vázlat nem tartalmazta.

Kuzsinszky Bálint személyéhez talán közelebb jutunk, ha számba vesszük, hogy mit tartottak róla a kortársak, illetve a múzeum fenntartója, a Főváros. A hosszú életút egy-egy állomásán megszületett méltatások³⁵ szorgalmas, céltudatos és kitartó emberről szólnak. Céltudatosságát iga-

zolja az Aquincumi Múzeum és a Fővárosi Múzeum létrehozása. Kitartásának tanúbizonysága a fővárosi régészeti emlékek érdekében eltöltött 50 év. Mindezt alátámasztják a hagyatéki anyagok, dokumentumok. De az akkurátusan vezetett fotónaplók, pontosan lejegyzett megfigyelések, feliratrajzok sorában, melyek szigorú szakmai kritériumok szerint készültek, elő-elő bukkan egy-egy ügyes tájképi vázlat,³⁶ (12. kép) amely a kövekkel való foglalatosság mellett lekötötte figyelmét, vagy egy-egy fotó, amely társaságban (sokszor hölgy társaságban) készült, Aquincumban vagy épp külföldi tanulmány útján. (13. kép)

A múzeumépítő Kuzsinszky Bálintról vallanak a ma is működő intézmények, a régész kutatásait, szellemi munkáját megörökítik a publikációk, de az emberről, emberi kapcsolatairól a közvetlen emlékezet elmúltával, csak különleges dokumentumok szólnak. Kuzsinszky Bálint esetében ilyennek tarthatjuk, tanítványának, Alföldy Andrásnak az 1916. március 20-án, tábori postán küldött levelét, melyet Alföldy zászlós, mint a telefonosztog parancsnoka a frontról írt professzorának. (14. kép) „Mélyen tisztelt Professzor Úr! Jön a tavasz már a fronton is, de még nem kezdtük el, hogy a hazavívó utat ellenkező irányban erőszakoljuk ki. Csend van, néha, szokásból szól az ágyú, néhány járőr látogat az ellenséghez, egyéb semmi, csak jobbról-balról elmosódó hangú tüzelés; vagy Trommelfeuer. Azt hiszem, hogy ez vihar előtti csendesség – Szívből üdvözli hű tanítványa, Alföldy András.”³⁷ Az üzenetből, melyet a professzor évtizedeken át gondosan megőrzött, kiolvasható a tanítvány, mentora iránt érzett tisztelete, ragaszkodása és szeretete is.

³¹ Erről több dokumentum is tanúskodik a hagyatékban: pl. egy 1901. január 15-én, a Fővárosi Tanácsnak írott levelében arra kéri a Tanácsot, hogy Róth Miksának, az elkészült, de a téli idő miatt még elhelyezésre nem került, „athletákat ábrázoló” mozaik restaurálásáért járó összeget az adott évre „fenntartani szíveskedjék”. KMi_1901_0113 Ab

³² Kuzsinszky Bálint hagyatéka számos a külföldi tanulmányúttjaival kapcsolatos feljegyzést, fotót tartalmaz: BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 309-79.

³³ VÉGH-SZABÓ 1991. 113-117.

³⁴ BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 253-79.

³⁵ Erről tanúskodnak az alábbi dokumentumok a hagyatékban: Kuzsinszky Bálint 70. születésnapja alkalmából a főváros polgármestere és több magas tisztséget betöltő tisztviselője köszöntötte és méltatta (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 302-79). A Budapest Régiségei 12. kötetének elkészülte alkalmából méltatta Kuzsinszky Bálint érdemeit a főváros közművelődési szakbizottságának ülése (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 261-79). Egy, a tudós özvegyének írott fővárosi tanácsnoki levélben pedig az elhunyt igazgató szeretetteljes, odaadó munkájáról emlékezik meg (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 3126-79).

³⁶ BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 276-79 20-21.

³⁷ BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 296-79.

IRODALOM

- BODÓ-VIGA 2002 Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Szerk: Bodó S. – Viga Gy. Budapest, 2002.
- KUZSINSZKY 1889 KUZSINSZKY Bálint: A legújabb aquincumi ásatások. 1887-1888. Budapest Régiségei 1. (1889), p. 39-170.
- KUZSINSZKY 1906 KUZSINSZKY Bálint: Értesítő. Budapest Régiségei 9. (1906), p. 203-206.
- LENKEI 1957 LENKEI Andorné: A Budapesti Történeti Múzeum kialakulása = Die Entstehung des Historischen Museums von Budapest. TBM 12. (1957), p. 495-519.
- Nekrológ 1938 KUZSINSZKY Bálint 1864-1938. Budapest Régiségei 13. (1938), p. 7-1.
- SCHWARCZ 1991 SCHWARCZ Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum könyvtára, történeti vázlat, gyűjteményismertetés = Bibliothek des Budapester Historischen Museums. Historische Darstellung, Sammlungsangabe. In: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése/szerk.: Havassy Péter. Bp., 1991., p. 9-76. (Pest-budai Hírmondó; 3.)
- VÉGH-SZABÓ 1991 K. VÉGH Katalin – SZABÓ Klára: Kuzsinszky Bálint hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája = Nachlass von Bálint Kuzsinszky und Bibliographie seiner wissenschaftlichen Werke. In: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Szerk. Havassy Péter. Bp., 1991., p. 100-117., 162-163. (Pest-budai Hírmondó; 3.)
- VÉGH 2003 K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig = Das Budapester Historische Museum von der Gründung bis zur Jahrtausendwende (Zusammenfassung). Budapest, 2003. (Monumenta Historica Budapestinensia; 11.)

DER MUSEUMSGRÜNDER BÁLINT KUZSINSZKY

Die Heldenzeit der Gründung der Museen in Ungarn fällt auf die 2. Hälfte – das letzte Drittel des 19. Jahrhunderts. Eins nach dem andern sind in den größeren Städten und Siedlungen mit Hilfe von gemeinnützigen Spenden der Privatsammlungen Museen gegründet worden. Aus dieser Reihe zeichnet sich das selbst gegründete Museum der Hauptstadt, das Hauptstädtische Museum und sein erstes Ausstellungsgebäude, das Aquincum Museum aus. Zum ersten Direktor ist der junge Archäologe Bálint Kuzsinszky ernannt worden.

Seine Tätigkeit hat beinahe ein halbes Jahrhundert umfasst. Er hat während dieser Zeit auf dem Gebiet der Archäologie, der Museologie, des Denkmalschutzes und des Museumsbaus vieles bis heute Beständiges geschaffen. Er hat die Reliquien der Hauptstadt aus der Römerzeit zu einem internationalen Ruf verholfen, aber nicht einmal seine wissenschaftliche Laufbahn als Archäologe kann außer Acht gelassen werden. In der Festrede wollen wir über diese Etappen seiner Laufbahn einen Überblick geben.

Alulírottak nyeresége van Kuzsinszky Bálint, k. m. tudó-
mány-egyetemi IV. éves bölcsészethallgató urat a M. n. Múzeum
régiségtárához gyakornoki, ~~esetleg revidízió~~ állásra beendő alkal-
maztatás végett a legmelegebben ajánlani.

Nevezett bölcsészethallgató úr ugyanis azon kívül, hogy régi-
szelvi előadásaimat több semestereu át szorgalmasan hallgatta
s az előadottakból mindannyiszor jelesen colloquált, mivel fogva
őt eddigi legjobb s legképzettebb hallgatóim egyikének tartom,
a múlt tanév második felében járkelyi dolgozat gyanánt
beadott "Thermae maiores stb" című értekezésében a régiség-
tanban való jártasságának jóp reményekre jogosító jeleit
adta. De a római kort megelőző idők régiségtanában is gya-
sán járatos, s egyirányú tanulmányait tudomásom szerint kö-
zelebből gyűjtésekre közzéadni.

Élég indok tehát, hogy a m. n. múzeum régiségtárában been-
dő alkalmaztatása által tudományi buzgó törekvésének útja
megkönnyíthető. A nevezett intézet benne, kétségen ki-
vül, használható, sőt mondhatom jó erők fogva nyerni.

Budapest, 1886-i október 17-én. -

Dr. Torma Károly,
egyetemi ny. r. tanár.

1. kép. Torma Károly levele Hampel Józsefhez, amelyben Kuzsinszky Bálintot ajánlja múzeumi gyakornoknak a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárába (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 256-79)

H. 302-79-...

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS POLGÁRMESTERE

176697

1934-XIV.

Méltóságos Uram !

Hetvenedik életévének betöltése alkalmából Budapest székesfőváros nevében őszinte nagyrabecsüléssel köszöntöm Igazgató Urat, a székesfőváros muzeumainak negyvenöt éven át bölcs és önzetlen vezetőjét.

Budapest székesfőváros Igazgató Urban nem csupán a főváros közművelődési intézményeinek egyik leghivebb és legeredményesebb munkását tisztelheti, hanem a ma már európai hírű fővárosi muzeumok gondolatának megérlelőjét és megvalósítóját, a várostörténet veszendő emlékeinek avatott megmentőjét.

Méltóságod a legszerényebb keretekből, nem csüggedő kitartással, az anyagi eszközök hiányosságát számtalanszor odaadó erőfeszítéssel pótolva, intézeteket teremtett. Ezekben otthon talált a tudomány, első sorban a várostörténet addig jóformán elhanyagolt ágazata.

Méltóságod most tudományos pályafutásának szép emléknapját ünnepli nagyszámu tisztelőinek ragaszkodó elismerése közepette. Budapest székesfőváros azzal a jóleső tudattal csatlakozhatik az ünneplőkhöz, hogy ennek a Gondviselés kegyelméből a nyolcadik évtizedbe induló életutnak Méltóságod több mint felét a mi városunk földjének,

Méltóságos

dr. K u z s i n s z k y B á l i n t
egyetemi ny.r.tanár urnak, a Fővárosi és Aquincumi
Muzeum igazgatójának

B u d a p e s t .

3. kép. Az aquincumi polgárváros területén kezdett feltárások szomszédságában, a város északi kapuján álló Krempel malom a 19. század végén, ahol az aquincumi leletek első helyszíni kiállítása volt.

4. kép. Az Aquincumi Múzeum megnyitása 1894-ben

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS TANÁCSA

1 2 3 5 1 6

1921-XIV.T á r g y:

Intézkedés a Fővárosi Múzeum vezetése ügyében.

H a t á r o z a t:

A tanács XIV. ügyosztálynak a képzőművészeti és muzeumi bizottságok által is pártolt előterjesztésére a tanács felkéri dr. Kuzsinszky Bálint, egyetemi tanár urat a Fővárosi Múzeum vezetésének átvételére és megbizta egyúttal nevezettet a fővárosi múzeumainak felügyeletével és működésének egységes irányításával.

Ennek alapján felkéri a tanács dr. Kuzsinszky Bálint muzeumi igazgató urat, hogy a Fővárosi Múzeum vezetését haladéktalanul vegye át, annak eredményes működése érdekében szükséges intézkedéseket tegye meg és a fővárosi múzeumainak szervezésére vonatkozó megalkotott javaslatát a tanácshoz mielőbb mutassa be.

Utasítja a tanács Schindelman Ferenc s. hiv. főigazgató urat, hogy a Fővárosi Múzeum teljes anyagát dr. Kuzsinszky Bálint muzeumi igazgató urnak, a tanács XIV. ügyosztály közbenjöttével szabályszerűen adja át, dr. Kuzsinszky Bálint muzeumi igazgató urat pedig felhívja, hogy az átvétel megtörténtéről tegyen a tanácsnak mielőbb jelentést.

Erről a tanács az alpolgármester urakat, a tanács I-XVI. ügyosztályokat, a számvevőseget, a Fővárosi, - gróf Zichy Jenő és Aquincumi múzeumokat, Hunyai Sándor ny. előljáró urat, mint a "Városi Jogszabályok" gyűjteményének szerkesztőjét, dr. Kuzsinszky Bálint muzeumi igazgató és Schindelman Ferenc s. hiv. főigazgató urat értesíti.

Kelt Budapesten, a székesfőváros tanácsának 1921. évi október hó 20-ik napján tartott üléséből.

A kiadmány hiteléül:
Bpst. 1921. november hó 16.

S i p ő c z s. k.
polgármester.

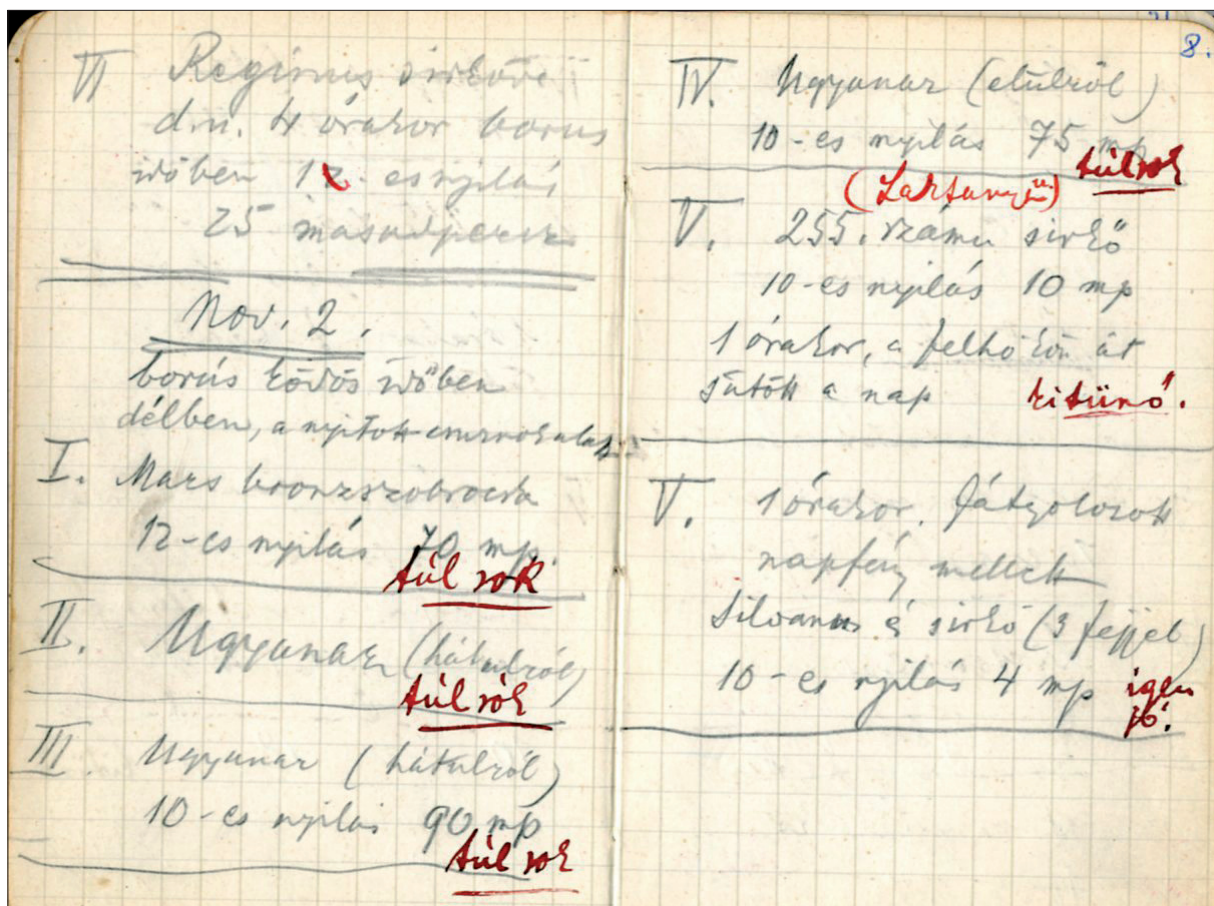
D. S.

Közp. nyomt. XXVI. cs. 1/a sz.

Kuzsinszky
k. főtit. sz.

Székesfővárosi házinyomda 1921

6. kép. Kuzsinszky Bálint főigazgatói megbízatása a Fővárosi Múzeum élére (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 261-79)

7. kép. Részlet Kuzsinszky Bálint fotónaplójából (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 277-79, 7-8. oldal)

de ~~ez~~ a ~~város~~ ^{a polgároáros, a mint egy részét az adatait / feltételek mellett épült} ~~város~~ nem is volt oly jelentékeny, mint a labor, 6.
 Esalonavulok, Obudán, az épületes maguk nem bírtak börtör,
 Jót az. Önzép is ugyanaz volt. A mint az alaprajzban látni, az
 építései ~~az~~ városi jellege volt, az épületes sorosan egymás
 mellett álltak és az épületesportolást egymással ~~több~~ ^{közvetlenül} egymással
 derékszögű alakú utakkal kelték, a melyek
 mint követve is utornévos voltak. – A rendszeres ábctároló
 azonban ezen városrésznel még csak egy részét térítük fel; a
 mely ~~velőnk~~ ^{mellett} art a részt, melyhol a legnagyobb épületesromok
 gyűjthetőek voltak és a hol a ^a főépületes egy ^{len} ^{len} ^{len} ^{len}
 fényre is ~~beült, a mely, ahogyan az látni, dél felé, egyalján~~
 a Kapanyokár állja magát a további Kulakutáson, a melyek
 ezen épületes folytatását ma már lehetne remélni. De
 aztan még merre nyugati felé, az országútön túl, ~~az látni~~
 az épületesromok ~~az épületes folytatását~~ ^{és itt történet}
 is próbálásukoz, ~~egyetlen~~ ^{egyetlen} ^{egyetlen} ^{egyetlen} ^{egyetlen}
 lehetek kiterjeszteni, mert ~~az~~ a főváros egyi garázái és
 a Kezdetek falatán lakó egy befőtői kelték, a mint ^{ez} a leg-
 több helyen ^{szinte} ^{szinte} ^{szinte} ^{szinte} ^{szinte}
 Carnuntumban sem lehet ^{szinte} ^{szinte} ^{szinte} ^{szinte} ^{szinte}
 Erisók castumból, A másik oldalon, amíg a múzeumépítési
 háta nözős kevésbé birtokos volt a kelték. Gar
 tovább, ~~az~~ ^{az}
 Sajoós, ma már az a terület is bevan építve – a garázái
 munkas helye hálaival. Míg sikerült azonban ezt a
 területet átkutatni, a mely a főváros kintő munkáerő
 avtt. ^{Amíg} A kerentül kaml volt kelték az
 amugyis mindenegy megállapítokar, hogy az épületes
 csakugyan voltak épületes, ve ezen már rége az
 alapulhat, hogy ^{ez}
 igen lehetek látni. Míg legaverete, ^{ez}
 az ^{az}

8. kép. Részlet Kuzsinszky Bálint egy előadásából, melyben – többek között – a polgároáros nyugati részén látható romokat említi.

9. kép. Kuzsinszky Bálint a Dunaparton, a brigetioi tábor akkor még felszínen látható falmaradványainál (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 378-81)

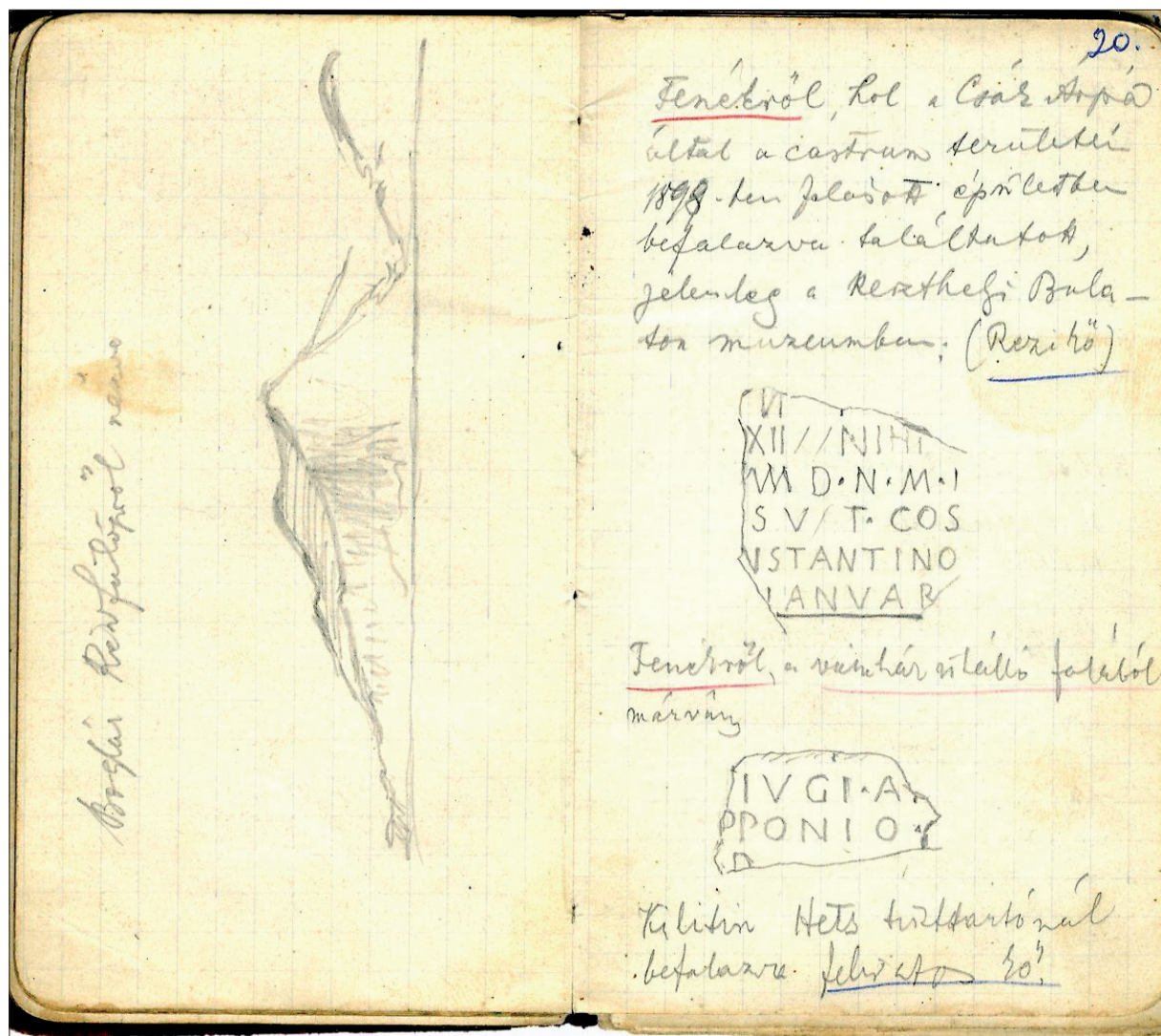

10. kép. Az első védőépületek az aquincumi polgárváros ásatásának helyszínén, háttérben a birkózókat ábrázoló mozaik feletti védőépület

Dr. Kuzsinszky Bálint, régész. Szül. Szabadka
 1864. nov. 6. Miel 1887-ben lépett a M. Nemzeti Múzeum Székhelyébe
 és ott az érten. el. régizsírter. tanácskötője lett 1892-ben egyetemi
 tanár, majd 1898-ban. 1911-óta a Budapesti egyetemen
 az ókori történelem és 1914-ben az érten. el. régizsírter. ny. r. tanácsk.
~~1923/24~~ 1923/24 a bölcsészeti kar dékánja, 1930-ca saját bevezetésre
 nyugdíjba vonult. Még 1938-ban átvette Torna Kézirattal az
 agunicumi ásatások vesztését és reorganizálta az Agunicumi Múzeumot,
 melynek ma is igazgatója. Időközben a Torna régizsírter.
 a Törvénysz. Múzeumot is. A nemzet és vándorok archaeologiai
 Intézetéb. r. tagja. A h. Tud. Akadémia 1907-ben megválasztotta
 t. tagjának, 1926-ban annak r. tagja lett, és ott az Akadémia
 rég. bizottságának elnöke. Elnöke volt a magyar régész.
 és művészettört. társas. ~~és~~ ^{és} felelős elnöke. Megírta
 Agunicum és Szász történetét 1896-ban a h. Nemzeti Történetben, a Budapest
 Régizsírter. I-X kötetben ismertetve az agunicumi ásatásokat
 és a római közelet ~~és~~ ^{és} ~~et~~ ^{et} történetét és ~~és~~ ^{és} ~~és~~ ^{és} római farshe-
 letét Agunicumban foglalta el. ~~Agunicumban és Szász történetét~~
~~nyelvi és történelmi~~ ^{és} ^{1928-ban} ~~ismertetve~~ ^{az agunicumi ásatások} ~~nyelvi~~
 nyelven 7 kötetben ^{1928-ban} ~~legújabb~~ ^{és} ~~nyelvi~~ ^{és} ~~nyelvi~~ ^{és} ~~nyelvi~~ ^{és} ~~nyelvi~~
 Agunicum. Ausgrabungen und Funde ~~in~~ ~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~
~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban}
 1928-ban ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban} ~~1928-ban~~ ^{1928-ban}
 a Múzeum és Könyvtár Intézet 1908. évi jelentésében

253-79

11. kép. Részlet Kuzsinszky Bálint önéletrajzi írásából (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 253-79)

12. kép. Részlet Kuzsinszky Bálint naplójából, a szakmai feljegyzések mellett kis tájképi vázlattal (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 277-79, 25-26. oldal)

13. kép. Kuzsinszky Bálint és felesége Delphiben (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 271-79)

14. kép. Alföldy András, zászlós levele a frontról professzorának, Kuzsinszky Bálintnak, 1916 húsvétján. (BTM Régészeti Adattár ltsz.: H 296-79)

TANULMÁNYOK

BENCZE ZOLTÁN – SZIGETI JUDIT

A PESTI-SÍKSÁG HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐI (Soroksár, Pesterzsébet, Kispest-Pestszentlőrinc és a Csepel-sziget)

2008 őszén az M0 autópálya déli szektorának építését megelőző feltáráskor, az egyik homokdombon 8 síros honfoglalás kori temető került napvilágra.¹ A temető publikálásakor felmerült annak igénye, hogy a környék töredékes temetőit térképre vigyük, és leletanyagát a kor igényeinek megfelelően publikáljuk.² A munka során a már feltárt és publikált soroksári temetőn kívül további 11 lelőhelyet dolgoztunk fel, amelyek a mai XVIII., XX., XXI. és XXIII. kerület közigazgatási határain belül kerültek napvilágra.³ Az értékelésbe bevontuk az 1999-ben Tari Edit által feltárt MOL 11-es soroksári lelőhelyet is.⁴ A lelőhelyek összegyűjtését 1962-ben már elvégezték,⁵ 1983-ban pedig I. Melis Katalin részletesen elemezte azokat.⁶ A 12 lelőhelyet a 2. katonai felmérésen ábrázoltuk. (1. kép)

A temetők a Pesti-síkság középső részén helyezkednek el. A terület a Duna völgyének egy szakasza, így földrajzi arculatát a folyó alakította.⁷ Soroksár környékét a Duna soroksári ágába itt befolyó Gyáli víz határozta meg, vizenyős jellege miatt kaphatta a terület a Soroksár nevet.⁸ Északra a Rákos-patak és a Szilas-patak gyűjtötte össze a keletről lefolyó vizeket. Felszínalkotó tényező volt még a szél, amely a meder partján és az ártereken maradt folyami homokot buckákba és szélbarázdákba fújta. Ezek a buckák ma már csak Pesterzsébeten, Soroksár környékén és Újpesten láthatóak. Hosszanti buckák maradtak még

Soroksár, Pestimre és Pesterzsébet környékén.⁹ A terület a 10–11. században igazi ligetes-erdős sztyepp táj volt, amely megfelelő körülményeket nyújtott az állattartó közösségek letelepedésére. A szélfúttá homokdombokon a sírok védettek voltak a Duna rendszeres áradásával szemben.

A lelőhelyek így minden esetben kisebb-nagyobb homokdombokon, amelyek ma is kiemelkednek környezetükből, a mai Duna medrét követve, vagy az abba hajdan befolyó patakok mellett helyezkednek el. A temetők ugyanakkor jelzik a dunai átkelőkhöz vezető kereskedelmi utakat is. A fontos útvonalak és átkelőhelyek környékén a 11. században körvonalazódott a későbbi falvak területe.¹⁰ Csepel,¹¹ Gubacs,¹² Kerekegyház,¹³ Soroksár,¹⁴ Szentdienes,¹⁵ Kormányos,¹⁶ Gyál,¹⁷ Szentlőrinc.¹⁸

A Pesti-síkság ezen részének honfoglalás kori eseményeit Anonymus így ismerteti: „Néhány nap múltán Árpád fejedelem és előkelői közös döntéssel, egyhangúan és szabad elhatározásukból elhagyták a szigetet (Csepel-sziget), és Soroksáron (Surcusar) túl, a Rákos vizéig ütöttek táborn.”¹⁹

¹ BENCZE 2009. 131–133.; BENCZE–SZIGETI 2009–2010.

² Révész Lászlónak és a Magyar Nemzeti Múzeumnak ezúton is köszönetet mondunk, hogy a régi leletanyagok publikálásához hozzájárultak.

³ FÉK 26.; MELIS 1983.

⁴ Tari Edit ásatása 1999.XXII.71/2006. MOL 11.lh.; TARI 2002. 2008.

⁵ FÉK 124–131. sz. lelőhelyek

⁶ MELIS 1983.

⁷ BTF 1959. 166.

⁸ GYÖRFFY 1998. 497.

⁹ MELIS 1983. 6.

¹⁰ A dél-pesti síkság településtörténeti elemzését 1983-ban I. Melis Katalin végezte el. MELIS 1983.

¹¹ GYÖRFFY 1997. 66–67, 84, 174.; GYÖRFFY 1998. 189–206.; MELIS 1983. 25.

¹² GYÖRFFY 1998. 518. A hajdani falu a Tatár-domb elbányászásakor, a téglagyár kiépítése miatt pusztult el. Leletmentés 1953. dec. 7–13. Pesterzsébeti Múzeum, ltsz.: 64.1205.1.; MELIS 1983. 17, 24–25.

¹³ GYÖRFFY 1998. 527.; MELIS 1992. 71–174.

¹⁴ GYÖRFFY 1998. 555–556.

¹⁵ Györffy 1998. 557.

¹⁶ GYÖRFFY 1998. 528.

¹⁷ GYÖRFFY 1998. 518.

¹⁸ GYÖRFFY 1998. 557–558.; Melis 1983. 43–44.; Melis 2005.

¹⁹ ANONYMUS, Gesta Hungarorum. 46. Ford. Veszprémi László 1995.

**DÉL-BUDAPEST HONFOGLALÁS-,
ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐI
ÉS SÍRLELETEI²⁰**

LELŐHELYEK

1. BUDAPEST, XVIII. KERÜLET,
SZIVATTYÚTELEP-GÉPHÁZ (3. kép)

Leletkörülmények

Földmunkák során római császárkori, és honfoglalás kori leletek kerültek elő. A Magyar Nemzeti Múzeum vásárlás útján szerezte meg a tárgyakat.²¹

Leletleírások

1. *Huzalkarperec (3. kép 1)*
4 mm vastag kör átmetszetű, kissé elhegyesedő végű bronz huzalkarperec.
M: 6,8 × 7,2 cm, Vast.: 0,4 cm, ltsz.:109/1912.6.
2. *Huzalkarperec (3. kép 2)*
5 mm vastag kör átmetszetű, kissé elhegyesedő végű bronz huzalkarperec.
M: 6,7 × 7,2 cm, Vast.: 0,5 cm, ltsz.:109/1912.7.
3. *Karikagyűrű (3. kép 3)*
Bronzból öntött, zárt, ívelt, félkör átmetszetű karikagyűrű.
M.: 2,2 × 2,2 cm, Vast.: 0,3 cm. ltsz.:109/1912.8.
4. *S-végű hajkarika (3. kép 4)*
Kör átmetszetű 3 mm vastag ezüsthuzalból készült bordázott végű hajkarika.
Átm: 2,4 × 2 cm, S-vég szélessége: 0,4 cm, ltsz.:109/1912.9.
5. *Hajfonatkorong (3. kép 5)*
Rosszezüstből öntött, áttört díszű hajfonatkorong. Négyágú, háromlevelű palmetta mintával.
M: 4,4 cm, vast: 0,3 cm, ltsz.:109/1912.5.²²

2. BUDAPEST, XVIII. KERÜLET, PESTSZENTLŐRINC-GLORIETTE/VARJÚ SÁNDOR FÖLDJE (4. kép)

Leletkörülmények

Az 1920–30-as években a dombon lévő temető fokozatosan pusztulhatott el, a csontokat és mellékleteket a helyiek széthordták. 1929-ben leletmentés volt a területen. A megmaradt leletek: ló és emberi csontok, ívelt és egyenes talpú kengyel,

csikózabla, hevedercsat, agyagedény és II. Lothár denárja (945–950).²³

Leletleírások

1. *Csikózabla (4. kép 1)*
Kétkarikás csuklósszájvasú csikózabla. A szájas 10 cm hosszú, négyzet átmetszetű.
Ltsz.: 20/1929.3.
2. *II. Lothar (Verona, 945–950) ezüst denár(4. kép 2)*
Ltsz.:20/1929.5.
3. *Hevedercsat (4. kép 3)*
Téglalap alakú vas csat test.
M: 4,7 cm × 3,7 cm. Ltsz.:20/1929.4.
4. *Körte alakú kengyel (4. kép 4)*
Vas kengyel, talpán bordával. Szára téglalap átmetszetű: 1 cm × 0,5 cm vastag.
M: 13 cm × 10,5 cm. 2 cm × 23,2 cm. Talp 3 cm széles, ltsz.:20/1929.2.

3. BUDAPEST, XVIII. KERÜLET,
PESTSZENTLŐRINC-GYÁRTELEP (5–6. kép)

Leletkörülmények

„1942. I. 10-én, telefonon értesítést kaptam Dr. báró Baratta Norberttől a Budapest-Szentlőrinci-Tatai Cserép és Téglagyár Rt igazgatójától, hogy a pestszentlőrinci gyára területén egy csontvázra és régészeti leletekre bukkantak. Január 12-én kiszállva a helyszínre a következőket állapíthattam meg: A csontvázat és a leleteket még 1941. dec. 20-a táján találta meg a gyár agyagbányájában Czöndör András munkafelügyelő vezetése alatt dolgozó két munkás, Varmusz József és Völgyi Balázs. A leletek az agyagbánya északnyugati részén kerültek elő, kb. 0,8 m mélyen agyagos, kavicsos talajban. A megtalálók azonnal értesítették Czöndör Andrást, akinek vezetésével szedték ki a csontvázat és mellékleteit. A sírleírást az ő elbeszélésük alapján rekonstruálhattam. (5. kép 1) A váz északnyugat-délkelet irányban feküdt, fejjel északnyugat felé. A jobb felső karcsontra egy ló koponya volt fektetve. A bal kar át volt hajlítva a mellkason, úgy, hogy a bal kéz csontjai a ló koponya mellett feküdtek, mintha azok is a ló koponyát tartották volna. A bordacsontok és a medence közt 4 db bronz gombot, 3 db vas nyílcsúcsot, 1 db tegez vasalástöredéket, továbbá a bronzból és ezüstből készült övgarnitúra töredékeit találták meg. A jobb combcsont mellett egy vas kengyelpár feküdt. Az archaeológiai és antropológiai leleteket Baratta báró igazgató úr ládába szedette és legnagyobb gonddal őriztette meg. A leletek

²⁰ A tárgyrajzokat Kuczogi Zsuzsanna készítette, a képek szerkesztését, továbbá az 1. a 20, 21. és 22. kép szerkesztett rajzait Szalai Emese készítette.

²¹ FETTICH 1937. 84. 70. tábla; CSALLÁNY 1959. 290., FÉK 26.; MELIS 1983. 13.; MESTERHÁZY 1996.

²² FETTICH 1937. 84. 70.t. 6, Csallány 1959. 290.13. kép 7.

²³ LÁSZLÓ 1942. 799., CXLVI. tábla 8–10.; FÉK 26.; DIENES 1966. 210, 36. kép.

ket megtekintve megállapíthattam, hogy azok honfoglalás koriak...²⁴

Leletleírások

1. Bronz csat (5. kép 2)

Bronzból öntött palmetta díszes csat. Az ovális karikához négyzet alakú test kapcsolódik, a pecek hiányzik. A minta négyágú palmetta, mely a karika illeszkedésénél kissé deformált, ahhoz igazodó. Hátoldalán négy szegecs, egyikhez négyzet alakú bronz alátétlemez korrodálódott.

M: 3,5 × 2 × 2,4 cm. Ltsz.:3/1942.4.

2. Bronz szíjvég (5. kép 3)

Bronzból öntött szíjvég, elnyúló palmetta díszítéssel. Hátoldalán három szegeccsel, egyikhez kerek bronz alátétlemez korrodálódott.

M: 3 × 1,4 cm. Ltsz.:3/1942.5.

3. Kantárveretek (5. kép 4)

Ezüstlemezről vágott kantárveret töredékek, középtengelybe ütött apró lyukakkal.

M: 1 cm. 4 db. Ltsz.:3/1942.6.

4. Rombusz alakú nyílcsúcs (5. kép 5)

Rombusz alakú vas nyílcsúcs. Élei töredezetek, a nyéltüske kör átmetszetű.

M: 8,5 cm. Ltsz.:3/1942.2.

5. Kengyelpár (6. kép 1-2)

Körte alakú vas kengyelpár. A négyzet alakú fül külön nyakkal csatlakozik a legömbölyített csúcsú háromszög átmetszetű szárhoz. A fülön téglalap alakú lyuk van, amely az egyik kengyelen töredékes. A nyakon, a vállon, a száron és a talpon tausírozás nyomai találhatóak. A talpaló enyhén ívelt, szinte egyenes, középen bordával megerősített. A szár háromszög átmetszetű: 0,5 cm × 0,8 cm.

M: 15,5 cm × 12,5 cm, a nyak 1 cm, a fül 2,5 cm × 2,8 cm. Talp 3 cm széles. Ltsz.:3/1942.1.

4. BUDAPEST, XX. KERÜLET ATTILA U. 36. (7-8. KÉP)

Leletkörülmények

„1957. jún. 10.-én a mellékelt helyszínrajz alapján (7. kép) az A és a B pontnál (1. és 2. sír) vízcső árok ásásánál két csontvázas sír került elő. Az 1. sír félig a fal alá futott, ezt nem tudták kiszedni, ebben a sírban egy bronz karperec volt, amit visszatemettek. A 2. sírban szintén egy bronz karperec, körkörös díszítéssel, ezt a sírt a munkások csak derékig bontották ki. 1957. jun. 20.-án leletmentő ásatást végeztünk. A blokk kijelölé-

sénél figyelemmel voltunk a félig kibontott sír további kiásására és a vízcső árok irányára. Kérdéses volt, hogy esetleg újabb sírok kerülnek elő az aknáig elterülő 3 m-es szakaszon. A 2,5 × 2,3 m-es blokkban újabb sírt nem találtunk csak a 2. sírnak bolygatatlan lábszárcsontjait találtuk meg további melléklet nélkül. Előzőleg megtalált karperec – elbeszélés alapján – a csontvázas medencéjénél volt elhelyezve. A lelet alapján kora népvándorlás kori temetővel számolhatunk. Megtudjuk, hogy szemben lévő iskola építésekor és faültetéskor több csontvázas sír került elő, arra nem emlékeztek, hogy a sírokban valami lett volna. Ambrus Béla főiskolai tanár mellékelt jelentésében megtudjuk, hogy az Attila u. 40-42. sz. telken pedig egy későbbi – valószínűleg – temetővel számolhatunk.²⁵

„Az 1942-es években.....tanulók említették a csontvázas előfordulását a tűzoltó laktanya építése közben. ...alapozáskor bukkantak a sírokra.....az első sírt nem láttam...a második sír pontosan a kapualj közepén nyugat-keleti irányban mintegy méternyi mélységben került elő. Oldalfekvésű kissé zsugorított testhelyzetben levő női csontvázas volt. Csuklója táján 7-8 cm-nyi átmérőjű, nyitott bronzkarika feküdt. Vastagsága közepén 4 mm-nyi, a két vége felé 2-2 mm lehetett. Minden megmunkálás, ornemens nélkül. A fej, illetve a koponya keletre nézve feküdt oldalt. A kiemelések fémcsörrenésre emlékszem. A fogak közül kiemeltem egy ezüst lemezpénzt. Gyűjteményem alapján összehasonlítva a Corpus Num. Hung. 223. számú darabjával volt azonos. Jobb széle csonkította. II. Endre denára volt.Akkori tájékozódásom szerint temetődombnak vélték az utca lakói e területet.....Az első sír csontjait szétdobálva ugyan, de a polgármesteri hivatal egyik szekrényében őrizték. Ez férfi csontvázas lehetett, mert a balkaron spirál bronzgyűrűt láttak, ami a lehúzásakor kettétört. Egy vaskard szétmállott maradványait ismerem fel az irodában. Azonban a lándzsavég bronzból volt. Alakja a mai gerely sima megmunkálását arasznyi hosszú példányához hasonlított...²⁶

Leletleírások (8. kép)

1. Huzalkarperec

Szögletes átmetszetű, pontkör, illetve vonalkázott díszes, kissé elhegyesedő végű, vésett bronz huzalkarperec. A rajza maradt meg.

²⁴ Bottyán Árpád 1942. Jelentés az 1942.1.12-én Pestszentlőrincen végzett régészeti kiszállásról. MNM Adattára 66. P. II, MNM Adattára 230. P. II.; FÉK 1962. 26.

²⁵ Schreiber Rózsa 1957. Jelentés a XX. Attila u. 36. (Pesterzsébet) leletmentő ásatásról. MNM Adattár 116. B. III.

²⁶ Ambrus Béla 1957. 116-B.III. 2. melléklet, FÉK 26.

5. BUDAPEST, XX. KERÜLET SZT. LÁSZLÓ U. 121./
TÖRÖK FLÓRIS U. 121. (9–11. kép)

Leletkörülmények

1935. augusztus 5-én kelt jelentés: *Tisztelettel bejelentem, hogy Soroksár, Szt. László u. 121.sz. telkén az építőmunkások egy lovas csontvázát ásták ki. A leletet nem sikerült teljes egészében megmenteni, amennyiben a telettulajdonos csak az ember koponyáját, a vele együtt elásott ló fej és lábszárcsontjait, valamint a zablát, kengyelvasakat és egy ezüst karperecet szolgáltatott be.*²⁷

Leletleírások

1. *Ezüst pántkarperec (9. kép 2)*
Ezüst pántkarperec. Ívesen kerek végeit a nyaknál egyedi vésett díszítéssel ékesítették.
M: 6,2 cm × 5,6 cm, 0,9 cm széles, ltsz.:1/1936.1.
2. *Zabla (9. kép 1., 10. kép)*
Vas oldalpálcás zabla. Az oldalpálcákhoz lekerekített sarkú, téglalap alakú fül csatlakozik. A vége (karika), és az oldalpálca négyzetes tagja ezüsttel tausírozott. Az oldalpálcák bronzból készült kúpos betéttel/véggel záródnak.
M: 14,5 cm, szájvas 9,5 cm. Ltsz.:1/1936.2.
3. *Körte alakú kengyelpár (11. kép 1-2)*
Vas kengyelpár. Az egyik legyező alakú, a másik téglalap alakú füllel. A száruk négyzet átmetszetűek, a talp sekély bordázattal.
M: 12,3 × 10 cm, a talpaló 3 cm széles, a száruk 0,5–0,7 cm vastagok, a fül 3 × 2 cm, ltsz.:1/1936.3.

6. BUDAPEST, XXI. KERÜLET CSEPEL-
KIRÁLYERDŐ/KIRÁLYMAJOR (12–15. kép)

Leletkörülmények

„Csepel nagyközség keleti határában lévő Királydomb egy részét telkeknek lévén kikapcellázva, az új telkek között dombban utat vágtak, mely alkalommal 1.30 m mélységben a földet/homokot ezen átvágás helyén elhordták. A domb homokból áll, melyben egyes helyeken 30–40 cm vastag agyagréteg húzódtott. Az átvágás helyén a munkások bemondása alapján 19 csontváz volt, melyek fejjel nyugatnak és lábbal keletnek feküdtek.” A helyszínre érkezett Fettich Nándor, aki 9 koponyát tudott összeállítani a nagy mennyiségű embercsontokból. Leletmentésként az úttal pár-

huzamosan 1,5 m mély kutatóárkot ástak, melynek keleti végében két sírt még sikerült feltárni.²⁸

Sírleírások

1. SÍR (1928. március 25.) (12. kép)
1.30 m mélyen fiatal női váz. Alsó karszárakon egy-egy sima, vastag bronzkarperec. A vékonyodó végük egymás fölé hajlítva. A jobb kéznél nyitott bronzkarika gyűrű. Az alsó állkapocs bal oldalához, közel a közepénél kis szív alakú bronzdíszítmény, melynek hátsó részén két kis karika a felfűzésre szolgált.
Melléklete
1. *Elhegyesedő végű huzalkarperec (12. kép 1)*
5 mm vastag kör átmetszetű bronz huzalkarperec. Végei kissé elhegyesedve.
M: 6,2 × 7 cm. Ltsz.:3/1928.11.
2. *Elhegyesedő végű huzalkarperec (12. kép 2)*
5 mm vastag kör átmetszetű bronz huzalkarperec. Elhegyesedő végei kissé egymásra hajlítva.
M: 6,6 × 7 cm. Ltsz.:3/1928.11.
3. *Szív alakú veret (12. kép 3)*
Szív alakú kis ezüstveret, hátoldalán két apró szegeccsel. Előlapján két vésett, árktolt díszítéssel.
M: 1,4 cm. Ltsz.:3/1928.13.
4. *Huzalgűrű (12. kép 4)*
3 mm vastag kör átmetszetű bronzhuzalból készült gyűrű. Végei kissé elhegyesedő, egymásra hajlítva.
M: 2,2 cm. Ltsz.:3/1928.12.
2. SÍR (1928. március 25.)
1.30 m mélyen Férfi váz.
Melléklet: nem volt.

SZÓRVÁNYLELETEK (1928. március 25.)

A 19 sír mellékletei (13–15. kép)

1. *Félhold alakú csüngő (13. kép 1)*
Bronzból öntött, fonott filigránt utánzó díszszel, mely szintén öntéssel készült. Közepén három erősen kiemelkedő gömbdíszszel és a két oldalán kisebb mezőben egy-egy hasonlóval.
M: 4,5 × 3,5 cm. Ltsz.:3/1928.4.
2. *Állatfejes karperec (13. kép 2)*
Zárt, bronzból öntött karperec, mely két összenéző állatfejjel záródik. A karika többi részén sűrű bordázattal díszített, mely talán sodrást utánoz.
M: 6,7 × 6,5 cm, 0,4 cm vastag. Ltsz.: 3/1928.2.
3. *Elhegyesedő végű huzalkarperec (13. kép 3)*

²⁷ MNM Adattár 59.S. II. Német András telkén talált lelet. 8508/1935. Soroksár község elöljáróságától. FÉK 26., MELIS 1983. 13. 6. lelőhely, mely ismeretlen lelőhelyként szerepel, illetve a 6–7. lelőhely ugyanazt a lelőhelyt fedti.

²⁸ Fettich Nándor: Csepel-királydombi leletek. 1928. MNM Adattár I.Cs.I. PERÉNYI 1934., LÁSZLÓ 1942. 798–799. CXLVII. Tábla; KRÁLOVÁNSZKY 1959. 76.; FÉK 26.; MELIS 1983. 15.

- 4 mm vastag, kerek átmetszetű, bronzhuzal karperec, elhegyesedő véggel.
M: 6,5 × 6 cm. Ltsz.: 3/1928.3.
4. *Nyakperec/torques* (14. kép)
Három bronzhuzal szálból sodort, hurkoskampós végű nyakperec. Egy szál visszahajlítva, erre sodorták rá a harmadik vékonyabb bronzhuzal szálát.
M: 14,2 cm. Ltsz.: 3/1928.1.
5. *Huzalgyűrű* (15. kép 1)
4 mm vastag, félkör átmetszetű bronzhuzalból hajlított huzalgyűrű. Egyik vége levágva, másik enyhén elvékonyodó.
M: 2,5 cm. Ltsz.: 3/1928.5.
6. *Huzalgyűrű* (15. kép 2)
3 mm vastag, kissé szögletes átmetszetű bronzhuzalból hajlított huzalgyűrű. Végei enyhén elvékonyodóak.
M: 2,4 cm. Ltsz.: 3/1928.5.
7. *Huzalgyűrű* (15. kép 3)
4 mm vastag kör átmetszetű bronzhuzalból hajlított huzalgyűrű. Egyik vége levágva, másik vége enyhén elvékonyodó.
M: 2,6 cm. Ltsz.: 3/1928.5.
8. *Huzalgyűrű* (15. kép 4)
1–3 mm vastag, félkör átmetszetű bronzhuzalból hajlított huzalgyűrű. Egyik vége levágva, másik vége enyhén elvékonyodó. A gyűrű négyszögletes átmérőre hajlítva.
M: 2,4 cm. Ltsz.: 3/1928.5.
9. *Huzalgyűrű* (15. kép 5)
2 mm vastag, félkör átmetszetű bronzhuzalból hajlított huzalgyűrű. Végei levágva, és kissé egymásra hajlítva.
M: 2,2 cm. Ltsz.: 3/1928.5.
10. *Körte/ovális alakú karika* (15. kép 6)
2 mm vastag, ovális átmetszetű bronzhuzalból készült körte/ovális alakú karika.
M: 1,5 × 1,6 cm, Ltsz.: 3/1928.5.
11. *Nyitott karika, gyűrű?* (15. kép 7)
2 mm vastag, ovális átmetszetű bronzhuzal hajkarika, vagy gyűrű. Ragasztott.
M: 2,7 cm. Ltsz.: 3/1928.5.
12. *Bronzkarika* (15. kép 8)
2 mm vastag bronzhuzalból készült karika.
M: 1,6 cm. Ltsz.: 3/1928.6.
13. *Pántgyűrű* (15. kép 9)
Rovátkolt díszű, bronzlemezéből készült pántgyűrű. Az apró rovátkák két párhuzamos sorban díszítik a gyűrűt.
M: 2 cm, 0,7 cm széles. Ltsz.: 3/1928.7.
14. *Pántgyűrű* (15. kép 10)
Rovátkolt díszű, bronzlemezéből készült pántgyűrű. Az apró rovátkák két párhuzamos hullámvonalban díszítik a gyűrűt. Töredékes.
M: 2 cm, 0,6 cm széles. Ltsz.: 3/1928.7.
15. *S-végű hajkarika* (15. kép 11)
2 mm vastag, ovális átmetszetű bronzhuzalból készült S-végű hajkarika. Az S-vég 3 mm széles, sima.
M: 2 cm. Ltsz.: 3/1928.8.
16. *S-végű hajkarika* (15. kép 12)
2 mm vastag, ovális átmetszetű bronzhuzalból készült S-végű hajkarika. Az S-vég 4 mm széles, sima.
M: 1,5 × 2,2 cm. Ltsz.: 3/1928.8.
17. *3 db kerek ezüstlemez, ruhadísz:* (15. kép 13–15)
3 db lapos, kerek ezüstlemez, egyik oldalon két kerek lyukkal. Egyik hiányos.
M: 2 cm. Ltsz.: 3/1928.9.
18. *Gyöngyszem* (15. kép 16)
Kásagyöngy.
Ltsz.: 3/1928.10.
19. *Vastöredék* (15. kép 17)
Vasdarab.
M: 1,2 × 2,3 cm. Ltsz.: 3/1928.10.a.

7. BUDAPEST, XXI. KERÜLET
CSEPEL, KOMÁROMI ÚT (16. kép)

Leletkörülmények

1933. január 23-án a kertvárosi Komáromi út elején, az új faiskola területén, honfoglalás kori sírokat találtak. A temetkezések alacsonyan, homokos talajban voltak. A temetkezések előkerülési körülményeiről ennél pontosabban nem tudunk.²⁹

Leletleírások

1. *Lunula/Félhold alakú csüngő* (16. kép 1)
Bronzból öntött, gombos végű félhold alakú csüngő. A félhold alakú mezőt hullámvonal díszíti. A fül sérült, felfüggesztését az utólagosan ütött két lyuk segíthette.
M: 4 × 4,7 cm. Ltsz.: 3/1933.2.
2. *Lunula/Félhold alakú csüngő:* (16. kép 2)
Bronzból öntött, gombos végű félhold alakú csüngő. Szélét fonást utánozó szegély díszíti, ami díszítetlen mezőt keretez.
M: 4 × 2,7 cm. Ltsz.: 3/1933.1
3. *Elhegyesedő végű huzalkarperec:* (16. kép 3)
4 mm vastag, kör átmetszetű bronz huzalkarperec. Elhegyesedő végei szétnyitva. Törött.
M: 6,5 × 6,8 cm. Ltsz.: 3/1933.1.

²⁹ PERÉNYI 1934. 16.; LÁSZLÓ 1942. 798.; FÉK 26.; MELIS 1983. 15.

8. BUDAPEST, XXI. KERÜLET
CSEPEL-SZABADKIKÖTŐ (17. kép)*Leletkörülmények*

A Szabadkikötő területéről az 1950–60-as években Árpád-kori sírok maradványait sikerült dokumentálni és összegyűjteni.³⁰ 1957. április 16–19-ig 5 sírt tártak fel. A metszetrajzon látható, hogy a váz 154 cm mélységben feküdt, a humuszos és homokos réteg határán. Mellékleteket nem találtak, de megemlítik, hogy hónapokkal ezelőtt további négy került napvilágra, ettől a helytől nyugatra. Sajnos a lelőhely pontos helye nem ismert.³¹ Egy rövid jelentésből (1959. júniusi keltezéssel) megtudjuk, hogy az 5-ös nyílt rakodón 1 m mélységben csontvázak kerültek elő.³² 1967 áprilisában Zolnay László leletmentést végzett, leírása szerint a sírok a Gabonarakártól délre eső partszakaszon voltak. Vasútpálya sínjeinek lefektetését végezték 2 méter szélességben, ezért 2 m mélyen árkot ástak. Öt vázat találtak, melyek 60–70 cm mélyen feküdtek, ÉNy-DK-i tájolással. Az egyik váz nyakcsigolyáin átfúrt Szent István denár volt (CNH I.1.), jobb keze gyűrűs ujján bronz anyagú, sodrott gyűrű találtak.³³ Schreiber Rózsa folytatta a leletmentést a területen, a helyszínrajza alapján a Petróleum öböl mellett, északi irányban.³⁴

A Szabadkikötő század eleji kialakításával, majd az 1950–60-as években a darupályák és vasúti sínek kiépítésével pusztulhatott el annak a kora Árpád-kori temetőnek több sírja amely a területen É-D-i irányban, közel 150 m hosszan egy homokdombon terült el.³⁵ Ezen a magaslaton feltehetően a hajdani Csepel falu 10. század végétől induló,³⁶ és az egész 11. században folyamatosan használt köznépi temetője volt. 2015. május-július folyamán, a Szabadkikötő nyugati részén, a Ferroport Kft. területén, a darupályák vonala mellett egy csarnok építését megelőzendő feltárást végeztünk. Sikerült az 1950–60-as évek szórvány temetkezéseit lokalizálni, és újabb 143 sír feltárni. A sírok mellékletei között edények, karikaékszerek különböző típusai, munkaeszközök, éremmellékletek (sírobulus és ruhadísz), gyöngyök és ruhadíszek voltak. Változatos temetkezési szokásokat tudtunk megfigyelni, mint

a koporsók különböző típusait, kartartások, egymásra temetkezések.³⁷

Leletleírások

1. *Szt. István denar* CNH I.1 (17. kép 5)
2. *S-végű hajkarikák* (17. kép 1–4)
4 db, igen vékony bronzhuzalból formált, az S-vég 1–2 mm széles, sima.

9. BUDAPEST, XXIII. KERÜLET
VÖRÖS OKTÓBER MGTSZ*Leletkörülmények*

„1969. máj.14-én a soroksári Vörös Október MGTSZ jelentette a BTM.R.O.-nak, hogy a TSZ bekötőtűjta mellett a központi épületek közelében, telefonkábel vezeték lefektetése közben csontokra bukkantak. 1969. máj. 15.-én végzett helyszíni szemle megállapította, hogy a bekötőtű mellett, a soroksári E.5.sz. műúttól számított 431.m.-nél 100 cm mélységben ÉNy-DK-i (56–24) irányú honfoglaló női lovas sírt bolygattak meg az árkot ásó katonák. Az ásás közben először az emberi csontvázat találták meg, melynek kibontása után az árkot kiszélesítve a ló csontokat is megkeresték. A helyszíni szemle alkalmával a katonák csupán a ló csontokat, az emberi csontvázat (koponya nélkül) és 1 db kengyelt szolgáltatott be a múzeumnak. A hitelesítő ásatást 1969.jun.2–9-ig végeztük el. Az előkerült sír helyétől DNy-i irányban 0,5 m-re 5/5 m-es szelvényt jelöltünk ki annak megállapítására, hogy a sír honfoglaló temető része-e, vagy magányos temetkezés. A szelvény meddőnek bizonyult, azonban a sír ÉK-i oldalánál a beton bekötőtűt és a mellette levő parkosított terület miatt a kutatást nem folytathattuk. Így is valószínűnek látszik azonban, hogy a női temetkezés magányos volt.”³⁸

10. BUDAPEST, XXIII. KERÜLET
M0-009-ES LELŐHELY*Leletkörülmények*

A lelőhelyen egy kisebb közösség 8 síros temetője került napvilágra. Két női, és hat férfi sír. A sírok egy sír kivételével egy sorban a homokdomb DK-i oldalán voltak. Viszonylagos gazdagságú közösségre utal két fegyveres férfi sírja, amelyek közül az egyiket kirabolták, mégis megmaradt a nyíltegez száját és oldalát díszítő két csontlemez, amelyek unikálisak a korszak hagyatékában. A két női sírban voltak ékszerek, és ruhadíszek. A 7.

³⁰ FÉK 26; ZOLNAY 1968. 56.; MELIS 1983. 15, 32.

³¹ BTM Adattár 1048–79

³² BTM Adattár 1949–79. Pamer Nóra: Leletmentési bejelentés.

³³ BTM Adattár 1950.79. Zolnay László: Jelentés a leletmentésről, ZOLNAY 1968. 56., MELIS 1997. 59, 77., 2. kép

³⁴ BTM Adattár 1950–79. Schreiber Rózsa: Jelentés

³⁵ Az I. Katonai felmérésen még látható a domb.

³⁶ A telepjelenségek feldolgozása, és publikálása folyamatban van. A 2008–2009. évi feltárást Zádor Judit, Terei György és Szigeti Judit végezte el.

³⁷ Terei György vezette feltárást, a temető anyagának feldolgozása folyamatban van.

³⁸ Nagy Margit 1970. jelentés a Budapest XX. Soroksár, Vörös Október MTSZ központi épületeinek közelében végzett leletmentésről. MNM Adattár V.107/1970.; NAGY M. 1973. 272.; MELIS 1983. 13.

sírban egy középkorú nő ruházatát díszíthették a kivételes szépségű kéttagú csüngős veretek.³⁹

11. BUDAPEST, XXIII. KERÜLET VECSES–CSEPEL MOL-11. LELŐHELY (18–22. kép)

Leletkörülmények

1999-ben Tari Edit vezetésével a MOL vezeték nyomvonalán előzetes feltárást végeztek. A 11. lelőhelyen egy domb keleti lejtőjén 9 sírt dokumentáltak, ebből csupán négy gödörben volt váz (1. és 7–9. sírok).⁴⁰ A vezeték nyomvonalát 7 m szélességben megkutatták, de további temetkezéseket nem találtak. A feltáró régész szerint a homokdomb tetéről 1 m vastagságban lekopott a felső réteg, így a megtalált sírok a legalsó temetkezések lehetnek. A vázak Ny-K-i tájolással, hosszanti irányban feküdtek a nyomvonal sávjában. Minden sír feltételezhetően egy sírsor része lehetett, amelyek a lekopott homokdomb irányában folytatódhattak. A sírok közül kettőben volt melléklet. Az 1. sírban nyílhegyek és vastöredékek voltak, míg a 7. női sírban áttört díszű, öntött hajfonatkorongpár, gyöngyök és kauricsigák díszíthették a haját, vagy fejedőt.

*Sírleírások*⁴¹

1. sír (19. kép 1) 1999. 10. 28.

Csv.h. 158 cm, t. Ny-K 278 °, sm. 40 cm a felszíntől

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű. Megtartása közepes. A koponyát és felsőtestet a szántás kissé megbolygatta.

Melléklete

1. A bal combcsont fejének külső oldalán, élével felfelé egy deltoid alakú *nyílhegy* feküdt.
2. A jobb felkarcsont mellett egy *vaskés* töredéke volt.
3. Az alsó lábszárcsontok között apró *vastárgy* volt.
4. A jobb alkarcsontok belső oldalán *vastöredékek* feküdtek.
5. Az ágyéki csigolyák jobb oldalán egy másik deltoid alakú *nyílhegy* volt.
6. A lábfejcsonatok között *vastárgy* volt.
7. Az utolsó ágyéki csigolya jobb oldalára *vastárgy* tapadt.

7. sír (20.–22. kép) 1999. 10. 30.

Csv.h. 142 cm, t. Ny-K 276 °, sm. 30 cm a nyelési szinttől, sh. 182 cm, ssz. 50 cm

A váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű. Megtartása közepes. A koponyát a szántás megbolygatta, bal lábfej csontjai hiányoznak. A koponya kissé jobbra és előre billent. A jobb váll és felkarcsont kissé felhúzva. A jobb alkarcsontok a medencében. A bal alkarcsontok majdnem derékszögben behajlítva, a kézfej csontjai a jobb alkarcsontok közepe tájékán. Lábak nyújtva.

Melléklete (20. kép 1., 21. kép)

1. A bal combcsont fejénél, annak külső oldalán *cardium sp. (szívokagyuló)* feküdt.
2. A mellkas középső részén, annak jobboldalán *hengeres gyöngyszem* volt.
- 3–4. A jobb csuklón, részben a kézfej csontjain 2 db elhegyesedő végű bronzhuzal *karperec* volt, nyitott végükkel felfelé.
5. A bal bordák között lapos üvegpaszta *gyöngyszem* feküdt.
6. A bal felkarcsont belső oldalán, a bordákon áttört díszű öntött *hajfonatkorong* feküdt.
7. A bal kulcscsont alatt, a csigolyák irányában *kauri csiga* volt.
8. Az állkapocs alatt a jobb kulcscsont felett egy másik áttört díszű, öntött *hajfonatkorong* volt.
9. A jobboldali korong felett apró *kásagyöngy* feküdt.
- 10–11. A nyakcsigolyák bal oldalán 2 db *kauri csiga* volt.
12. A baloldali korong felett a kulcscsont alatt *szemes gyöngy* volt.
- 13–14. Ugyanitt 2 db *kauri csiga* volt.
15. A bal felkarcsont végre apró *gyöngyszem* tapadt.
- 16–17. A baloldali kulcscsont alatt, a csigolyák mellett 2 db *kauri csiga* volt.
18. A bal alkarcsontok közepe tájékán elhegyesedő végű *huzalkarperec* volt.
19. A baloldali kulcscsont alatt, a csigolyák irányában *aranyozott ezüstlemez* apró töredéke volt.
20. A baloldali kulcscsont alatt, a két kauri csiga mellett *füles csörgő* volt.
21. A csörgő alatt apró *szemes gyöngy* volt.
22. A baloldali kulcscsont felett, a nyaki csigolyák irányában *füles gomb* volt.

8. sír (19. KÉP 2) 1999. 10. 30.

Bolygatott sír, néhány csont maradt csak meg. sh.: 172 cm.

Melléklete nem volt.

³⁹ BENCZE 2009; BENCZE–SZIGETI 2009–2010.

⁴⁰ Tari Edit ásatása 1999. Az ásatás dokumentációjának átengedését ezúttal köszönjük meg neki. TARI 2002, 2008.

⁴¹ A sírleírásokat és sírrajzokat a dokumentáció alapján készítettük el. A rendelkezésünkre bocsátott fotókat ezúton is köszönjük Tari Editnek. A leletanyagról küldött fényképekért a Ferenczy Múzeum munkatársainak, Kárpáti Zoltánnak és Vajda-Kiss Olgának tartozunk köszönettel.

9. SÍR (19. kép 3) 1999. 11. 04.

Csv.h. 96 cm, t. Ny-K 274 °, sm. 46 cm a nyelési szinttől, sh. 127 cm, ssz. 34–36 cm

Jobbra fordított, kissé zsugorított helyzetű váz. A koponya összeroppant, karok a mellre visszahajlítva, lábai térdből felhúzva. Szűk sírgödör, a test eltérő szintkülönbségen fekszik. Lábfejek, és az alsó lábszárak hiányoznak.

Melléklete nem volt.

12. BUDAPEST, XXIII. KERÜLET MARX KÁROLY ÚTI HOMOKBÁNYA/JUTA DOMB (2. KÉP)

Leletkörülmények

„1959 június 12-én délben az É.M. Homok és Kavicski-termelő Vállalatának titkárságáról telefonon értesítették a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályát, hogy a Marx Károly úti (XX.ker.) homokbánya területén kotrógéppel végzett földmunka folyamán csontvázra akadtak. A helyszínre azonnal kiszállva, a következőket figyelhetjük meg. A sírlelet honfoglalás kori, az előző napon akadtak rá. A kotrógép a sírleletet teljesen szét-dúlta, a leletek szétszóródtak, a megmaradt csontokat és tárgyakat utólag gyűjtötték össze. A beszolgáltatott leletek a következők voltak: jó megtartású férficsontváz (hiányos), trepanált koponyával, ló koponya, ló lábszár-csontjának töredéke, kettétörött bronz nyakperec, 6 vas nyílhegy, 3 íjmerevítő csontlemez, közülük az egyik fenyőmintával, néhány alaktalan vastöredék, valószínűleg a lószerszámból és tegezveretekből. A begyűjtött leletanyag nem teljes. Honfoglalás kori harcos sírjáról van szó, amelyben a holttest mellett eltemették lovát is, illetőleg lenyúzott bőrét, benne maradt koponya és lábszár-csontokkal. A sír közelebbi helye, formája és a mellékletek fekvése nem volt megállapítható.”⁴²

Értékelés

A sír elemzéséhez csupán egyetlen tudósítás áll rendelkezésre, sem helyszínrajz, sem a tárgyak nem maradtak fent. Egyetlen fénykép ismert az 5 nyílhegyről. A sír helye a mai XX/XXXIII. kerület határán hajdan állt Juta dombon lehetett. A dombot mára teljesen elbányászták, csupán nyugati lejtője maradt meg. Nem derül ki azt sem, hogy magányos sír volt, vagy pedig egy elpusztult temető egyik temetkezése lehetett. A felsorolt leletanyag alapján egy fegyveres (nyíltegez, íj, nyílhegyek), lovas fiatal férfi sírja került elő, akinek nyakában egy nyakperec volt.

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE⁴³

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

Az általunk vizsgált 12 temetőből csupán egyetlen temetőnél tisztázott a sírmező határa (M0-9), a többi temetőt homokbányászat és egyéb földmunkák során feldúlt állapotban, utólag rekonstruálva dokumentálták. A legnagyobb sírszámot a Csepel-Királymajor lelőhelyen sikerült megfigyelni (19 sír), ezt követi az általunk feltárt és publikált M0 9-es lelőhely temetőjének 8 sírja. Négy lelőhelyen a leletmentés során nagy bizonyossággal állították, hogy egyetlen magányos sírt találtak (Pesterzsébet Szt.László u., Soroksár Marx Károly út, Soroksár Vörös Október MGTSZ, és Pestszentlőrinc-Gyártelep). A magányos sírokban két esetben biztosan férfi vázát találtak (Soroksár Marx Károly út, Pestszentlőrinc-Gyártelep) két lelőhelyen ez még bizonytalan. A vázakat (É) NY-(D) K tájolással, homokdombon, viszonylag sekély gödörbe fektették. Egyetlen lelőhelyen a talaj agyagos, kavicsos volt (Pestszentlőrinc-Gyártelep). Általában háton fekvő, nyújtott helyzetben, három sírnál enyhén zsugorított fekvést figyeltek meg (MOL 11. lh., M0 9-es lelőhely, Pesterzsébet Attila utca). A 12 lelőhelyből hatban biztosan volt lovas temetkezés, a magányos sírokban pedig minden esetben volt ló vázcsontja, és/vagy lószerszámok darabjai. Három sírban keltezését segítő érmét találtak (Csepel-Szabadkikötő Szt. István, Pestszentlőrinc-Gloriettel lelőhelyen egy II. Lothar 945–950, Pesterzsébet Attila utca II. András). A vázak koponyáján jelképes (Csepel-Királymajor), vagy teljes trepanáció nyoma látható (Pesterzsébet Szt.László u., Soroksár Marx Károly út, Pestszentlőrinc-Gloriette).⁴⁴

MELLÉKLETEK ÉKSZEREK

HAJKARIKÁK

Nyitott karika

Az általunk elemzett dél-pesti régió 5 lelőhelyén a hajkarikák négy típusa került elő. Az M0 9-es lelőhelyen a temető négy sírjában a hajkarikák három változata volt.⁴⁵ Három sírban (4, 7. és 8. sír) nyitott ezüst hajkarika került napvilágra. A szakirodalom a 10. század egészére, és a 11. század

⁴² Alföldy Géza: jelentés a XX. ker. Pesterzsébet-Soroksár, Marx Károly úti homokbánya területén 1959. június 12-én végzett leletmentésről. MNM Adattár V.1960/222.; ALFÖLDY 1963. 545–546.; FÉK 26; MELIS 1983. 14.

⁴³ A 2015 május–július folyamán feltárt Csepel-Szabadkikötő temetőjét a feldolgozás hiánya miatt a részletes elemzésből kihagytuk.

⁴⁴ ANDA 1951. 266–268.; Bernert Zsolt feldolgozása

⁴⁵ BENCZE-SZIGETI 2009–2010. 57.

első harmadára keltezi viseletüket.⁴⁶ A 4. sírban szörványként, míg a másik két sírnál a csecsnyúlványokra tapadva találtuk meg azokat. A 8. sírban mindkét csecsnyúlványon, míg a 7. sírban a baloldali csecsnyúlványon volt a karika ékszer. Az 5. sírban a koponya jobboldalán, a csecsnyúlványon zöld patina volt, talán hajkarika nyoma lehet. Mindhárom sírban 1–1 karika volt a viselet része, előfordult női és férfi sírban egyaránt.⁴⁷ A karikákat enyhén oválisra nyomták. Mivel minden esetben csecsnyúlványon voltak, így felvetődik, a fülbevalóként való használatuk.⁴⁸

Ovális/körte alakú karika

A soroksári temető 1. sírjában egy ovális (körte alakú) karikát és egy pödrött végű hajkarikát találtunk. Anyaguk ezüst, 3 mm vastagok, kerek átmetszetűek, átmérőjük 1,5 cm. A karikák a halántékon voltak, így eltérő viseletük és formájuk alapján már hajkarikaként értelmezhetőek, eltérően az előbb elemzett nyitott karikákkal.⁴⁹ Szintén viszonylag vastag ovális karika került elő a Csepel-Királymajor temető egyik feldúlt sírjában. Anyaga bronz, kerek átmetszetű. (15. kép 6) A körte alakú karikákat Tettamanti Sarolta írta le, megjelenésüket a 11. század elejére datálta.⁵⁰ A karikák megjelenését később Szőke Béla Miklós és Vándor László a 10. század végére keltezte és véleményük szerint más közösség, más viseleti formában használhatta azokat.⁵¹

Pödrött végű hajkarika

A pödrött végű hajkarikákról elsőként Szőke Béla írt, szerinte a 10. század 3. negyedében jelennek meg a köznép viseletében, és az ezredforduló tájkán felhagynak használatával.⁵² A karikaékszerrel foglalkozott Mesterházy Károly, Tettamanti Sarolta, és Lőrinczy Gábor. Megfigyelték, hogy az Alföldön és a Dunántúlon viselt darabok formája, huzalvastagsága eltérő. Utóbbi területen a pödrött végű hajkarika gyakran fordul elő 11. századi pénzzel, illetve szintén a 11. századra keltezhető S-végű hajkarikákkal.⁵³

S-végű hajkarika

A hajkarikák negyedik típusát az S-végű karikák képviselik. Az általunk vizsgált temetőkben két esetben fordultak elő ilyen hajkarikák. A Csepel-Királymajor lelőhelyen ovális és S-végű, (12. kép 4, 15. kép 11-12) a XVIII. Szivattyútelep-Gépház lelőhelyen (3. kép 4) bordázott ezüst S-végű hajkarika került elő. Mindkét temetőben feltételezhető, hogy női sír mellékletei voltak. Anyagukat tekintve bronz, illetve ezüsthuzalból készültek. A szakirodalom alapján a XVIII. Szivattyútelep-Gépház lelőhelyen előkerült hajkarika ezüst anyaga, és bordázott S-végének kialakítása miatt a 11. század közepétől keltezhető, míg a Csepel-Királymajor sima bronzhuzal S-végű hajkarikái már a 10. század végétől megjelenhettek, és a 11. sz. végéig a viselet részét alkották. Az S-végű karikákkal először Kralovánszky Alán foglalkozott, az egyszerű vékony bronzhuzalból készült karikákat a 10. század közepétől keltezte, és szerinte a 11. század első feléig a viselet kedvelt ékszere lehetett a szláv etnikum körében. A karikák a Dunántúlról terjednek el, ezt feltételezte kialakulása helyének.⁵⁴ Az S-vég előképének a többfordulatos S-végű karikákat tartotta, mely már az avar kortól feltűnik. Ezt Szőke Béla azzal egészítette ki, hogy nem tartotta a karikaékszer etnikumjelzőnek, szerinte a magyar köznép általánosan kedvelt ékszere lehetett.⁵⁵ Török Gyula a halimbai temető feldolgozásában szintén elveti a szláv eredetet.⁵⁶ A temetőben a XVIII. Szivattyútelep-Gépház lelőhely S-végű hajkarikához hasonló darabok a 11. század 60-as éveitől jelennek meg, féldrágakövek és tört ezüst leletekhez sorolható egyéb ékszerek társaságában.

A karikaékszerrel számos tanulmány foglalkozik, a huzalvastagság, és anyaguk szerinti csoportosítás alapján datálja azokat Jochen Giesler, Szőke Béla Miklós és Vándor László.⁵⁷ Újabban a Vas-megyei temetők feldolgozásakor Kiss Gábor foglalta össze az ékszerítípusról tudottakat.⁵⁸

Nyakpercec/Torques

Dél-Pesten két lelőhelyen került elő nyakpercec, a Csepel-Királymajor feldúlt 19 sírjának egyikében, és a Soroksár Marx Károly úti homokbánya/Juta domb lelőhelyen. Utóbbi elveszett. A csepeli torques (14. kép 2) három bronzhuzal szálból so-

⁴⁶ SZŐKE 1962. 35.; SZŐKE-VÁNDOR 1987. 53–54.; ISTVÁNOVITS 2003. 275–281.

⁴⁷ KÜRTI 1978–79. 325.

⁴⁸ GALLINA-HAJDRIK 1998.156.; GÁLL 2013. 649

⁴⁹ BENCZE-SZIGETI 2009–2010. 53, 3. kép

⁵⁰ TETTAMANTI 1971. 219.

⁵¹ SZŐKE-VÁNDOR 1987. 53.

⁵² SZŐKE 1962. 35–38.

⁵³ MESTERHÁZY 1965. 99., TETTAMANTI 1975. 103., LŐRINCZY 1985. 157.; RÉVÉSZ 1996. 402.

⁵⁴ KRALOVÁNSZKY 1956. 206–212.; KRALOVÁNSZKY 1957. 175–186.

⁵⁵ SZŐKE 1962. 88–89.

⁵⁶ TÖRÖK 1962. 44–46, 101.

⁵⁷ GIESLER 1981., SZŐKE-VÁNDOR 1987. 54–59.

⁵⁸ KISS G. 2000. 71, 188–191.

dort, hurkos-kampós végű. A nyakperacet gyermek és felnőtt is viselhette, Szabó János Győző a keleti szlávokhoz köti használatuk elterjedését.⁵⁹ A korai, egy szálból kialakított darabokat a 10. század végére, a több szálból sodortakat a 11. század elejére keltezik.⁶⁰

KARPERECEK

Huzalkarperecek

A leggyakrabban előforduló típus a kerek átmetsetű, elhegyesedő végű bronz anyagú karperec az M0 9-es soroksári temető 1. sírjában, a XVIII. Szivattyútelep–Gépház, a Csepel–Királymajor, a Csepel–Komáromi út, és a MOL 11-es lelőhelyeken kerültek elő. Az M0 9-es soroksári temető 1. sírjában a huzalkarperec az alkar közepe táján volt, míg a bal kézfej mellett a medencelapát alól egy hurkos végű fonott karperec került elő. Mindkettő anyaga bronz.⁶¹ Csepel–Királymajor lelőhelyen 3 db nyitott elhegyesedő végű bronzhuzal karperecet találtak, ebből kettő az 1. sír vázának mindkét alkarján, egy pedig a 19 sír egyikében szórványként került elő. (12. kép 1-2., 13. kép 3) A XVIII. Szivattyútelep–Gépház lelőhelyen 2 db kerek átmetsetű bronzhuzal karperec került elő. A leletegyüttesben van a fent elemzett kései keltezésű ezüsthuzal bordázott S-végű hajkarika, egy szintén ezüst anyagú félkör átmetsetű karikagyűrű, illetve egy bronzból öntött palmetta díszes áttört korong. (3. kép 5) Csepelen a Komáromi úton gombos végű lunulákkal (16. kép 1-2) együtt került elő az elhegyesedő végű huzalkarperec. (16. kép 3) A Mol 11-es lelőhelyen a 7. sírban a jobb csuklón 2 db, míg a bal alkarcsontok közepe táján 1 db huzalkarperec volt. (20–21. kép) A különböző 10–11. századi karperec típusok keltezését többen próbálták finomítani.⁶² A kerek átmetsetű huzalkarperecek viseletének kezdetét a 930-as évekre datálta Szabó János Győző.⁶³ Pontosítva a keltezését Révész László úgy véli, ezen ékszer a viselet részeként, az ingujj rögzítése céljából már a honfoglalók első generációja is viselte, de használata a század 30-as éveiben vált igazán népszerűvé, és még a 11. század második felében is feltűnik.⁶⁴ A huzalkarperecek egy különleges típusa került elő Pesterzsébet Attila u. 36. lelőhelyen. A karperec négyszög átmetsetű, felületén pontkör díszítéssel, végei elhegyesedőek. (8. kép)

A karperec párhuzamai alapján, és az adott lelőhelyen talált egyéb sírok keltezése alapján a 11. század egészére, abban pontosabban el nem helyezhető időszakra keltezhető.⁶⁵ Hasonló karperec azonban Dienes István Bordány lelőhelyen kora-vaskorinak tartott, mely szintén honfoglalás kori női sírból került elő.⁶⁶ A pontkör díszítés a 10. század második felétől jelenik meg a honfoglalók hagyatékában karpereceken, gyűrűkön pedig a 11. században alkalmazzák e díszítést.⁶⁷

Állatfejes karperec

A Csepel–Királymajor lelőhelyen a feldúlt 19 sír mellékletei között egy állatfejes karperec is volt. Kovács László gyűjtése lapján a 4b típushoz áll legközelebb. Öntött, zárt karperec, igen sematikus állatfej kidolgozással.⁶⁸ A karika lépcsős háromszög átmetsetű, sodrást utánzó barázdált kiképzéssel. (13. kép 2) Az állatfejes karperecek a köznépi temetők gyakori karikaékszerei, a 11. század végéig divatban voltak.

Fonott karperecek

Az M0 9-es soroksári lelőhelyen az 1. sírből előkerült karperec törött, hiányos, csupán a hurkos végződése maradt épségben. Ezeknek a karpereceknek azon típusát, amelyet 4 szálból fontak, és három, vagy több szög átmetsetűre formáltak, a 10. század végére a 11. század elejére keltezte Szabó János Győző.⁶⁹

Pántkarperecek

A Pesterzsébet Szt. László u. 121. lelőhelyen az ezüst pántkarperecek egy ritka típusa került elő. Párhuzamait a veretrátétes karperecek között találhatjuk meg. Ugyanezen karperecek lekerekített, kiszélesedő végein veret, vagy plasztikus díszítés látható, formájukat tekintve feltétlenül rokonságban állnak a pesterzsébeti ékszerrel. A karperec vége ívesen lekerekített, egyik végén külön kis nyakkal. (9. kép 2) A leletegyüttesben olyan ritka bronzkúpos, ezüsstel tausírozott zabla található, amely a lelőhelyen szédült sír feltűnő gazdagságát sejteti. A zabla párhuzama a zempléni sírban lelhető fel. A pántkarpereceket Kiss Attila gyűjtötte össze.⁷⁰ Főként a módosabb községe viseletének részét képezhettek,⁷¹ de előfordulnak köznépi temetőkben is, a leggazdagabb

⁵⁹ SZABÓ 1978–79. 55.

⁶⁰ SZÓKE 1962. 93.; GIESLER 1981. 116–120.

⁶¹ BENCZE–SZIGETI 2009–2010. 53–57. 3. kép

⁶² SZÓKE B. 1962. 69.; SZABÓ 1978–79. 64–67., GIESLER 1981. 120–121.; KISS A. 1985. 257–264., LANGÓ 2000.

⁶³ SZABÓ 1978–79., 66–67., 70. kép

⁶⁴ RÉVÉSZ 1996. 90–91.; LANGÓ 2000. 38–41.

⁶⁵ ISTVÁNOVITS 2003. 309.

⁶⁶ DIENES 1956. 37–38, VIII. tábla

⁶⁷ BOLLÓK 2015. 329–330.

⁶⁸ KOVÁCS 1994. 132–138.

⁶⁹ SZABÓ 1978–79. 67.

⁷⁰ KISS A. 1985. 257–264.

⁷¹ RÉVÉSZ 1996. 89–90.

sírokban.⁷² Használatuk a 10. század első kétharmadában jellemző, majd a 11. század első harmadáig már a bronzból öntött, és pont-körrel díszített változat van divatban.⁷³

GYŰRŰ

Gyűrű csupán két lelőhelyről került elő, a Csepel-Királymajor (15. kép 1-5., 7) és a XVIII. Szivattyútelep-Gépház (3. kép 3) feldúlt sírjaiból. Mindkét lelőhelyen női temetkezéseket sejtethetünk. A típusokat tekintve, elhegyesedő végű huzal, rovátkolt díszű domborhátú pánt, és vésett díszű öntött karikagyűrűk voltak. A gyűrűk mindegyikének anyaga bronz. A köznépi temetők legnagyobb számban előkerült tárgytypusát a gyűrűk alkotják, keltezésük mégis igen nehéz. Tömeges feltűnésük a 11. század első harmadának végére tehető.⁷⁴

Rovátkolt díszű pántgyűrű

A Csepel-Királymajor gyűrűpárja, amelynek átmetsetét Istvánovits Eszter íves téglalapként jellemzi,⁷⁵ két sor igen aprólékos rovátkolt díszítés látható. (15. kép 9-10) A rovátkolt díszítés változatos mintázatokban fordul elő a 10-11. századi leletanyagban. Párhuzamait a 10-11. század fordulójára keltezik.⁷⁶

Pántgyűrűk igen változatos kialakítással, átmetsettel, és díszítéssel készültek már az avar kortól. Eleinte a vékony bronzlemezből kivágott szalagot szegeccsel erősítették⁷⁷ gyűrű formájúra, majd a lemez vastagodása révén előbb forrasztást, majd egyszerűen összehajlítást alkalmaznak. Így készültek nyitott, illetve zárt pántgyűrűk. A lemez a 10. század végére, és a 11. század elejére enyhén domborúvá válik. Később félhold, háromszög, majd téglalap átmetsetűek lesznek, és viseletük egészen a 11. század második feléig megmarad. Ekkor már főként ezüsből formálják, míg a 10. században a bronz volt általánosan elterjedt. Előbbire a tört ezüstök megjelenése lehetett hatással.⁷⁸

Huzalgyűrű

A Csepel-Királymajor lelőhelyen 6 db huzalgyűrű került elő. Egyszerű bronzhuzalból készültek, változatos átmetsettel. Jellemzően egyik végük elhegyesedő, másik levágott. (15. kép 1-5., 7) A 11.

századi temetők egyik leggyakoribb gyűrűtipusának tekinthetők a huzalgyűrűk. A század elején jelennek meg, és a 12. század elején lassan megszűnik viseletük.⁷⁹

VERETEK

Ruhadisz, kéttagú csüngős veretsor

Csepel-Királymajor 1. sírjában a váz koponyájának a bal alsó állkapocságnál egy szív alakú, hátoldalán két kis szegeccsel öntött, bronz ruhadisz, veret volt. (12. kép 3) Ismeretes a szakirodalomban, hogy ha bizonyos sírokban csupán egyetlen kis veret található, ezek általában a mellkas tájáról kerülnek elő.⁸⁰

Szintén ebben a temetőben a feldúlt sírok egyikében 3 db érmet utánzó kerek ezüstlemez volt, a szélükhöz közel átlukasztva.⁸¹ Szétkalapált érmék lehetnek, melyeket előszeretettel használtak a 10. században ruhadiszként.⁸² (15. kép 13-15)

A MOL 11. lh. 7. sírjában egy aranyozott ezüstlemez töredéke volt a bal kulcsont mellett. (20. kép, a sírrajzon a 19. számú melléklet.) A lemezke vagy a ruhát díszíthette, vagy a hajfonatba font szalagra rögzíthették.

Az M0 9-es soroksári temető 1. sírjában 3 db kerek veret volt, hátoldalukon két kis füllel. A mellkas két oldalán voltak, a kulcsont magasságában.⁸³ Ugyanebben a temetőben a 7. sírban a női ruházat díszé lehetett a két sorban felvarrt kéttagú csüngős veretsor. A veretsor anyaga aranyozott öntött ezüst. A ruhadisz felső sora 22 db négyzetes formájú öt dudorral díszített veretből áll, középen egyetlen kerek verettel, két oldalon 1-1 ötszögletű lekerekített végű kis szíjvég zárja. Az alsó csüngős veretsor 20 db, a felsővel teljesen megegyező négyszögletű verethez kapcsolódó szív alakú csüngős taggal, illetve 3 db csüngő nélküli négyszögletű verettel záródik, és középen kerek verethez kapcsolódó szintén szív alakú csüngős taggal egészül ki. Az alsó csüngős veretsort is 1-1 a fentiekkel teljesen megegyező kis szíjvég zárja. A teljes ruhadisz így 25 db felső veret és 26 db alsó csüngős veretsort alkot.⁸⁴ Az általunk feltárt veretsort igazán az teszi különlegessé, hogy a két veretsort 2-2 db, sajátos díszű kis szíjvég zárja. Hasonló kis szíjvégek más sírokban is előfordulnak és ugyancsak a kéttagú csüngős veretekhez kapcsolódnak, de az eddig feltárt sí-

⁷² ISTVÁNOVITS 2003. 312.

⁷³ RÉVÉSZ 1996. 90.; RÉVÉSZ 2001. 51.

⁷⁴ SZÓKE 1962. 96.

⁷⁵ ISTVÁNOVITS 2003. 305.

⁷⁶ ISTVÁNOVITS 2003. 157. kép; GIESLER 1981. 109-110.

⁷⁷ ISTVÁNOVITS 2003. 303-305.

⁷⁸ SZÓKE-VÁNDOR 1987. 68

⁷⁹ SZÓKE-VÁNDOR 1987. 73-75.; GIESLER 1981.110.

⁸⁰ ISTVÁNOVITS 2003. 320.

⁸¹ FETICH 1928.; MNM Adattár Csepel-királydombi leletek I.Cs.I.

⁸² RÉVÉSZ 1996. 188.

⁸³ BENCZE-SZIGETI 2009-2010. 53, 57, 3. kép

⁸⁴ BENCZE-SZIGETI 2009-2010. 56, 58-59, 9-13. kép

rokban 1-1 db-ot sikerült megfigyelni.⁸⁵A csüngős veretek gyűjtését és rendszerezését Bálint Csanád végezte el, viseletük a 10. század elejétől a 11. század második harmadáig jellemző. Utóbbi időszakban már a bronzból öntött, ónozott, ezüstözött változat tűnik fel a köznépi temetőekben.⁸⁶Viseleti rekonstrukciójokkal részletesebben Kürti Béla foglalkozott.⁸⁷

Övveretek és szíjvégek

A veretes övek a 10. században a társadalmon belül elfoglalt helyzetet, rangot jelölték.⁸⁸A bőséges szakirodalom összefoglalását legutóbb Révész László végezte el.⁸⁹Dél-Pesten csak a Pestszentlőrinc-Gyártelep lelőhelyen maradtak fent veretes öv tartozékai, egy öntött bronz csattest, és egy szíjvég. (5. kép 2-3) A csatkarika ovális, a pecek hiányzik, a csat testén négyágú inda, a szíjvégen levél alakú motívum látható. A szíjvég tartozhatott tarsolyhoz, illetve övhöz egyaránt. A lelet együttesben kantárveretek, nyílcsúcsok és egy tausirosított kengyelpár volt (6. kép 1-2) még, amely gazdag férfitemetkezést sejtet.

CSÜNGŐK

Lunula (félhold alakú csüngő)

Három példány került elő a dél-pesti régió temetőiben, Csepel-Királymajor lelőhelyen egy (13. kép), Csepel-Komáromi út lelőhelyen pedig kettő. (16. kép 1-2) A bronzból öntött lunulák gombos végű típusát képviselik. Az egyiknek a függesztő füle megsérülhetett, ezért két lyukat ütöttek rajta, melyből az egyik szintén kiszakadt a használat során. (16. kép 1) A másik csüngő szintén bronzból öntött, fonott filigránt utánzó dísszel. Közepén három erősen kiemelkedő gömbdísszel és a két oldalán kisebb mezőben egy-egy hasonlóval. (13. kép 1) A harmadik díszítetlen, csupán a szegélyét mintázták meg fonott filigránt utánzó mintával. (16. kép 2)

Lunulákkal először Kralovánszky Alán foglalkozott, összegyűjtve a Kárpát-medencei példányokat, keltezésüket a 10. század utolsó negyedétől a 11. század első negyede közé tette.⁹⁰Szóke Béla, majd Szóke Béla Miklós és Vándor László finomította a keltezését, jobban kitolva a 11. századra viseletüket. Később Kiss Attila kiegészítette a

gyűjtést.⁹¹Kralovánszky a Csepel-Királymajor néven szereplő lunulát az öntött típuson belül, a *belső körvonnél két félköríves kis kiképzéssel, keretelésnél álfiligrános dísszel, belső mezőben 3+1+1 domború gömböccsel altípushoz* sorolta.⁹²A Csepel-Komáromi út lunulái szintén az öntött típusba tartoznak, belső mezőben hullámvonalú, domború dísszel.⁹³A megfigyelt temetkezésekben általában gyermek sírjából kerülnek elő. Legutóbb Petkes Zsolt elemezte a tárgytypust, a kezdeti 36 lelőhely mára 104-re szaporodott. A keltezését a 12. századig feltolja, és megállapítja, hogy a tárgyak egyharmada a Dunántúlon összpontosul.⁹⁴

HAJFONATKORONGOK, ÖNTÖTT ÁTTÖRT DÍSZŰ KORONGOK

A hajfonatkorongoknak ismert lemezes és öntött változata. Összegyűjtésükkel és rendszerzésükkel, eredetükkel, viseleti rekonstrukciójukkal, a rajtuk ábrázolt motívumokkal számos tanulmány foglalkozott.⁹⁵

Az általunk tárgyalt temetőkből két lelőhelyen kerültek elő hajfonatkorongok, mindkét temetőből az öntött változat. Az öntött, áttört díszű korongoknak alapvetően három alcsoportja ismert, az „állat-életfa”, vagy mitikus lény (griff), a növényi ornamentikával (palmettával) díszítettek, és az ötkarikás (szoláris) változat, mely típusból részben a palmettás korongok egy csoportja eredeztethető. Az első korong a szakirodalomban régóta ismert rosszezüstből öntött a XVIII. Szivattyútelep-Gépház lelőhelyen előkerült korong. (3. kép 5) Középpontból négyfelé ágazó palmetta csokor díszíti. Igényes a kidolgozottsága, sajnos párja nincs, lelőkörülményei ismeretlenek.⁹⁶Legszebb párhuzamait a hajfonatkorongok lemezes változataiban találhatjuk meg.⁹⁷A négyfelé ágazó palmetta a napot, a négy égtájat a világmindenséget szimbolizálja.⁹⁸Fodor István tanulmányában a szoláris, azaz a napot megjelenítő, négy irányba mutató (ötkarikás) korongokhoz sorolja, és úgy véli a kispesti korong előképét a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyről szár-

⁸⁵ KÜRTI 1978-79. 332-334.; KÜRTI 1996. 151.,159.; NEPPER 2002. 301-302.

⁸⁶ BÁLINT 1991. 123-132.

⁸⁷ KÜRTI 1996. 148-152.

⁸⁸ DIENES 1961. 146-147.; DIENES 1964. 80.

⁸⁹ RÉVÉSZ 1996. 103-133.

⁹⁰ SZÓKE-VÁNDOR 1987. 65-66.; KRALOVÁNSZKY 1959. 76-81.; SZÓKE 1962. 90-91.

⁹¹ KISS 1985. 313-315.

⁹² KRALOVÁNSZKY 1959. 78.

⁹³ KRALOVÁNSZKY 1959. XII. tábla 12., 19. Nem az általunk közölt lunulák szerepelnek a táblán!

⁹⁴ PETKES 2013. 212-214.

⁹⁵ FETICH 1937. 83.; CSALLÁNY 1959.; SZABÓ 1963.; BÁLINT 1991. 33-37.; FODOR 1980.; RÉVÉSZ 1996. 82-89.; TÓTH 2014. 191-200.; RÉVÉSZ 2014.; FODOR 2015. Utóbbi tanulmányban kimerítő kutatástörténeti áttekintéssel.

⁹⁶ FETICH 1937. 84, 70. t. 6.; CSALLÁNY 1959. 288-290, 13. kép 7.; DIENES 1972. 84, 43. kép; FODOR 1996.304.

⁹⁷ TÓTH 2014. 194.

⁹⁸ DIENES 1962. 84.; FODOR 1980. 210.; SZABÓ 1980. 284-288.; RÉVÉSZ 2008. 408-409.

mazó korongban találhatjuk meg, mely korong az ötkarikás korongok egy továbbfejlődött változata.⁹⁹

A másik korongpár a MOL vezeték nyomvonalának 1999-es megelőző feltárásakor, Soroksár (Bp. XXIII. ker.) külterületén, egy lankás homokdomb 9 síros temetőjének egyik sírjából került elő. A 7. sírban a mell bal oldalán, illetve részben a jobb állkapocság alatt került elő a két korong. (20–21. kép, 22. kép 1–2) Feltehetően a hajdan lecsüngő hajfonathoz voltak rögzítve. A sírban mindkét alkaron bronz huzalkarperecek, a mellkason és a bal váll környékén gyöngyök, kauricsigák voltak, talán a korong lecsüngő bőrszalagját díszíthették. Ugyanitt füles gomb és csörgő is volt.¹⁰⁰ A mintázat alapján a korongok szinte tökéletes párhuzama a csekeji temető 269. sírjából látott napvilágot. (22. kép 3) A korongnak párja nem volt, egy gyermek sírjában a váz hasi részéről került elő. A sírban gyöngysor, nyitott karikák, csörgő, lunula, kerek ruhadíszek, kéttagú csüngős veret csüngő tagja, és két darab, egy szegecselt és egy bordázott pántgyűrű volt.¹⁰¹

A MOL 11. lelőhely korongpárja (21. kép bal oldalt, 22. kép 1–2) és a csekeji korong (22. kép 3) az „állat-életfa” csoportba sorolható. Ezek a korongokon egy mitikus lény (ló, griff) az életfa előtt áll, más megközelítésben, a hátából életfa ered, melynek törzse vagy gyökere a lény hasa alatt látható. Fodor István legújabb tanulmányában említést tesz a korongról, értelmezésében a soroksári korongok külön alcsoportot alkotnának. A csekeji párhuzamot az 1980-ban közölt tanulmányában említi, akkor még nem lévén egyértelmű párhuzama, így a gálospetri korongot tartotta legközelebbi rokonának.¹⁰² Fodor úgy véli az összes „állat-életfa” mintázatú öntött korong egyetlen csoportot alkot, különbözőségük, kivitelezésük színvonalából fakadhat.¹⁰³ Ugyanerre az értelmezésre jutott Révész László is, aki a tárgyakat a kidolgozottságuk alapján sorolta három csoportba.¹⁰⁴ Mindketten úgy vélik a korongokon „(élet)fa előtt álló négy lábú/mitikus lény” került kidolgozásra. Bálint Csanád felvetette, hogy a „fa előtt álló négy lábú” motívum valójában ló és a rajta ülő felemelt kezű lovas végletekig leegyszerűsített megjelenítése lenne.¹⁰⁵ Legutóbb Bollók

Ádám foglalkozott a témával, aki úgy véli, nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a „fa előtt álló négy lábú” esetében lovat, illetve griffet kívántak e megjeleníteni az ötvösök.¹⁰⁶

FÜLES GOMB, CSÖRGŐ

Füles gomb két lelőhelyen került el, a soroksári M0 9. lelőhely két sírjából, és a MOL 11-es lelőhelyen. Az előbbi 1. sírjában egy öntött bronz tömör fejű változat, és két belül üreges, forrasztott kis füles gomb volt.¹⁰⁷ Az öntött füles gomb a baloldali lengőbordákon volt, míg a forrasztott, üreges bontáskor a sír földjéből jött elő. A 7. sírban a kéttagú csüngős veretsor végénél, a bal kulcsont felett került elő egy tömör öntött bronz füles gomb. Feltételezhető, hogy a baloldalon gomboló ing, vagy csüngős veretsor tartozéka volt.¹⁰⁸ A MOL 11-es lelőhelyen a 7. sírban szintén a bal kulcsont felett, közvetlenül mellette volt a füles gomb. Ugyanebben a sírban szintén a bal kulcsont alatt egy csörgő volt. (21. kép) A füles gombok a 10–11. században végig használatosak, a különböző típusokat keltezéssel eddig nem különítették el.¹⁰⁹ Legutóbb Gáll Erwin tipologizálta a gombokat, és csörgőket, a különböző típusok keltezését finomítani nem tudta. Általánosságban megállapította, hogy a 11. századra fokozatosan kikopnak a viseletből.¹¹⁰

FEGYVEREK

A 10–11. századi sírokban a fegyverek leggyakoribb típusa az íjak, nyilak és nyíltegezkek megmaradt alkatrészei. A soroksári M0 9-es lelőhely temetőjében íj markolatcsont, vas nyílhegyek, és vasveretes tegez maradványai voltak a sírokban. A 4. sírban a tegez szájának csontmerevítő lemezein sajátos díszítés, és vörös festés nyoma látható.¹¹¹ A Soroksár Marx Károly út/Juta dombon magányos trepanált koponyájú lovas férfi sírban nyílhegyek, íjmerevítő csontok, és tegezveretek voltak.¹¹² (2. kép) Pestszentlőrinc-Gyártelep magányos lovas férfi sírban szintén nyílhegyek, tegezvasalások voltak.¹¹³ (5. kép 5) A MOL 11. lelőhelyen az 1. sírban vas nyílhegyek, és vastöredékek voltak. (19. kép 1) A soroksári M0 9. lelőhelyen nyíltegezkek, íjcsont és nyílhegyek voltak a sírokban.¹¹⁴

¹⁰⁶ BOLLÓK 2015. 346–352.

¹⁰⁷ BENCZE-SZIGETI 2009–2010. 52,65. 3. kép 6–7.

¹⁰⁸ BENCZE-SZIGETI 2009–2010. 57. 3, 9.kép

¹⁰⁹ SZÓKE B. 1962. 79.; RÉVÉSZ 1996. 97–98.

¹¹⁰ GÁLL 2013. 698–704.

¹¹¹ BENCZE-SZIGETI 2009–2010.; BOLLÓK 2015. 334–335.

¹¹² ALFÖLDI 1963.

¹¹³ BOTTYÁN ÁRPÁD 1942. MNM Adattár Jelentés az 1942. I.12-én Pestszentlőrincen végzett régészeti kiszállásról.

¹¹⁴ BENCZE-SZIGETI 2009–2010. 57–58.

⁹⁹ TÖRÖK 1962. 27.; RÉVÉSZ 1996. 88–89.; FODOR 2015. 152–153., 7. kép.10.

¹⁰⁰ TARI 2008.

¹⁰¹ REJHOLCOVA 1995. 65, 29, 263–268, Tab.XLVII, CXXXI.

¹⁰² FODOR 1980.190.

¹⁰³ FODOR 2015. 147. 85.lj.

¹⁰⁴ RÉVÉSZ 2014. 441–442.

¹⁰⁵ BÁLINT 1970. 36.

Lószerszámok

A dél-pesti 10. századi temetők szinte mindegyikében volt lovas temetkezés, ló váz maradványaival, és/vagy lószerszámzattal. A Soroksár M0 9-es lelőhelyen a 4. sír egy feldúlt, kirabolt? feltehetőleg lovas temetkezés lehetett, de a megmaradt hevedercsatból következtethetünk a lószerszámzatra.¹¹⁵ Kantárveretek utalnak lószerszámzatra a Pestszentlőrinc–Gyártelep lelőhelyen is. (5. kép 4)

Hevedercsatok

Két lelőhelyen – Soroksár M0 9-es,¹¹⁶ és Pesterzsébet–Gloriette (4. kép 3) – volt vasból készült hevedercsat, amelyek a hajdani nyereg sírba kerülésére utalnak, mindkettő lekerekített sarkú, téglalap alakú.

Kengyel

Körte alakú kengyel négy lelőhelyen volt, Pestszentlőrinc–Gloriett, (4. kép 4) Pestszentlőrinc–Gyártelep, (6. kép 1-2) Pesterzsébet Szt. László utca (11. kép 1-2) és Soroksár Vörös Október MGTSZ feldúlt temetkezéseiben.¹¹⁷ Tausírozás látható a Pestszentlőrinc–Gyártelep kengyelén. Kiemelkedő díszítettsége miatt, réz vagy bronz berakása egyedivé teszi. (6. kép 1-2) Viselője rangos személy lehetett.¹¹⁸ Tausírozott kengyelek összegyűjtését és elemzését Horváth Ciprián végezte el. Összegyűjtötte a levélmintákkal díszített kengyeleket, kitért készítés technikájukra, és elemezte azok kronológiáját. A pestszentlőrinci kengyelen ugyan geometrikus díszítés látható, a felhasználók köre hasonló lehetett az eltérő motívumokkal díszített példányokéval. A Sárretudvari–Hízóföld temetőben a 41. sírban, az egyik levélmintás kengyelen végigfut egy hosszanti díszítés, ami a pestszentlőrinci kengyelt is díszíti.¹¹⁹ A technikát, azaz a lemezes berakást a 10. század első harmadára keltezi a kutatás.¹²⁰ A kengyelek igen kisméretűek, a kísérőleletek alapján feltételezhető, hogy női sír mellékletei voltak.

Zabla

Tausírozott, kúpos végű oldalpálcás zabla volt a Pesterzsébet–Szt. László u. 121./Török Flóris utca lelőhelyen. Az oldalpálca négyzetes tagja ezüsttel tausírozott, és bronzból készült kúpos véggel

záródnak.¹²¹ (9. kép 1., –10. kép) A leggyakoribb zablatípus a csikózabla. Kétkarikás csuklósszájvasú csikózabla a Pestszentlőrinc–Gloriette lelőhelyen került elő, egy körte alakú kengyel, edény, ló csontok és egy II. Lothar éremmel együtt. (4. kép 2) A kengyel méretéből, és a nagyméretű karikával felszerelt csikózablából következtethetünk arra, hogy egy női sír mellékletei lehettek a tárgyak, ám az antropológiai vizsgálat szerint Inf.II. 10–12 éves gyermek váza volt a sírban.¹²² A szájvas négyszög átmetszetű, és igen vastag. A zablák tipológiájával Dienes István foglalkozott. Megállapította, hogy az oldalpálcás zablákat inkább nők és gyermekek használták, mert biztonságosabbá tette a lovaglást, ugyanezt a célt szolgálta a feltűnően nagy pofakarika is. A díszített, tausírozott példányok a gazdagabb férfi sírokban jellemzőek. A csikózablákat gyakorlott lovas férfiak sírjában találjuk inkább.¹²³

HASZNÁLATI ESZKÖZÖK

Vaskés

Két lelőhelyen volt vaskés a sírokban. Egyik az általunk feltárt soroksári temető három sírjában (5, 6, és 8. sír).¹²⁴ Mind férfiak mellett, két sírnál a bal medence alatt, illetve a bal combcsont fején két kisebb egyenes hátú, egyélű kés volt. A harmadik más típusba sorolható, feltehetően nagyobb méretű kés lehetett, csupán a penge töredéke alapján, és a jobb kézfej helyén találtuk a combcsont belső oldalára esve.¹²⁵ Vaskés került elő a MOL 11. lelőhelyen, az 1. sírba. Hét vastárgy volt a váz mellett, egy vaskés a jobb könyök külső oldalán. Ezen kívül egy nyílhegy, és öt egyéb vastöredék volt a mellkas különböző pontján. (19. kép 1)

Vas ár

A soroksári temető 7. női sírjában a váz bal könyökének belső oldalán találtuk a vas ár kisebb töredékét.¹²⁶ Egyéni használati eszköz a feldolgozott temetők sírjaiból nem került elő, vagy nem gyűjtötték be a megtalálók. Egyetlen edényről van leírás a Pestszentlőrinc–Gloriette lelőhelyen. Az edény nem maradt meg.

¹¹⁵ BENCZE–SZIGETI 2009–2010. 52–53.

¹¹⁶ BENCZE–SZIGETI 2009–2010. 53, 67, 5. kép 2.

¹¹⁷ DIENES 1966. 231.

¹¹⁸ DIENES 1966. 210.

¹¹⁹ NEPPER 2002. 303., 237. tábla

¹²⁰ HORVÁTH 2009.

¹²¹ DIENES 1966. 210., 220.

¹²² Bernert Zsolt meghatározása

¹²³ DIENES 1966. 210., 216.

¹²⁴ BENCZE–SZIGETI 2009–2010. 58.

¹²⁵ BENCZE–SZIGETI 2009–2010. 60, 8. 15. kép

¹²⁶ BENCZE–SZIGETI 2009–2010. 60, 9. kép

ÖSSZEGZÉS

A dél-pesti mikrorégióban vizsgált 12 lelőhelyet időrend alapján három csoportra lehet osztani. Sajnos töredékességük alapján a keltezésük bizonytalan. Biztosan a 10. században használatban lehetett hat temető, ahol lovas temetkezések, trepanált koponyák, tausírozott lószerszámok, áttört díszű hajfonatkorong és övveretek voltak. Ezek a lelőhelyek a Pesterzsébet Marx Károly utca, a Pestszentlőrinc-Gyártelep, Pestszentlőrinc-Gloriette, a Pesterzsébet Szent László utca, és Soroksár Vörös Október MGTSZ.

A két soroksári lelőhely (M0 9-es lelőhely és MOL 11. lelőhely) a 10. század vége és a 11. század eleje közé keltezhető, nagyjából az ezredforduló környékére.

Ezeket a lelőhelyeket követi időben a 11. századi közepére átnyúló keltezésével a három csepeli lelőhely, a XVIII. Szivattyútelep-Gépház lelőhely és a Pesterzsébet Attila utca, előbbi lelőhelyen a változatos gyűrűtípusok és S-végű hajkarikák a 11. század közepéig biztosan kitolják a temető használatát. Sajnos töredékessége alapján a Szivattyútelep lelőhely keltezése nehézkes. A leletegyüttes vásárlás útján került az MNM-be. A tárgyak között van az az öntött, áttört díszű hajfonatkorong, amelynek 10. századi keltezése valószínűnek tűnik. Viszont a bordázott S-végű ezüsthuzal hajkarika a 11. század közepénél korábbi nem lehet. A két ékszer egészen biztosan nem egy sírból származik, még az azonos temetőből való előkerülésük is kérdéses.

Az összegyűjtött temetőtöredékek földrajzi sűrűsége alapján feltételezhetjük, hogy a területet a 10-11. században viszonylag sűrűn lakhatták. Jelenleg 4 csoportban vannak a kisebb temetőtöredékek, mely csoportokon belül a temetők 1,2-1,5 km távolságra találhatók egymástól. A csoportok egymástól 4,5-5 km-re helyezkednek el. Egy cso-

port, azaz a három csepeli lelőhely mind területileg, mind időrendjében, és leletanyagában elkülönül a többi temetőtől. Klasszikus kora Árpád-kori köznépi leletanyaggal eltemetett emberek, már letelepült falusi életmódot élhettek. A többi temetőtöredék, és magányos temetkezés a letelepedés, és temetkezés e formájában a mai kutatás szerint a „szállási” temetők közé sorolhatóak.¹²⁷ Szinte minden esetben kis sírszámú temetőkről vagy magányos sírokról van szó, melyekben lovas és fegyveres temetkezések egyaránt megtalálhatóak. A 10. század közepe után feltehetően többségében a Felső-Tisza vidékéről a Duna-Tisza közére áttelepült közösségek Soroksár környékét, és attól déli irányban a Pesti-síkságon, Kiskundorozsmaig ideiglenes „szállási” temetőket létesítenek. Ezeket a temetőket a 10. század végére felhagyják. Jellemző rájuk a csekély sírszám, a magányos temetkezések és a férfi sírok nagy aránya.¹²⁸ Az áttelepülést, a fejedelmi hatalomban felmerült változás válthatta ki, ekkor ugyanis átkerül a fejedelmi központ a Felső-Tisza vidékéről a Duna-Tisza közére.¹²⁹

A feldolgozott terület déli határát nem természetföldrajzi szempontok jelölték ki, ennek vonalát a Budapest közigazgatási határa szabta meg, nyugatról a Csepel-sziget, illetve a Duna, míg északi és keleti irányban a hajdani vízrajzi viszonyok, kereskedelmi, és hadi utak feltételezett nyomvonala jelölte ki a határt.¹³⁰ Természetesen a pesti síkság benépesülésének szerves részét alkotják a Dabas, Gyón és Bugyi határában újabban feltárt temetők.¹³¹ Jövőbeli feldolgozásuk után feltehetően kirajzolódik a dél-pesti síkság 10. századi benépesülésének menete, és az eddig feltárt teljes tárgyi hagyatéka. Pest megye e részének komplex feldolgozása kimerítő választ adhatna a tárgyalt „szállási” jellegű temetők problematikájára, és a fejedelmi szállás esetleges 10. század közepi áthelyeződésére.

¹²⁷ KOVÁCS 2013. 521–530.

¹²⁸ LŐRINCZY-TÜRK 2011. 444.; KOVÁCS 2013. 525–526.

¹²⁹ RÉVÉSZ 1996. 204–206.; LŐRINCZY-TÜRK 2011. 444.; MELIS 1983. 30–31. A keltezés problémájáról: RÉVÉSZ 2006. 415–417.

¹³⁰ GYÖRFFY 1998. 505–507.

¹³¹ FÜREDI 2012.

IRODALOM

- ALFÖLDY 1963 ALFÖLDY Géza: XX. Pesterzsébet–Soroksár, Marx K. úti homokbánya. *BudRég* 20. (1963), p. 545–546., 19. kép
- ANDA 1951 ANDA Tibor: Recherches archeologiques sur le pratiques medicale des hongrois a l'époque de la conquete du pays. *AAH* 1951.
- BÁLINT 1970 BÁLINT Csanád: A ló a pogány magyar hitvilágban. *MFME* (1970), p. 31–43.
- BÁLINT 1991 BÁLINT Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, 1991. (*Studia Archaeologica* 11.)
- BENCZE 2009 BENCZE Zoltán: Régészeti kutatások az MO autópálya soroksári nyomvonalán. *BP 009* lelőhely. *AqFüz* 15. (2009), p. 130–132.
- BENCZE–SZIGETI 2009–2010 BENCZE Zoltán – SZIGETI Judit: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 BP 09). *BudRég* 42–43. (2009–2010), p. 53–79.
- BOLLÓK 2015 BOLLÓK Ádám: Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. *Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészetéhez*. MTA–BTK–RI : Budapest, 2015.
- BTF 1959 Budapest történeti földrajza. Szerk. Pécsi Márton. Budapest, 1959.
- CSALLÁNY 1959 CSALLÁNY Dezső: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *ActaArchHung* 110. (1959), p. 281–325.
- DIENES 1956 DIENES István: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló asszony lószerszáma. *MFME* (1956), p. 36–54.
- DIENES 1961 DIENES István: Honfoglaló magyarok. In: A kisvárdai vár története. Éri István (szerk). Kisvárda, 1961., p. 95–196.
- DIENES 1966 DIENES István: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. *ArchÉrt* 93. (1966), p. 208–234.
- DIENES 1972 DIENES István: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1972.
- FÉK FEHÉR Géza – ÉRY Kinga – KRALOVÁNSZKY Alán: A Közép–Dunamedence honfoglalás– és kora Árpád–kori sírleletei. *Leletkataszter*. In: *Régészeti Tanulmányok 2*. Budapest, 1962.
- FETTICH 1937 FETTICH Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége. Budapest, 1937. (*Archaeologia Hungarica* 21.)
- FÜREDI 2012 FÜREDI Ágnes: Honfoglalás kori tarsolylemez Pest-megyében. A Bugyi–Felsőványi 2. sír. *ArchÉrt* 137. (2012), p. 207–234
- FODOR 1980 FODOR István: Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és a tiszasülyi korong. *FolArch* 31. (1980), p. 189–219.
- FODOR 2014 FODOR István: Honfoglalás kori korongjaink párhuzamai. *FolArch* 56. (2014), p. 133–185.
- GALLINA–HAJDRIK 1998 GALLINA Zsolt – HAJDRIK Gabriella: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy–Székesen. *Cumania* 15. (1998), p. 133–178.
- GÁLL 2013 GÁLL Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei. In: *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád–kori sírleletei 6*. Szeged, 2013
- GIESLER 1981 GIESLER, Jochen: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Betrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *Prehistorischen Zeitschrift* 56. Berlin, 1981.
- GYÖRFFY 1997 GYÖRFFY György: Pest–Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád–kor végi székvárossá alakulásig. Budapest, 1997.
- GYÖRFFY 1998 GYÖRFFY György: Az Árpád–kori Magyarország történeti földrajza 4. Budapest, 1998.
- HORVÁTH 2009 HORVÁTH Ciprián: Adatok a honfoglalás kori tausírozott kengyelek kérdésköréhez. *JAMÉ* 51. (2009), p. 55–78.

- ISTVÁNOVITS 2003 ISTVÁNOVITS Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. In: Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2.; Nyíregyháza, 2003. (Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4.)
- KISS A. 1985 KISS, Attila: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn. Österreichisches Akademie der Wissenschaften. Wien, 1985.
- KISS G. 2000 KISS Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely, 2000.
- KOVÁCS 1994 KOVÁCS László: Das Früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. In: VAH 6. Budapest, 1994.
- KOVÁCS 2013 KOVÁCS László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 2013., p. 511–605.
- KÜRTI 1978–79 KÜRTI Béla: Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn. Előzetes beszámolók. MFMÉ 1978–79:1. (1980), p. 323–345.
- KÜRTI 1996 KÜRTI Béla: A honfoglaló magyar női viselet. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk. Wolf M., Révész L. Miskolc, 1996., p. 148–161.
- KRALOVÁNSZKY 1956 KRALOVÁNSZKY Alán: Adatok az ún. S-végű hajkarikák etnikumjelző szerepéhez. ArchÉrt 83. (1956), p. 206–212.
- KRALOVÁNSZKY 1957 KRALOVÁNSZKY Alán: Adatok az ún. S-végű hajkarikák kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. ArchÉrt 86. (1957), p. 175–186.
- KRALOVÁNSZKY 1959 KRALOVÁNSZKY Alán: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez. ArchÉrt 87. (1959), p. 76–82.
- LANGÓ 2000 LANGÓ Péter: Megjegyzések a 10–11. századi huzal és sodrott karperecek kronológiájához. JAMÉ 42. (2000), p. 33–57.
- LÁSZLÓ 1942 LÁSZLÓ Gyula: Budapest a népvándorlás korában. In: Budapest Története. 1/2. Szerk. Szendy Károly. Budapest, 1942., p. 781–818.
- LŐRINCZY 1985 LŐRINCZY Gábor: Szegvár–Szőlőkajla X. századi temetője. CommArchHung 1985., p. 141–162.
- LŐRINCZY-TÜRK 2011 LŐRINCZY Gábor – TÜRK Attila: 10. századi temető Szeged–Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna-Tisza közti oldalának 10. századi településtörténetéhez. MFMÉ–StudArch 12. (2011), p. 419–479.
- MELIS 1983 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. In: MHB 4. Budapest, 1983.
- MELIS 1992 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2. Budapest, 1992., p. 71–173. (BTM Műhely; 6.)
- MELIS 1997 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Árpád-kori temetők a pesti határban. (11–13. század). BudRég 31. (1997), p. 41–77.
- MELIS 2005 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a középkori Szentdienes falu területén (Budapest XXIII. Soroksár, Haraszi út 42). CommArchHung 2005., p. 493–535.
- MESTERHÁZY 1965 MESTERHÁZY Károly: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. DMÉ 47. (1962–64.) [1965.], p. 95–113.
- MESTERHÁZY 1996 MESTERHÁZY Károly: Budapest – Kispeszt – Szentlőrinc. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Fodor István (szerk) Budapest, 1996., p. 304.
- NAGY M. 1973 NAGY Margit: XX. (Soroksár) Vörös Október MGTSz. BudRég 23. (1973), p. 272.

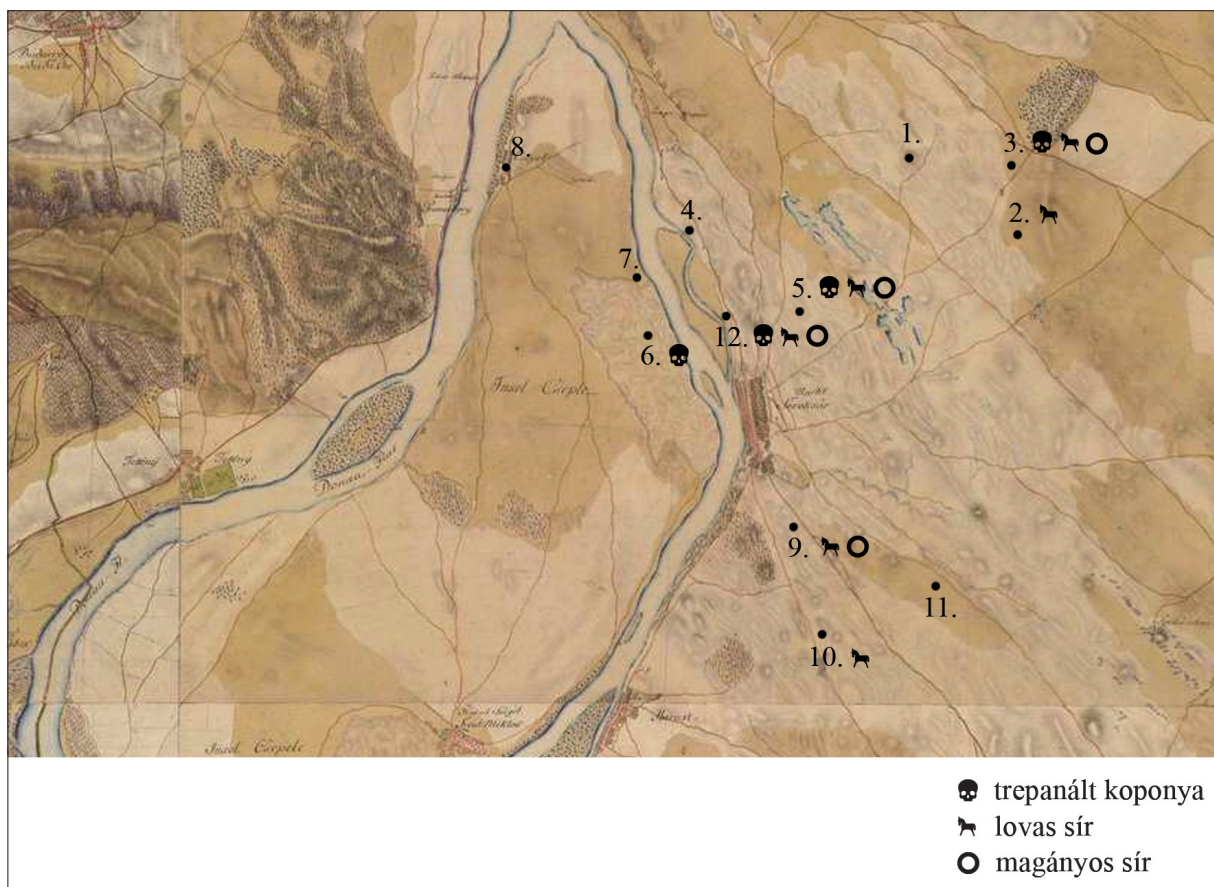
- NEPPER 2002 M. NEPPER Ibolya: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. In: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen, 2002.
- PERÉNYI 1934 PERÉNYI József: Csepel. Budapest, 1934.
- PETKES 2013 PETKES Zsolt: Sárszentágota kora Árpád-kori temetője. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Monográfiák a Szegei Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 2013., p. 203–226.
- REJHOLCOVA 1995 REJHOLCOVA, Maria: Pohrebisko v Čakajovciach (9–12. Storočia) Katalog. Nitra–Das Gräberfeld von Čakajovce (9–12. Jahrhundert). Analyse. Nitra–Budapest, 1995.
- RÉVÉSZ 1996 RÉVÉSZ László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. In: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc, 1996.
- RÉVÉSZ 2001 RÉVÉSZ László: Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. Budapest–Kiskunhalas, 2001.
- RÉVÉSZ 2006 RÉVÉSZ László: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. In: Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére. Arrabona 44:1. (2006), p. 411–440.
- RÉVÉSZ 2008 RÉVÉSZ László: Heves megye 10–11. századi temetői. In: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk. Kovács László, Révész László. Budapest, 2008.
- RÉVÉSZ 2014 RÉVÉSZ László: Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. In: Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 2014., p. 439–456.
- SZABÓ 1963 SZABÓ János Győző: A honfoglaláskori lemezes korongok viselete. EMÉ 1. (1963), p. 95–116.
- SZABÓ 1978–79 SZABÓ János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. EMÉ 16–17. (1978–79), [1980.], p. 45–136.
- SZŐKE 1962 SZŐKE Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. In: Régészeti Tanulmányok 1. Bp., 1962.
- SZŐKE–VÁNDOR 1987 SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. In: FontArchHung. Budapest, 1987.
- TETTAMANTI 1971 TETTAMANTI Sarolta: A Zalavár–Községi I. számú temető. ArchÉrt 98. (1971), p. 216–244.
- TETTAMANTI 1975 TETTAMANTI Sarolta: Temetkezési szokások a 10–11. században a Kárpát-medencében. StComit 3. (1975), p. 79–122.
- TARI 2002 TARI Edit: Budapest XXIII., Soroksár, MOL–II. (Vecsés–Csepel), 11. lh. In: Régészeti Kutatások. Bp., 1999.[2002], p. 191.
- TARI 2008 TARI Edit: Honfoglalás kori gazdag női sír Soroksáron. In: Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében. Szerk. Ottományi Katalin. Szentendre, 2008., p. 102.
- TÓTH 2014 TÓTH Anikó: A nyíri mezőség a 10–11. században. In: Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szeged, 2014.
- TÖRÖK 1962 TÖRÖK, Gyula: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp., 1962. (Archaeologia Hungarica; 39.)
- ZOLNAY 1968 ZOLNAY László: Budapest XXI, Csepeli Szabadkikötő. RégFüz 21. (1968), p. 56.

CEMETERIES FROM THE HUNGARIAN CONQUEST AND ARPADIAN AGES ON THE PEST PLAINS

At the fall of 2008, a cemetery of 8 graves from the age of Hungarian conquest was discovered on the southeast slope of a dune in Soroksár during the excavation of the southern section of M0 highway. During the processing of the cemetery the demand emerged for a collection and publication of the excavated and only partly published cemeteries in the area.

Parts of the 12 discovered cemeteries within four districts of Budapest became victims of constructions in the previous century. The burials came to light alongside the Danube from mined out dunes. Only brief reports remained about the accidentally discovered graves. There were no drawings of graves or the venue whatsoever. The handed-in findings are only a mere insight of the

grave goods placed next to the deceased during the burial. The biggest and with the most graves, fully excavated cemetery is the one we excavated in 2008. More graves (19) were only documented in the Csepel-Island. The examined area is really heterogeneous in regards to both findings and dating. The 12 cemeteries can be divided chronologically into 3 groups. Beside classic graves from the 10th century with Hungarian conquest age findings, there are cemeteries dated to the turn of 10th-11th centuries as well as a graveyard that was in use until the middle of the 11th century. The published findings could be an addition to the settlement history of the southern part of the Pest plains.

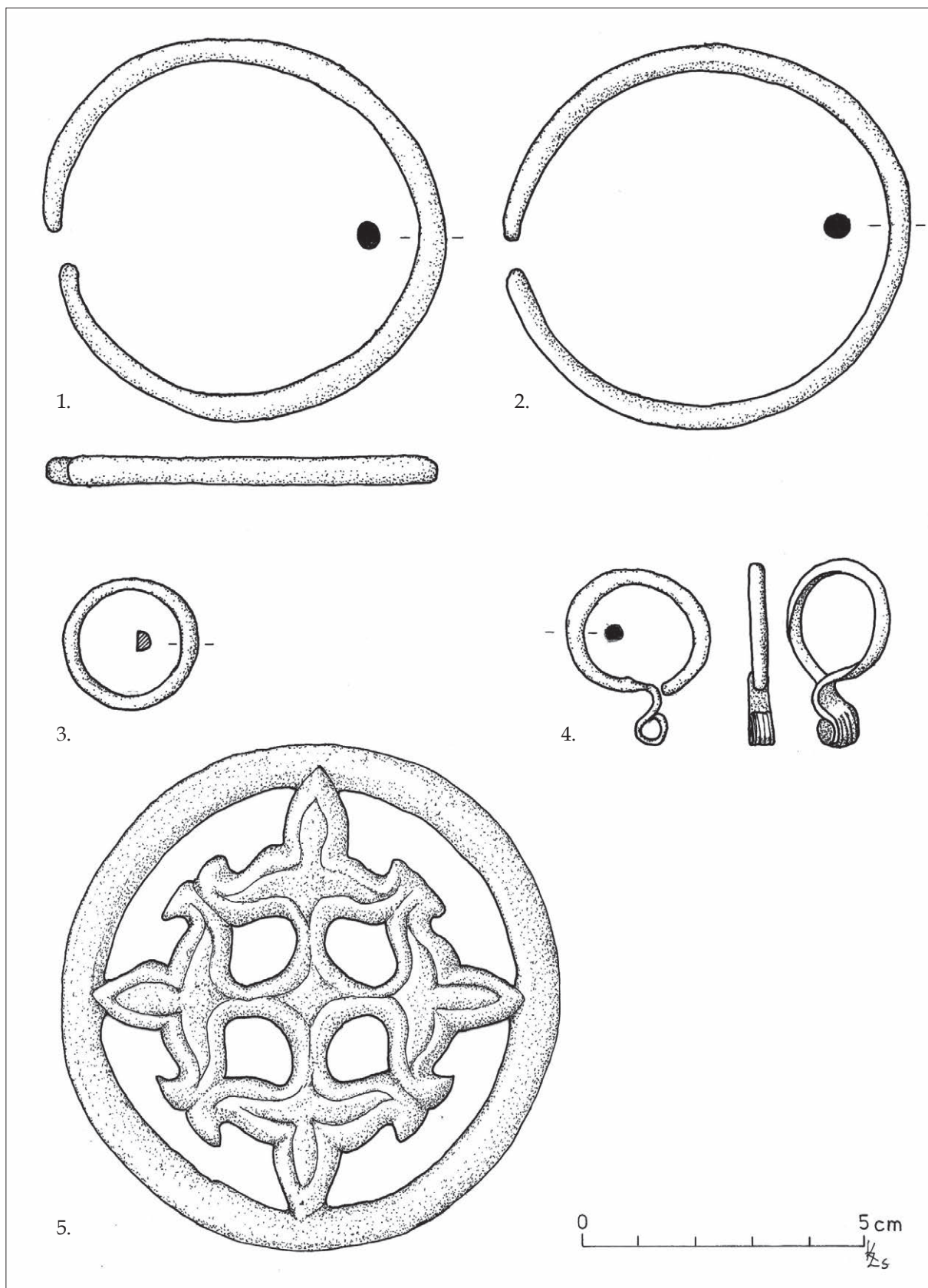

1. kép. Dél-pesti lelőhelyek a 2. Katonai felmérés térképére vetítve:

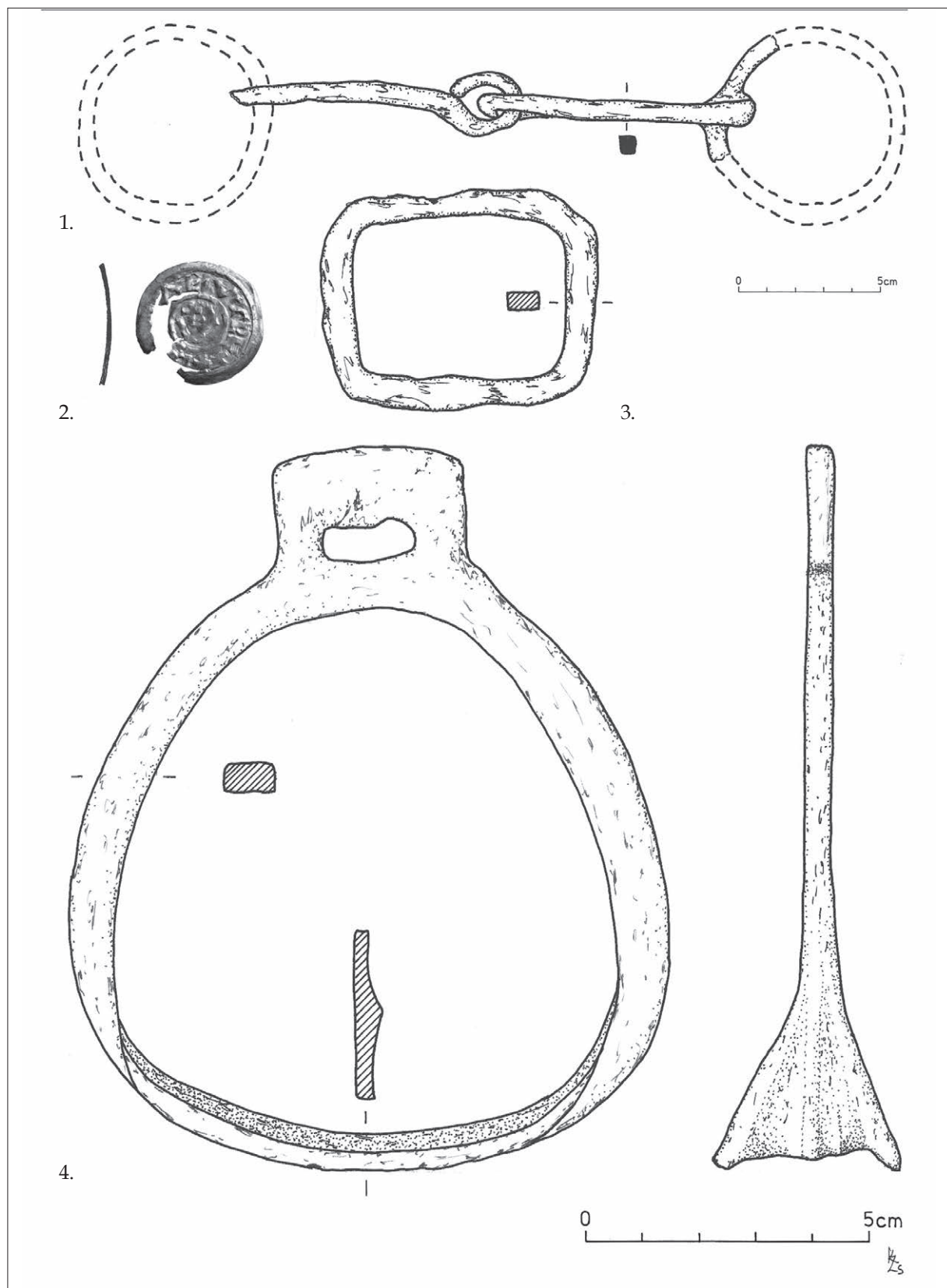
1: Bp. XVIII. ker. Szivattyútelep, 2: Bp. XVIII. ker. Pestszentlőrinc–Gloriette/Varjú Sándor földje, 3: Bp. XVIII. ker. Pestszentlőrinc–Gyártelep, 4: Bp. XX. ker. Attila út, 5: Bp. XX. ker. Szt. László u., 6: Bp. XXI. ker. Csepel–Királyerdő, 7: Bp. XXI. ker. Csepel–Komáromi út, 8: Bp. XXI. ker. Csepel–Szabadkikötő, 9: Bp. XXIII. ker. Vörös Október MGT SZ, 10: Bp. XXIII. ker. M0 9-es lelőhely, 11: Bp. XXIII. ker. MOL–11. lh, 12: Bp. XXIII. ker. Marx Károly út/Juta domb

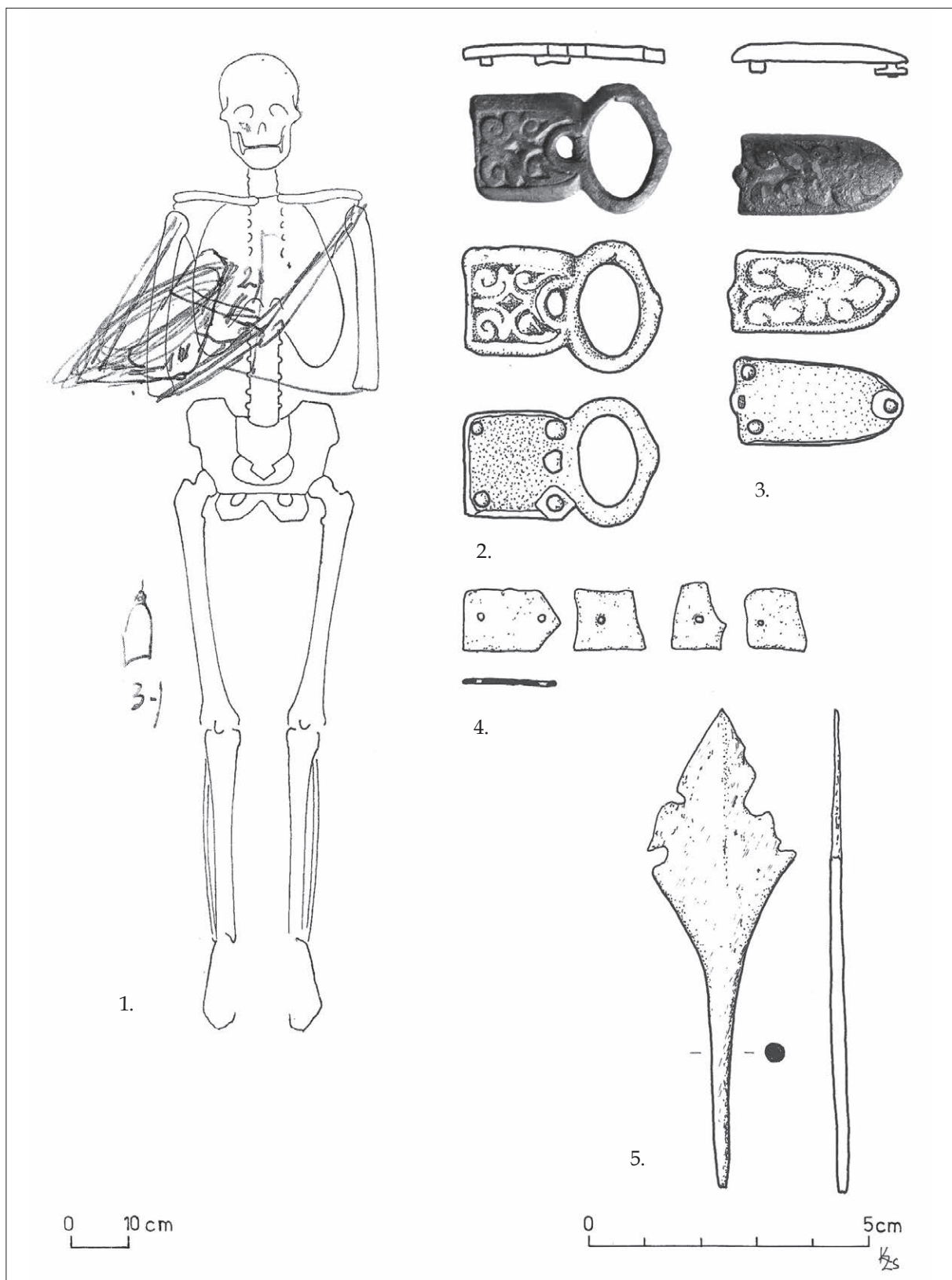
2. kép. Bp. XXIII. ker. Marx Károly úti homokbánya/Juta domb. (ALFÖLDY 1963. 545, 19. kép)

3. kép. Bp. XVIII. ker. Szivattyútelep. 1-2: huzalkarperecek, 3: gyűrű, 4: S végű hajkarika, 5: hajfonatkorong.

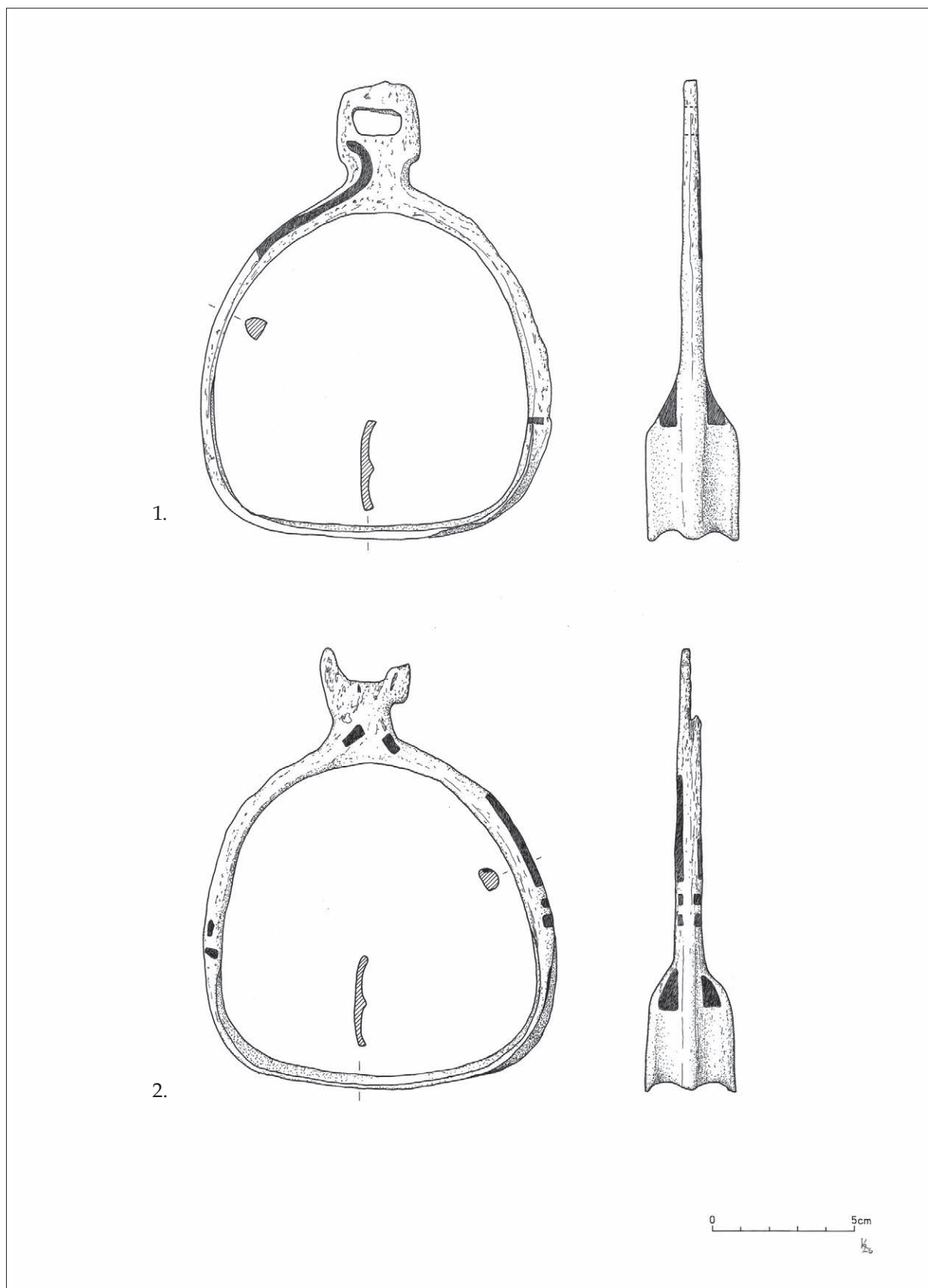

4. kép. Bp. XVIII. ker. Pestszentlőrinc–Gloriette/Varjú Sándor földje. 1: Csikózábla, 2: II. Lothar denárja, 3: hevedercsat, 4: körte alakú kengyel.

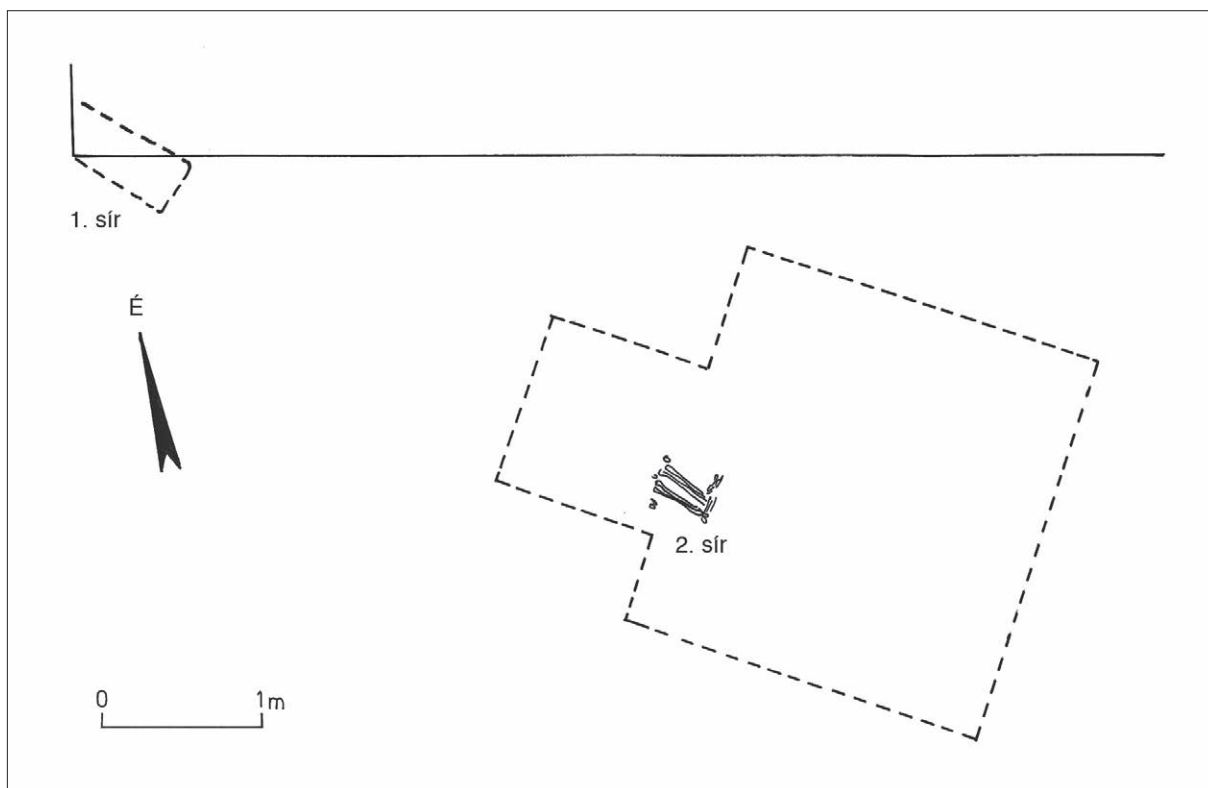

5. kép. Bp. XVIII. ker. Pestszentlőrinc–Gyártelep. Bottyán Árpád sírja Czöndör András elbeszélése alapján: 1: nyílcsúcsok, 2: bronz gombok (4 db), 3: kengyelek (2 db), 4: csatok.

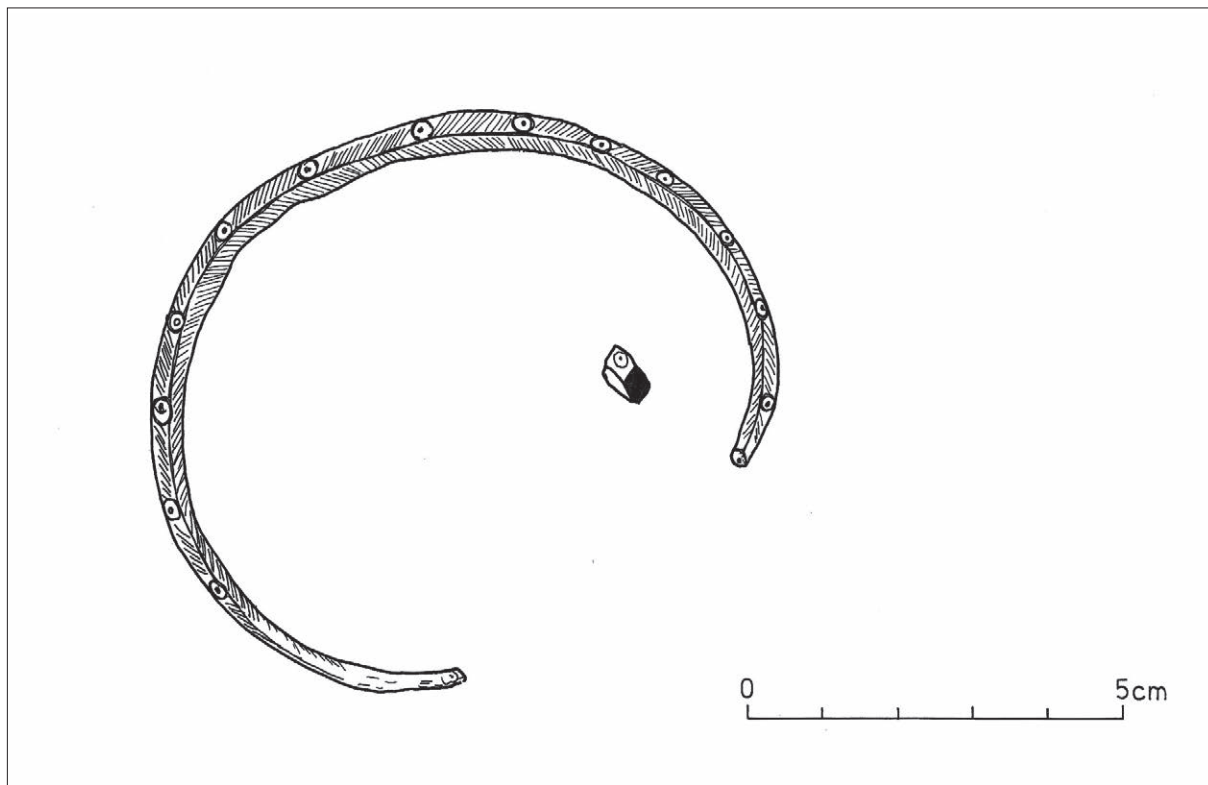
A leletek- 2: csat, 3: szíjvég, 4: kantárveterek, 5: nyílcsúcs

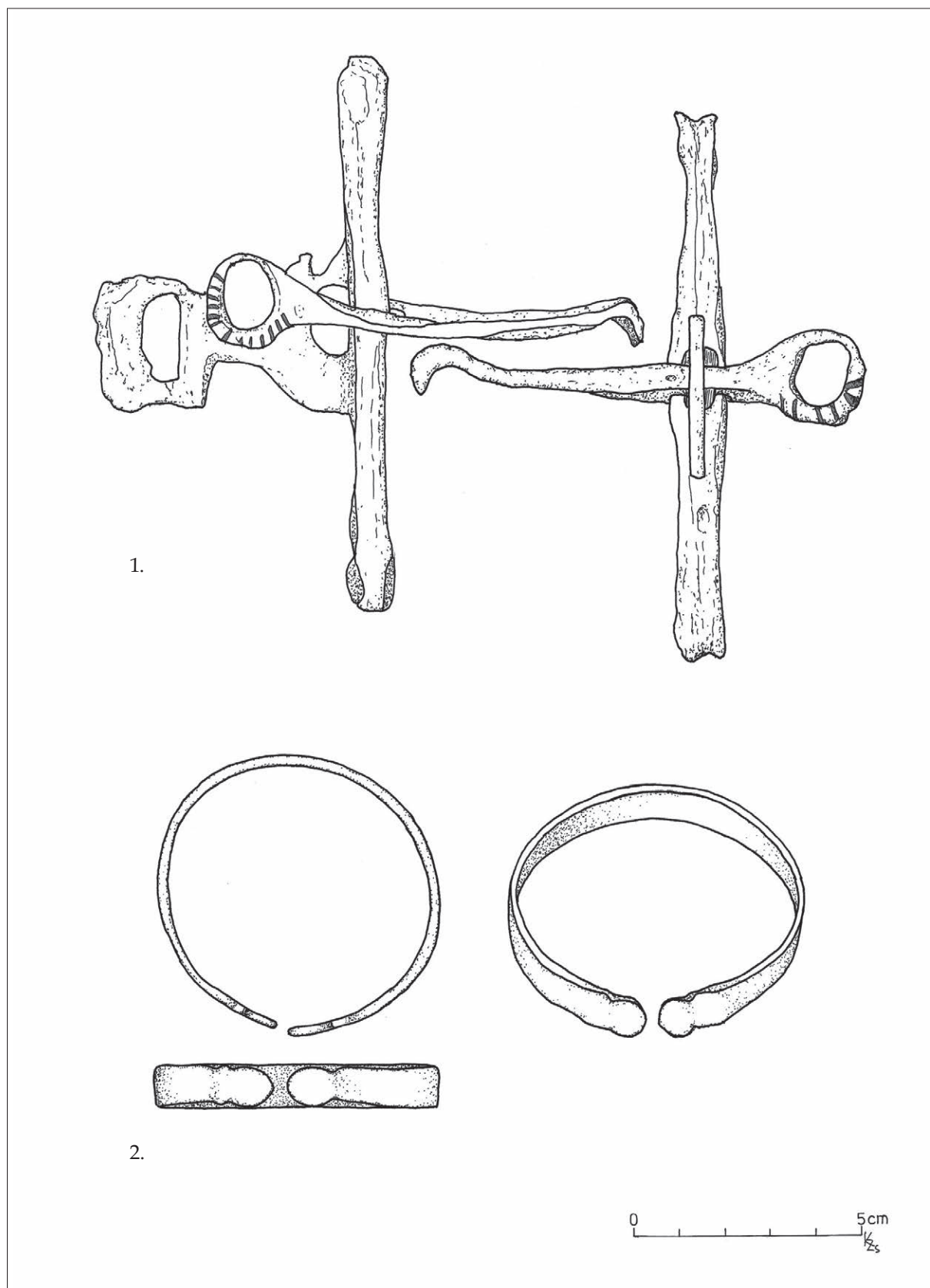
6. kép. Bp. XVIII. ker. Pestszentlőrinc-Gyártelep. 1-2: kengyel pár.

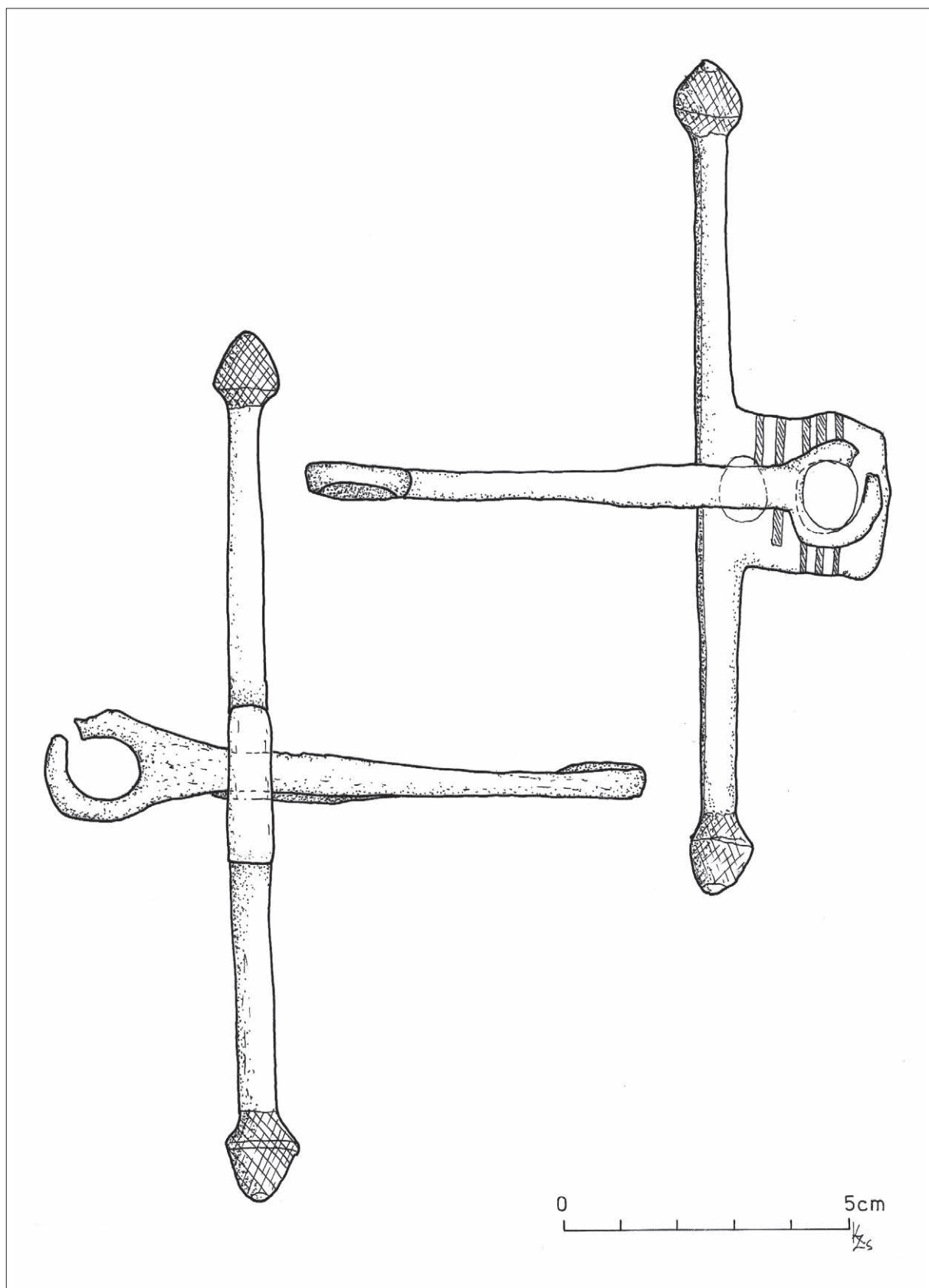
7. kép. Bp. XX. ker. Attila u. 36. A lelőhely alaprajza.

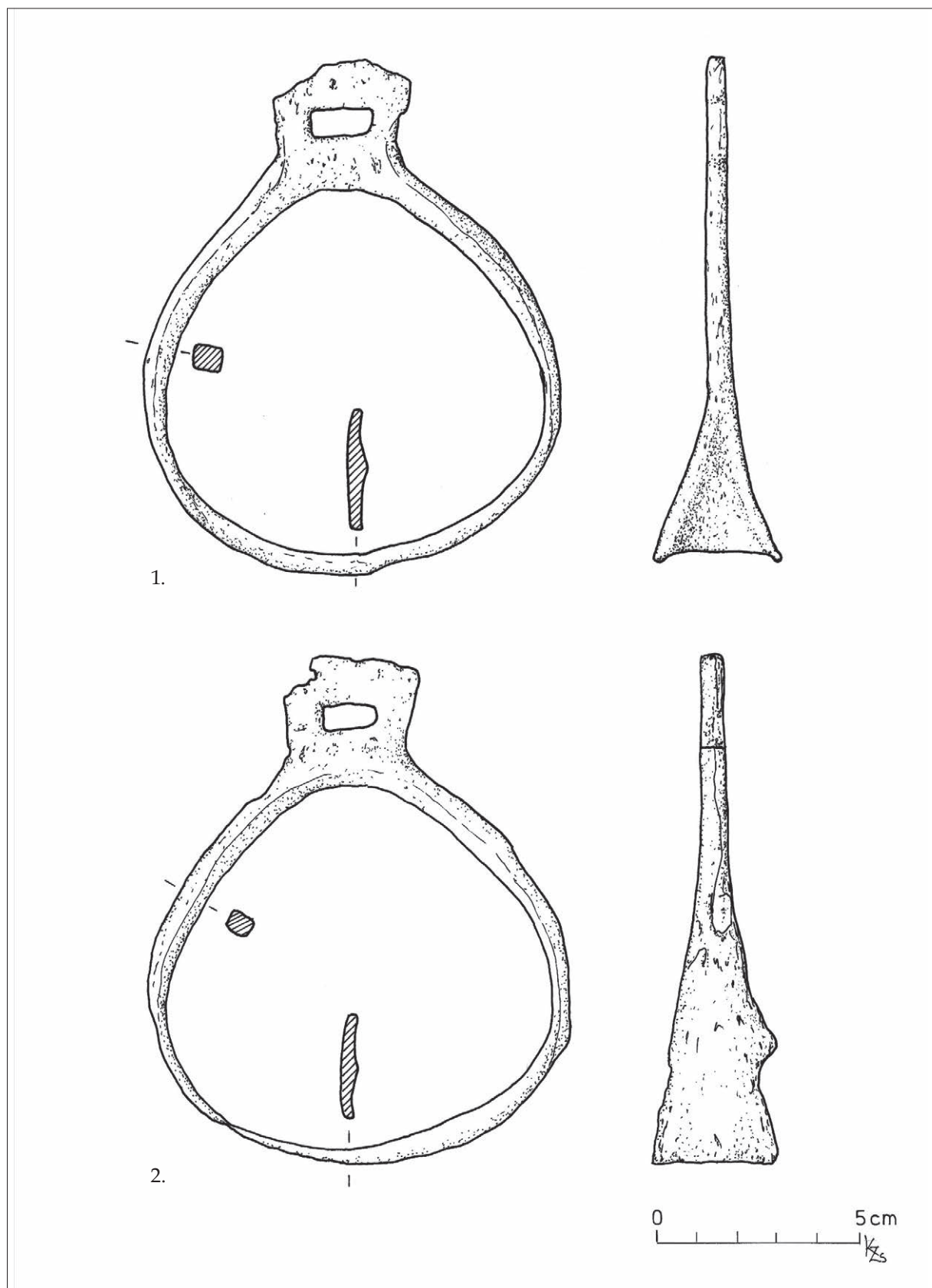
8. kép. Bp. XX. ker. Attila u. 36. Huzalkarperec.

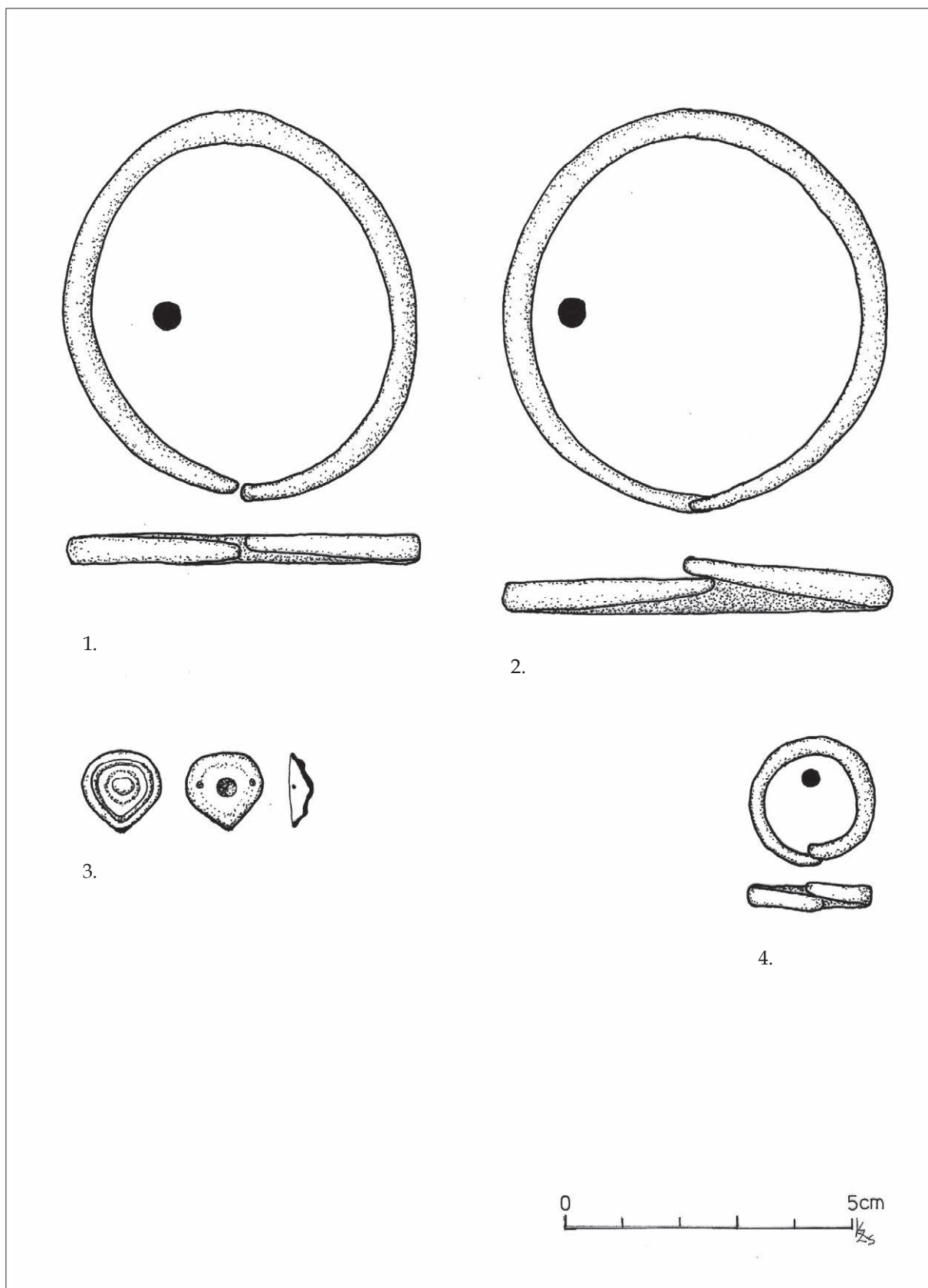
9. kép. Bp. XX. ker. Szt. László u. 121./Török Flóris u. 121. 1: zabla, 2: pántkarperec.

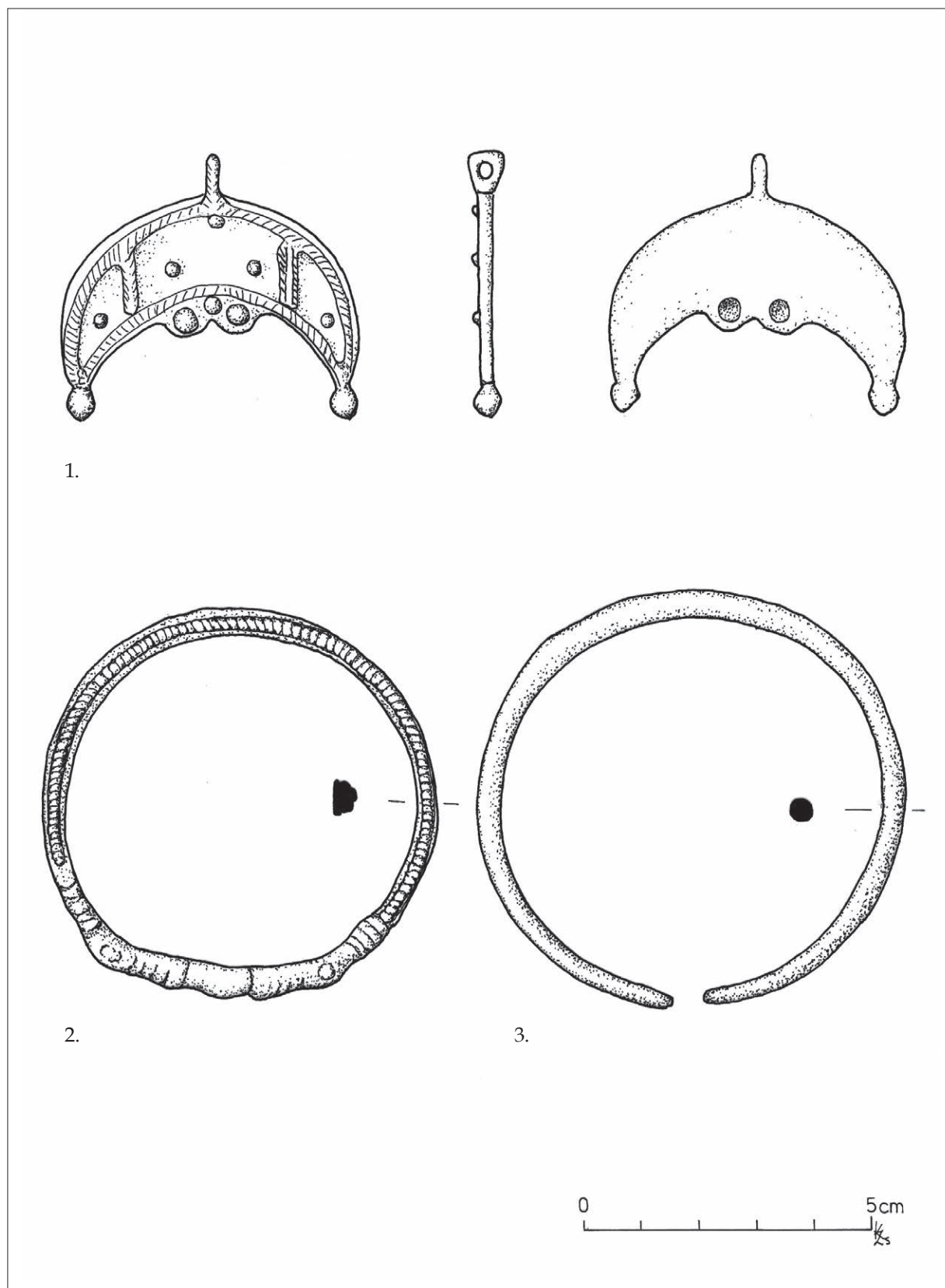
10. kép: Bp. XX. ker. Szt. László u. 121./Török Flóris u. 121. Zabla.

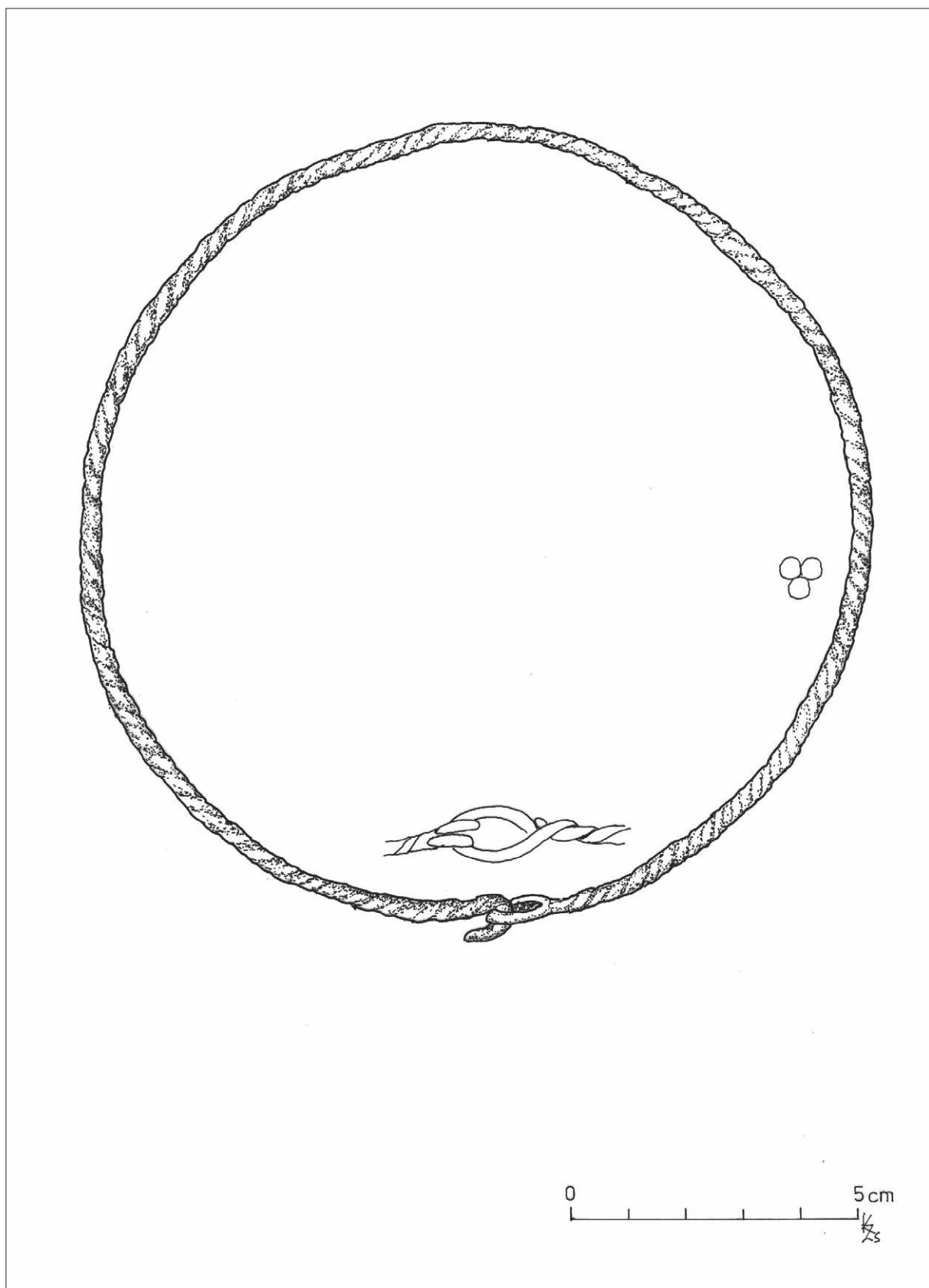
11. kép: Bp. XX. ker. Szt. László u. 121./Török Flóris u. 121. 1-2: kengyelpár.

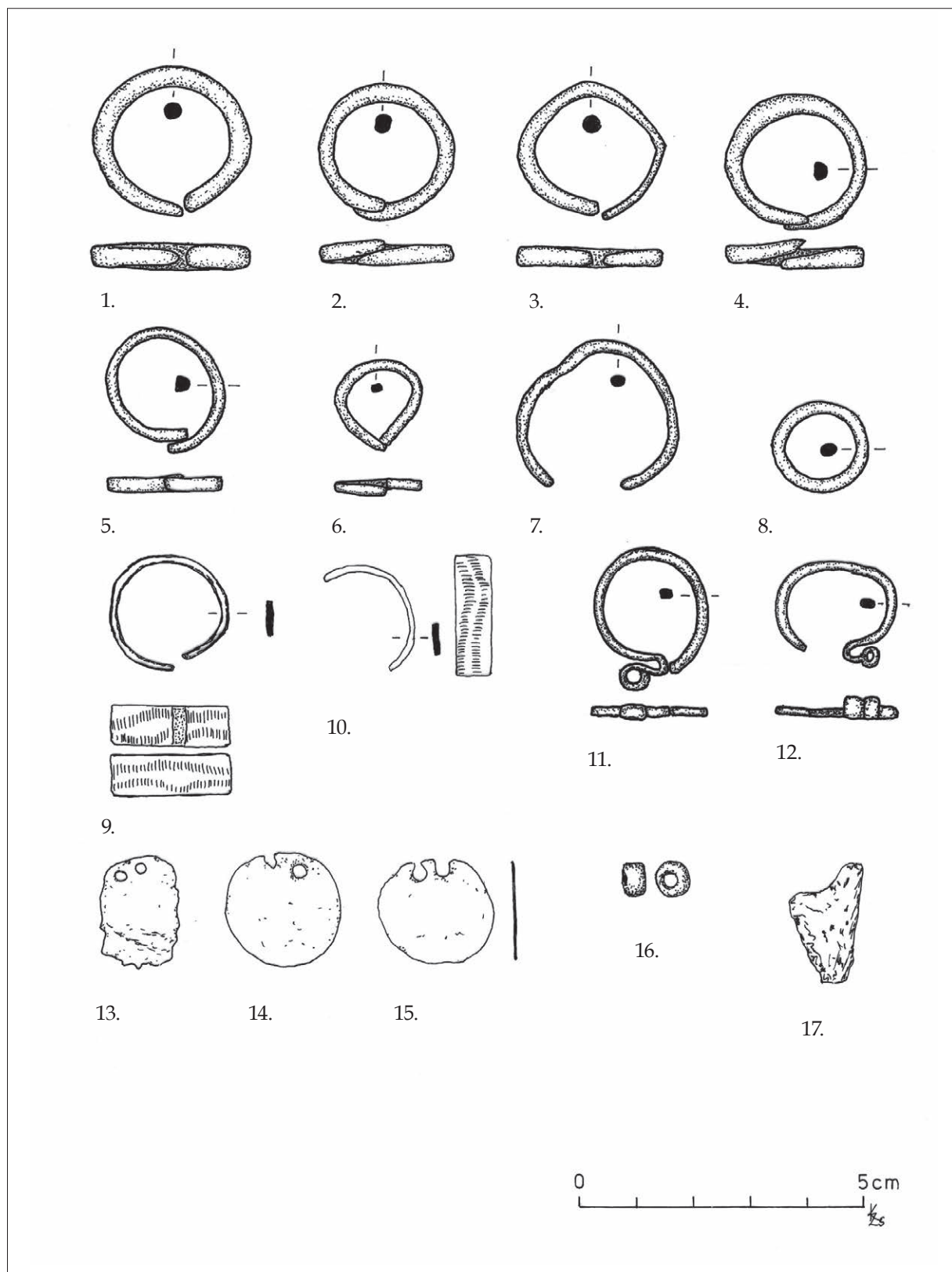
12. kép. Bp. XXI. ker. Csepel-Királyerdő/Királymajor. Az 1. sír leletei- 1-2: huzalkarperec, 3: szív alakú veret, 4: huzalgűrű.

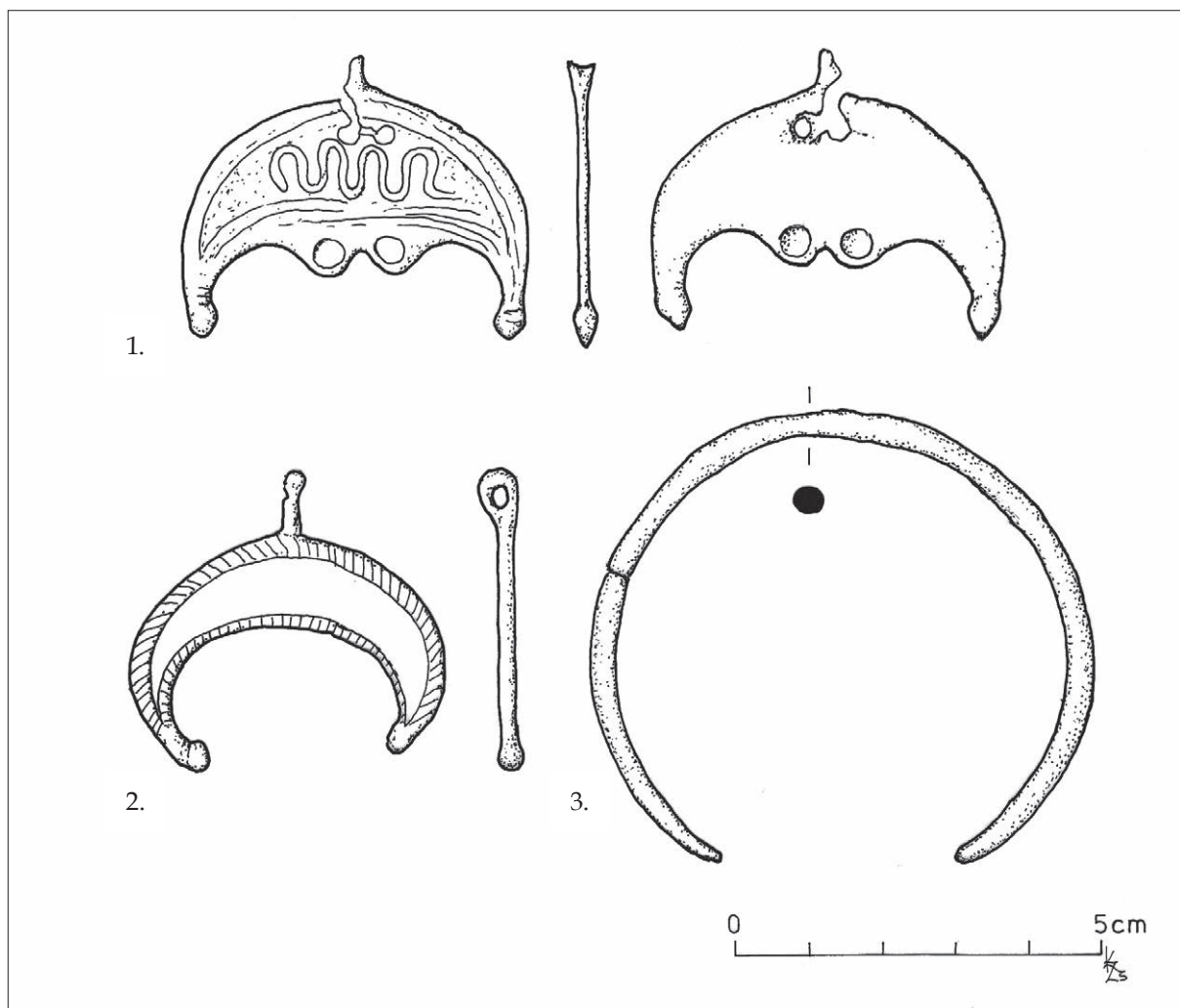
13. kép. Bp. XXI. ker. Csepel–Királyerdő/Királymajor. A 19 sír leletei – 1: félhold alakú csüngő, 2: állatfejes karperec, 3 huzal-karperec.

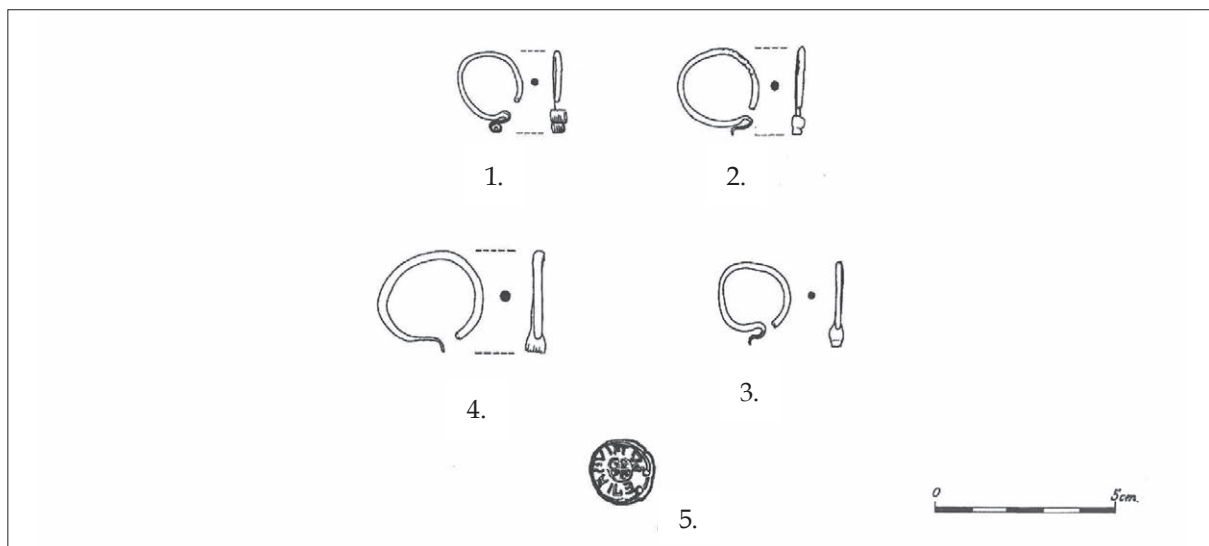
14. kép. Bp. XXI. ker. Csepel-Királyerdő/Királymajor. A 19 sír lelete: nyakpereg (torques).

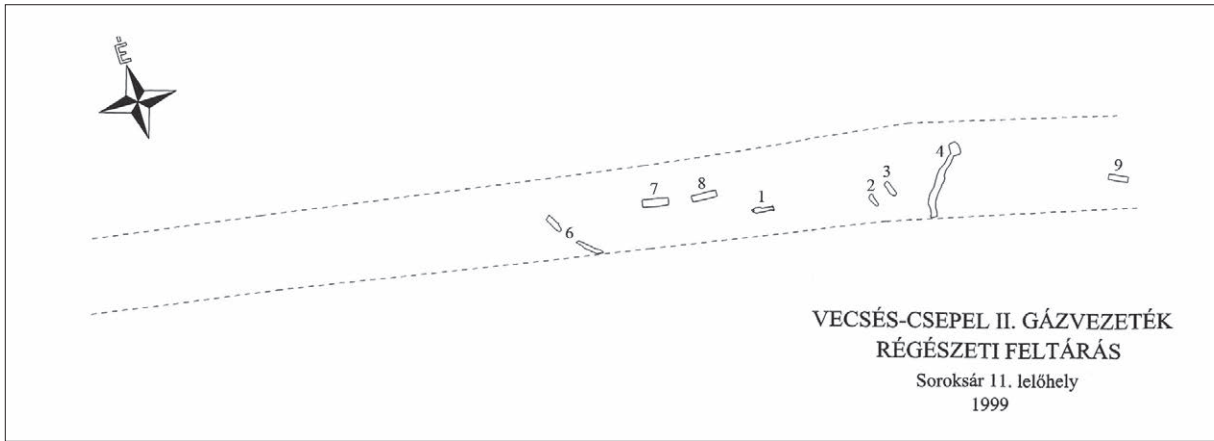
15. kép. Bp. XXI. ker. Csepel–Királyerdő/Királymajor. A 19 sír leletei – 1-5: huzalgyűrűk, 6: körte alakú karika, 7: karika (gyűrű), 8: karika, 9-10: pántgyűrűk, 11-12: S végű hajkarika, 13-15: kerek ezüstlemez (ruhadísz), 16: gyöngyszem, 17: vastöredék.

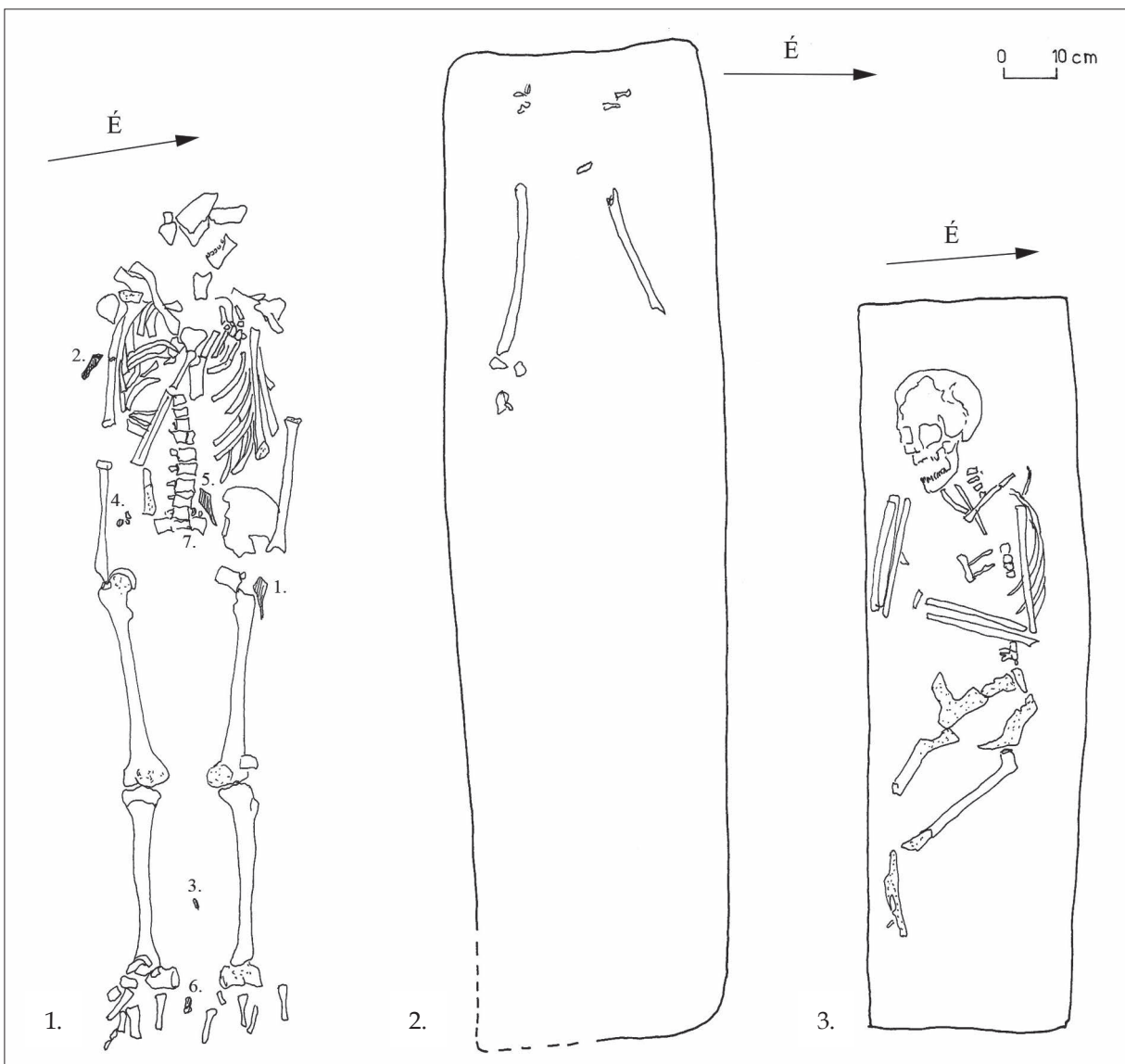
16. kép. Bp. XXI. ker. Csepel-Komáromi út. 1-2: Félhold alakú csüngő (lunula), 3: huzalkarperec.

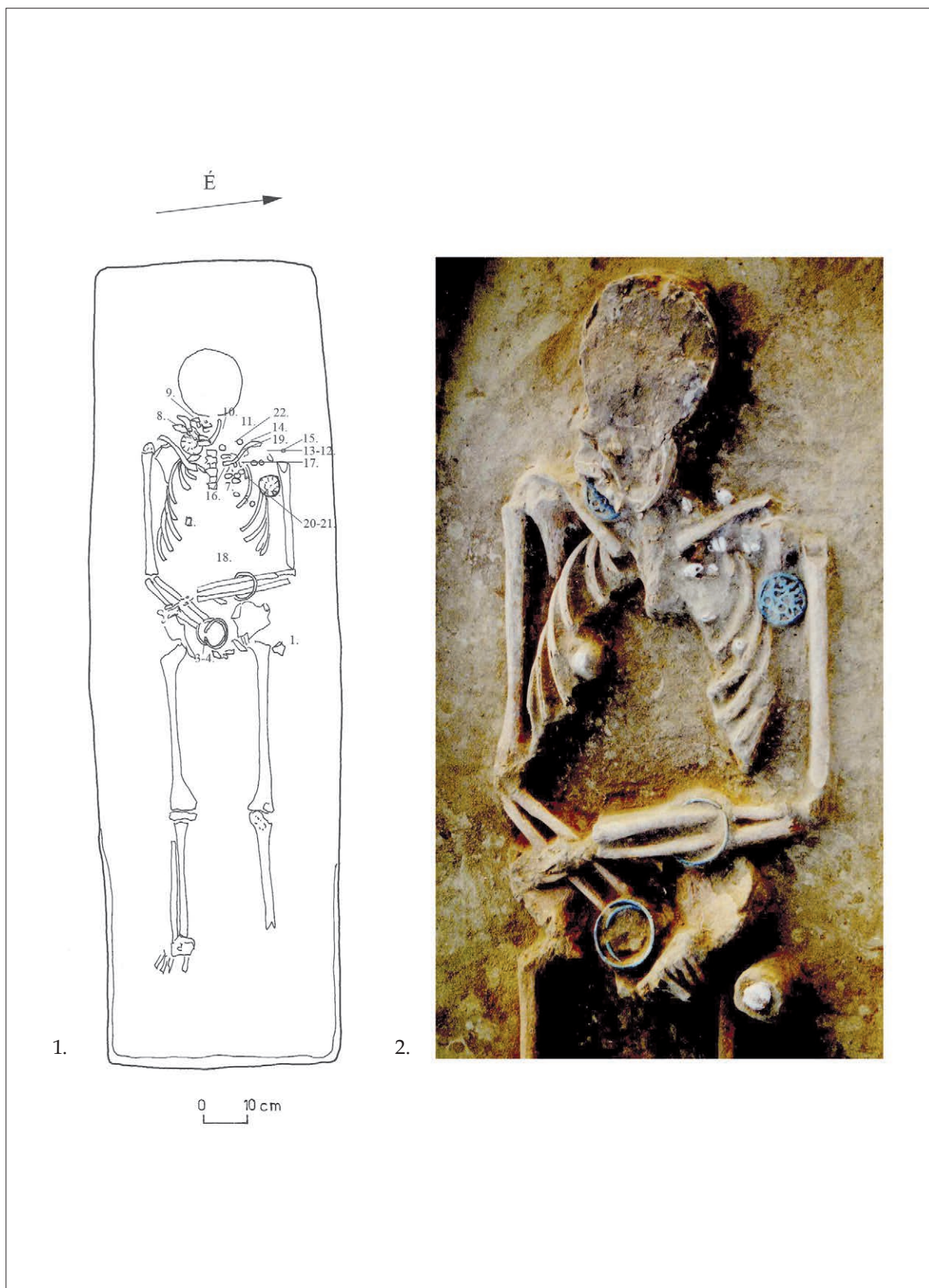
17. kép. Bp. XXI. ker. Csepel-Szabadkikötő. Zolnay László leletmentése 1967. (MELIS 1997. 77, 21. kép) 1-4: S végű hajkarikák, 5: Szent István denár.

18. kép. Bp. XXIII. ker. Soroksár Vecsés–Csepel MOL-11. lelőhely összesítő alaprajz

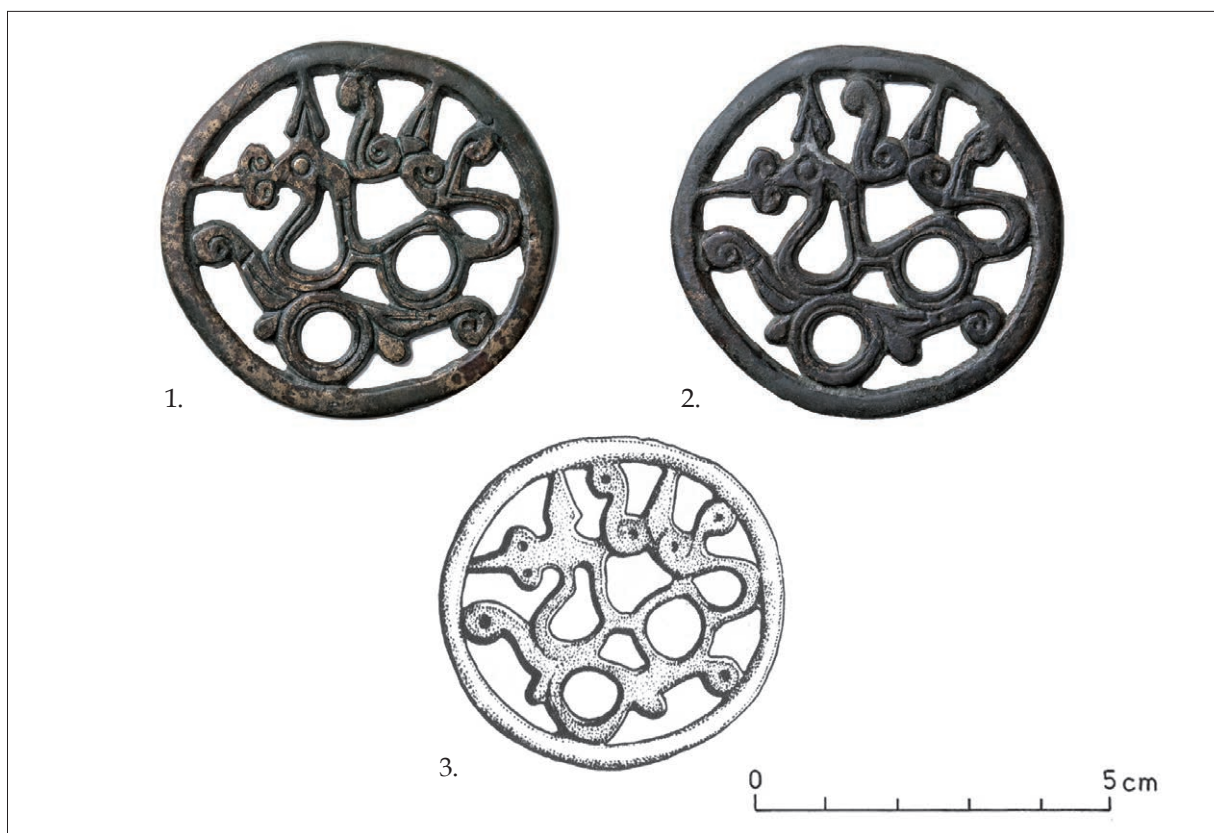
19. kép. Bp. XXIII. ker. Soroksár Vecsés–Csepel MOL-11. lelőhely. 1: 1. sír, 2: 8. sír, 3: 9. sír.

20. kép. Bp. XXIII. ker. Soroksár Vecsés-Csepel MOL-11. lelőhely, a 7. sír.

21. kép. Bp. XXIII. ker. Soroksár, Vecsés–Csepel MOL–11. lelőhely, a 7. sír leletei.

22. kép. Bp. XXIII. ker. Soroksár Vecsés–Csepel MOL–11. lelőhely, 1-2: a 7. sír hajfonat korongpárja, 3: a Csekejen (Čakojovce), a 269. sírban előkerült hajfonatkorong (REJHOLCOVA 1995. 137. Tab. XLVII/1.)

BERNERT ZSOLT – BÍRÓ ANDRÁS ZSOLT

ANTROPOLÓGIAI ÖSSZESÍTÉS A PESTI-SÍKSÁG ÉS A CSEPEL-SZIGET DÉL-BUDAPESTI RÉSZÉNEK HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐIRŐL

BEVEZETÉS

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG EMBERTANI
ARCULATÁT MEGHATÁROZÓ KÖRÜLMÉNYEK

A honfoglalást megelőző évszázadokban a magyar törzsszövetségbe tagozódott törzsek a Kárpát-medencétől keletre található ligeterdős és nyílt füves területeken éltek. A szállásterület pontos meghatározására tett kísérletek többnyire azt sugallták, hogy a magyarság tömbszerűen egy-egy kisebb földrajzi régióban tartózkodott (Etelköz, Levédia, Magna Hungária). Ezeket a földrajzi területeket a szórványos régészeti leletek, történeti adatok és nyelvészeti hipotézisek alapján próbálták megrajzolni. Tudjuk, hogy a nomád világba tartozó törzsek szállásterületei többnyire elég képlékenyek voltak. A közismert keletről nyugat felé irányuló migrációs hullámokat leggyakrabban a szomszédos törzsszövetségek csatái kísérték. Az ilyen mozgások – dominóelven – több nép végleges elmozdulásával járhattak. A békés időszakokban szezonális jelleggel, nagy területeket átívelő észak–dél irányú vándorlás volt jellemző. Tavasszal a törzsek egyes csoportjai sátraikkal messze északra vonultak. Ezekben a nyáron sokkal nagyobb számban lakott szállásokon intenzív kereskedelmi, nyelvi és embertani kapcsolat zajlott az itt élő északi szomszédokkal. Ősszel dél felé mozdult nagyobb számban a lakosság. A sátrak és az állatállomány egy részének nagyfokú mobilitása ezt a szezonális vándorlást szolgálta ki. A magyar törzsszövetség egyes törzsei különböző mértékben vettek részt ebben. A déli területeken élők a Bizánci Birodalommal érintkeztek rendszeresen, az északiak a tajga övezet népeivel. A honfoglalást megelőző magyar törzsszövetségi szállásterület szélső geográfiai határa délen a Fekete-tenger (és talán a Kaukázus északi előtere) volt, északon a zárt erdők övezete. A tárgyi kultúra, az embertani arculat és feltehetően a nyelv is jelentősen különbözött az északi és a déli peremterület közelében élők között. Ez, jól körülírható

kereteken belül a régészeti és az embertani hagyaték nagyfokú változatosságát eredményezte.

A honfoglalást követően, a 10. századi magyarság embertani arculatára az europid túlsúly mellett leggyakrabban a mongoloid jellegek kisfokú jelenléte jellemző. Az északi területeken az europid nagyrasz cromagnoid típusa, a déli területeken a különböző keleti–mediterrán rasszok dominánsak. A mongoloid komponens még heterogénebb, még a belső-ázsiai típusok is megjelennek. Ez az antropológiai arculat határozottan eltér a fent vázolt földrajzi kereteken kívül élő népektől, de hasonlít az ott élt korábbi népekéhez.¹ Ennek magyarázatát elsősorban nem abban látjuk, hogy ebben a kelet-európai régióban alakult ki, hanem abban, hogy a korábban itt élt népek is kelet felől érkeztek. A honfoglaló magyarság koponyakaraktere térben kelet felé a Kaszpi-tengertől és az Aral-tótól északra elnyúló pusztákig, időben pedig, ezen terület korai szarmata népességéig követhető nyomon.² Érdekes, hogy Tóth Tibor az arckoponya jellegzetességeiből levont következtetéseit Éry Kinga zömmel az agykoponya méreteinek elemzése alapján megerősítette.

Jelen munkában a Pesti-síkság dél-budapesti részén előkerült honfoglalás kori, és kora Árpád-kori emberi maradványok antropológiai sajátosságait tekintjük át. A könnyebb tájékozódás érdekében a lelőhelyek leírásánál Bencze Zoltán és Szigeti Judit ugyanitt megjelent tanulmányának számozását követjük. A 12 vizsgálatba bevont széria esetében a régészeti mellékletekre és egyéb adatokra tett utalásaink is az ő tanulmányuk számunkra átadott kéziratából valók.³

¹ BARTUCZ 1928.

² TÓTH 1965.; ÉRY 1992.

³ BENCZE-SZIGETI lásd ebben a kötetben

LELŐHELYEK

1. BUDAPEST, XVII. KER. SZIVATTYÚTELEP, GÉPHÁZ

Leletleírások

Honfoglalás kori tárgyi leletek, amelyeket a Nemzeti Múzeum vásárlással szerzett meg

Értékelés

Emberi maradványok hiányában csak a temetkezés tényét nyugtázzhatjuk. A leletek feltehetően több a 10. század második felére, 11. század első felére datálható sírból kerültek elő.

2. BUDAPEST, XVIII. KER. PESTSZENTLŐRINC–GLORIETTE/VARJÚ SÁNDOR FÖLDJE

Leletleírás

Csaknem ép koponya, állkapocs és kissé hiányos váz. Ltsz.: 1442 (MTM ET): 10–12 év körüli gyermek (infans II.). A vázcsontok mindegyike a gyermekhez tartozik. Egyéb embercsontok nincsenek belekeverve a csontjai közé. A csontok között egy ló kettes és négyes metacarpusza található (dr. Gasparik Mihály meghatározása), ami a lovas temetkezés tényét máig tanúsítja. A mellékletek jellege pl.: csikózabla és kengyel is a leletek egybe tartozását mutatja. Ebből arra következtethetünk, hogy a sír Fettich Nándor 1929-es leletmentéséig bolygatatlan volt.

Értékelés

A szórvány sír alapján az itt élő népesség nem jellemezhető csak az elpusztult temető ténye állapítható meg. Az europid formakörbe tartozó koponya mongoloid bélyegeket hordoz pl.: lapátfog. Embertani értékelését Lipták végezte el.⁴ A koponya különlegessége a homlokcsont csaknem teljes bal oldalát érintő sebészi trepanáció. Ezt a koponyalékelést Anda részletesen leírja, bár az életkort tévesen 20 év körülire becsüli.⁵ A műtét utáni több éves túlélés azt jelzi, hogy a beavatkozás 10 éves kora előtt történt. Az ehhez hasonló beavatkozások gyógyító célzata általánosan elfogadott vélekedés. Jellemzően felnőtt férfiakon, ritkábban nőknél fordul elő. A sebészi koponyalékelés magas gyógyulási aránya a korabeli orvosok (táltosok) nagy szaktudásáról árulkodik. A honfoglalás kori hasonló beavatkozások közös sajátossága, hogy az eltávolított koponyacsont mindig hiányzik, a sebszélek lekerekítettek, fúrás, égetés nem

látszik, elég jól elkülöníthetők más kultúrák és korok hasonló beavatkozásaitól.⁶ (1. kép 1).

3. BUDAPEST, XVIII. KER.

PESTSZENTLŐRINC–GYÁRTELEP

Leletleírás

Töredékes, hiányos koponyatető Ltsz.: 4527 (MTM ET):

Idős (60 év körüli) férfi. A töredékes koponyatető alapján részletesen nem értékelhető. Az bizonyos, hogy trepanációja nem volt. A leltárkönyvi bejegyzés szerint a koponyatöredéken kívül állkapocsnak és vázcsont maradványoknak is kelleni lenni, miképp ez Bottyán Árpád régész beszámolójából is kiderül. Az állkapocs és vázcsontok nincsenek meg.

Értékelés

A szórvány sír alapján az itt élő népesség nem jellemezhető. A közismert rangjelzőkkel (övgarnitúra, tegez, minimum 3 nyíl, lószerszám) eltemetett harcos magányosan részleges lovas temetkezése a tágabb környezetben nem egyedülálló (pl.: Benepuszt) és a térség 10. században betöltött kiemelt fontosságát jelzi.

4. BUDAPEST, XX. KER. ATTILA U. 36.

Leletleírás

Egy férfi és egy női sír a csontok nincsenek meg. Semmilyen utalást nem találtunk arra nézve, hogy a csontok az MTM Embertani Tárába kerültek.

Ltsz: 4085 (MTM ET) számmal van egy beletárolt koponya Pestszenterzsébet lelőhely megnevezéssel az MTM Embertani Tár leltárkönyvében. A koponyát Lipták Pál részletesen leírta⁷ (adultusz férfi, turanid. A koponyát a gyűjteményben nem találjuk.

Értékelés

A régészeti leletanyag alapján egy kora Árpád-kori temető 2 sírja kerülhetett elő a területen.

5. BUDAPEST, XX. KER.

SZT. LÁSZLÓ U 121./TÖRÖK FLÓRIS U. 121.

Leletleírás

A MNM adattári közlése említ egy beszolgáltatott emberi koponyát, ezt a FÉK⁸ (128. tétel) viszont

⁴ LIPTÁK 1951.

⁵ ANDA 1951.

⁶ BARTUCZ 1966.

⁷ LIPTÁK 1951.

⁸ FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962.

már nem említi. Az Embertani Tár gyűjteményében található egy a régi leltárkönyvbe utólag a sorok közé beszúrt tétel Soroksár megnevezéssel ltsz. 3918 (MTM ET). Mivel nem tudunk a környék honfoglalás kori temetőiből ilyen régen begyűjtött hiányzó koponyáról a koponyát ennek a sírnek tulajdonítjuk. A koponyán található óriási sebészi trepanáció és az azt teljesen körbeölelő sötétzöld patina a koponya 10. századi magyarsághoz tartozását elég meggyőzően bizonyítja. Fialat (25–35 éves) férfi. (1. kép 2.)

Értékelés

A koponya finom vonású, az europid formakörbe tartozik (Lipták meghatározása szerint turanid),⁹ az izomtapadási helyek kifejezettek. A koponyatetőn található a 10 centimétert is meghaladó átmérőjű sebészi trepanáció önmagában már a mérete miatt is unikális. Ekkora kiterjedésű sebészi trepanáció az agy kisujnyi vastagságú vénás öbleinek a megsértése nélkül ma is komoly kihívás. A műtét sikerére utalhat a halottal eltemetett, a sebet fedő fémlemez bronztartalma okozta zöld patina. A halál a műtét után néhány héten belül állhatott be, mert sem gyulladás, sem gyógyulás nyoma nem látható. A csontváz többi részének hiányában semmit sem tudhatunk a műtét indikációjáról, de a műtétet végző táltos segítő szándéka a koponya tulajdonosának kiemelkedő fontosságára utalhat. A koponya alapján az itt élt lakosság nem jellemezhető. Biztosra vehető azonban egy a 10. századi magányosan eltemetett, rangos férfi lovas temetkezése a megtaláló által beszolgáltatott néhány melléklet alapján (ezüst karperec, ezüst zablá, kengyel, ló koponya és lábcsontok). Részletesen elemzi a koponyát Lipták Pál,¹⁰ az általa közölt fényképen az állkapocs még meg volt. A trepanációt Anda Tibor írta le részletesen.¹¹

6. BUDAPEST, XXI. KER.
CSEPEL–KIRÁLYERDŐ/KIRÁLYMAJOR

Leletleírás

1928-ban földmunkások saját bemondásuk alapján egy temető 19 sírját szétműtötték a csontokat egybehányták. Fettich Nándor a helyszínen az összehányt embercsontokból 9 ép koponyát megmentett, további két sírt feltárt: Ltsz: 1530–1540 (MTM ET). (1. kép 3.)

⁹ LIPTÁK 1951.

¹⁰ LIPTÁK 1951.

¹¹ ANDA 1951.

Értékelés

Egy vélhetőleg nagyobb 10–11. századi temető töredéke. A maradványok a demográfiai értékelést nem teszik lehetővé, de a koponyák vélhetőleg jól jellemzik az egykori közösséget. A 11 megmentett ép koponya a kelet-európai térségben gyakori keletbalti és keleti mediterrán rasszok, például pamíri és ugyanezen területek europomongoloid típusainak jellegét mutatják változatos arányban. Ez a közösség kelet-európai, nyugat-ázsiai eredetét jelzi. A részletes antropológiai értékelést Nemeskéri végezte el.¹² Két koponyán található jelképes trepanáció.¹³ A jelképes trepanációk nem hatolnak át a koponya teljes vastagságán, tehát a koponyaüreget nem nyitják meg. A szimbolikus koponyalékelés gyógyító beavatkozás és/vagy beavatási szertartás.¹⁴ A honfoglaló magyarság körében a férfiaknál és a nőknél egyforma mintegy 12%-os gyakorisággal fordult elő. Gyermekeknél nem tudunk az előfordulásáról.¹⁵ A Kárpát-medencén kívül a honfoglaló magyarokhoz köthető keleti lelőhelyeken¹⁶ és a legközelebbi rokon volgai bolgároknál is előfordult nagyon hasonló arányban^{17, 18}. Mivel ezen bolgárnak meghatározott temetőknél a trepanált halottait a honfoglaló magyar harcosok szokásos rangjelző mellékletei és részleges lovas temetkezés jellemzi, felmerül a lehetősége annak, hogy a bolgár és magyar törzsek közötti közeli rokonságnál még szorosabb kapcsolat, akár egyes törzsek esetében etnikai azonosság áll fenn. A szórványos antropológiai vizsgálatok az embertani hasonlóságot is megemlítik.¹⁹

7. BUDAPEST, XXI. KER. CSEPEL, KOMÁROMI ÚT

Leletleírás

Nincs adat arról, hogy ilyen lelőhely megnevezéssel csontok kerültek volna az MTM Embertani Tárába.

Értékelés

A szórványos régészeti maradványok alapján 10–11. századi temető sírjaira bukkantak.

¹² NEMESKÉRI 1949.

¹³ NEMESKÉRI–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1960.

¹⁴ KRALOVÁNSZKY 1966.

¹⁵ BERNERT–ÉVINGER–FÓTHI 2006.

¹⁶ GRYNEUS 1996.

¹⁷ ÉRY 1988

¹⁸ FÓTHI–MARCSIK–EFINOVA 2001

¹⁹ TÓTH 1965.; FÓTHI–MARCSIK–EFINOVA 2001.

8. BUDAPEST, XXI. KER. CSEPEL–SZABADKIKÖTŐ

Leletleírás

A Csepel-Szabadkikötő területéről az 1930-as évek végétől, több alkalommal csontvázas sírok kerültek elő, amelyek régészeti datálásuk szerint avar és kora Árpád-koriak. Az MTM Embertani Tárába került avar kori sírok ltsz: 9405–9434 számozással kerültek leltározásra. A kora Árpád-kori temetőből egy állkapcsot 78.10.1. számmal leltározták be, de ez elkallódott. Az Árpád-kori temetőnek további 143 sírja került elő 2015-ben, ezek leltárba vétele megtörtént.

Értékelés

A 9405–9434 leltári számú sírok antropológiai vizsgálatát Ferencz Márta végezte el.²⁰ Eredményeit röviden így foglalhatjuk össze: A kevés egyén csak óvatos következtetések levonására ad lehetőséget. Arclapossági mérések alapján a vizsgálható koponyák europidnak és mozaikosan europo-mongoloidok. A teljesen europid koponyák ritkák, legtöbb koponyán mongoloidokra jellemző arclapossági méretek is találhatóak. A temető párhuzamait a közeli népvándorlás kori szériák között találta meg. A lelőhely legutóbb feltárt 143 sírjának tudományos feldolgozása még nem kezdődött el.

9. BUDAPEST, XXIII. KER.
VÖRÖS OKTÓBER MGT SZ*Leletleírás*

A leletekre 1969-ben bukkantak. A sírt feldúló katonák az ásatási beszámoló alapján koponya nélküli emberi csontokat, ló csontokat és egy kengyelt szolgáltatottak be. Nincs utalás arra nézve, hogy az emberi csontok az MTM Embertani Tárába kerültek volna.

Értékelés

A megmaradt ásatási dokumentáció alapján feltehető, hogy egy 10. századi magányos jelképes lovas, lószerszámos temetkezés lehetett.

10. BUDAPEST, XXIII. KER.
M0–M009-ES LELŐHELY*Leletleírás*

A lelőhelyen egy viszonylag gazdag közösség 8 síros temetője került napvilágra. A csontokat az MTM Embertani Tára őrzi ltsz.: 2008.18.1.–2008.18.8. (MTM ET)

Értékelés

A nemi és korcsoporti aránytalanság (6 férfi és 2 nő) és a gyermeksírok hiánya mutatja, hogy a közösség csak alkalmi temetkezési helynek használta a temetőt, ez a nomadizáló életmóddal állhat összefüggésben. A 2. és 3. sírban eltemetett férfiak koponyasérülésein kívül nem találtam lényeges patológiai elváltozást. Az europid formakörbe tartozó népességnek a koponyaméretek összehasonlító vizsgálata alapján a legközelebbi párhuzama az Üllő Ilona úti honfoglalás kori széria. A régészeti mellékletek alapján a teljesen feltárt temetőt a 10. század utolsó évtizede és a 11. század eleje között használhatták. A széria részletes értékelése korábban már megtörtént²¹

11. BUDAPEST, XXIII. KER. MOL–11. LELŐHELY

Leletleírás

1999-ben Tari Edit vezetésével a Mol vezeték nyomvonalán előzetes feltárást végeztek. A 11. lelőhelyen 9 sírt tártak fel. A 9 sírből négyben találtak emberi csontokat. A csontok 2015-ben kerültek az MTM Embertani Tárába, ahol ltsz: 2015.9.1.–2015.9.4. (MTM ET) számokkal vettük nyilvántartásba.

Értékelés

A 10. század végére, 11. század elejére keltezhető temető az M0 009-es lelőhelytől 1,5 km-re fekszik északra. A két lelőhely közelsége és kis sírszáma miatt felmerül a lehetőség annak, hogy ugyanaz a közösség használta temetkezésre mindkettő területet. Sajnos ez a csontok rossz állapota miatt embertanilag nem támasztható alá.

1. sír fiatal 25–30 év körüli férfi jobb állkapocszeglete a hátsó öt foggal, néhány koponyatöredéke és rossz állapotban megmaradt vázcsontjai. ltsz: 2015.9.1. (MTM ET). A csontok gracilisak az izomtápadási helyek kifejezettek, lényeges patológiai elváltozás nem látható. Termete 166cm. Minimum két nyállal temették el.

7. sír 15–17 év körüli, gazdag mellékletekkel eltemetett fiatal nő koponyatöredékei, állkapocs töredéke és rossz megtartású csontváza. A csontok nagyon gracilisak. A koponyatetőn, a jobb falcsonton 4cm hosszú, fél centiméter széles mélyedés található. A végtagcsontjai alapján felnőtt korára legalább 165cm magasra nőtt volna. A sír fotón jól látszik, hogy a bordakosár a medence felé erősen szélesedik, és a csípőcsontok kifelé hajlanak, ez a terhesség terminusára jellemző és szülés utáni hónapokra. Mivel a fiatal lány csont-

²⁰ FERENCZ 1986.²¹ BERNERT 2009.; BERNERT 2009–2010.

jai között nem találtunk magzatcsontokat, ezért az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy szülés után nem sokkal hunyt el.

8. sír Ltsz.: 2015.9.3. (MTM ET). Két fibula és lábcsontok töredékei. Felnőtt, neme nem határozható meg.

9. sír Ltsz.: 2015.9.4. (MTM ET). A koponya, az állkapocs és a váz is töredékes és hiányos. A 25–30 év körüli nő szintén gracilis csontozatú volt.

A négy síron kívül jelentős mennyiségű szórvány csont is előkerült. Ezek minimum három egyénhez tartoztak, egy robosztus férfihoz és két gracilis nőhöz.

12. BUDAPEST, XXIII. KER. MARX KÁROLY ÚTI HOMOKBÁNYA/JUTA DOMB

Leletleírás

Ép koponya. Az eredeti leírás szerint vázcsontokat is találtak. Ezek már az Embertani Tár leltárkönyvébe nem kerültek bejegyzésre, tehát még korábban elkallódtak. Ltsz: 11796 (MTM ET):

Fiatal (adultusz) férfi trepanált koponyája. A nagyjából 4×4cm-es sebészi trepanáció a kopo-

nyatetón (a bregmapontnál) található. A férfi a műtétet évekkel túlélte. A seb közepe kivételével az újcsontképződés a trepanációs nyílást csaknem teljesen bezárta. (1. kép 4.)

Értékelés

A régészeti maradványok elkallódtak. Az eredeti jelentésben²² felsorolt leletanyag (és a trepanáció módja alapján is) egy 10. századi rangos (minimum 6 nyílhegy), fegyveres, lovas férfi sírja volt.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Pesti-síkságot a 10. században és a mellékletek tanúsága szerint még inkább a 10. század második felétől a nomadizáló magyarság birtokába vette és az életmódjának mértéke szerint sűrűn lakta. A magányos lovas harcosok (3, 5, 9. és 12.) sírjai mellett a vándorló családok által időszakosan használt temetkezési területek is előkerültek (1, 2, 10. és 11.), ezek az ún. szállási temetők. Az Árpád-kor elejétől a letelepült lakosság nagyobb temetői is megjelennek. (4, 6, 7. és 8.)

²² ALFÖLDY Géza 1959.

IRODALOM

- ANDA 1951 ANDA Tibor: Recherches archéologiques sur la pratique médicale des hongrois à l'époque de la conquête du pays. *Acta Archaeologica* 1. (1951), p. 251-324.
- BARTUCZ 1928 BARTUCZ Lajos: A honfoglaló magyarok fajisága. *Magyar Szemle* 3. (1928, május), p. 22-29.
- BARTUCZ 1966 Bartucz Lajos: A praehistoricus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. Országos Orvostörténeti Könyvtár, *Medicina*: Budapest, 1966.
- BENCZE-SZIGETI 2015 BENCZE Zoltán – SZIGETI Judit: A Pesti-síkság honfoglalás-, és kora Árpád-kori temetői (Soroksár, Pesterzsébet, Kispest-Pestszentlőrinc és a Csepel-sziget). *BudRég* 48. *megjelenés alatt*
- BERNERT 2009 BERNERT Zsolt: Anthropological Data from the Hungarian Conquest Period collected at M0 Highway, Site No. 009. In: *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 101. (2009), p. 137-145.
- BERNERT 2009-2010 BERNERT Zsolt: Az M0, 009-es szakasz honfoglaláskori temető emberi maradványainak vizsgálata. *BudRég* 42-43. (2009-2010), p. 81-90.
- BERNERT-ÉVINGER-FÓTHI 2006 BERNERT Zsolt – ÉVINGER, Sándor – FÓTHI, Erzsébet: New symbolic trephination cases from Hungary. In: *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 98. (2006), p. 177-183.
- ÉRY 1988 ÉRY Kinga: Újabb jelképes trepanációk a Volga-vidékéről. *Anthropológiai Közlemények* 31. (1988), p. 115-120.
- ÉRY 1992 ÉRY Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Kovács László (szerk) *Honfoglalás és régészet*. Bp., 1992., p. 217-224.
- FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962 FEHÉR Géza – ÉRY Kinga – KRALOVÁNSZKY Alán: A Közép-Duna-medence honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. *Leletkataszter*. In: *Régészeti Tanulmányok* 2. Budapest, 1962.
- FERENCZ 1986 FERENCZ, Márta: Anthropological analysis of Avar-age series from the location Csepel-Szabadkikötő. *Anthropologia Hungarica* 19. (1986), p. 23-49.
- FÓTHI-MARCSIK-EFINOVA 2001 FÓTHI Erzsébet – MARCSIK Antónia – EFINOVA, Svetlana: Szimbolikus trepanáció a volgai bolgároknál. *Anthropológiai Közlemények* 42. (2001), p. 45-52.
- GRYNAEUS 1996 GRYNAEUS Tamás: *Isa Por ...*: A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk. Budapest, 1996.
- KRALOVÁNSZKY 1966 KRALOVÁNSZKY Alán: Antropológiai adatok a honfoglalók sámánhitéhez. *Anthropológiai Közlemények* 10. (1966), p. 91-98.
- LIPTÁK 1951 LIPTÁK, Pál: Anthropologische Beiträge zum Problem der Ethnogenesis der Altungarn. *ActaArchHung* 1. (1951), p. 231-249.
- NEMESKÉRI 1949 NEMESKÉRI János: Csepel község határában feltárt kora Árpád-kori leletek embertani vizsgálata. *ArchÉrt* 76. (1949), p. 91-97.
- NEMESKÉRI-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1960 NEMESKÉRI János – ÉRY Kinga – KRALOVÁNSZKY Alán: A magyarországi jelképes trepanáció = Symbolically Trephined Skulls in Hungary. *Anthropológiai Közlemények* 4. (1960), p. 3-32.
- TÓTH 1965 TÓTH Tibor: A honfoglaló magyarság ethnogenezisének problémája. *Anthropológiai Közlemények* 9. (1965), p. 139-149.

AN ANTHROPOLOGICAL SUMMARY ABOUT THE PEST PLAINS AND NORTHERN PART OF CSEPEL ISLAND DURING THE HUNGARIAN CONQUEST AND ARPADIAN AGES

The Pest plain was occupied by the nomadic Hungarians in the 10th century, and it was densely populated. Beside the warriors buried alongside their horses, the seasonal burial sites of the wandering families were also discovered. The fact that only traumatic injuries and smaller dental diseases, e.g. dental caries were perceived on the

bones indicate that the population had good living conditions. The trepanations are an evidence of a high quality therapeutics and advanced religious system. The skulls that could be evaluated by taxonomy show the East origin of the population. From the early Arpadian ages bigger cemeteries of the settled population appear.

1. kép 1. gyermekén végzett gyógyult sebészi trepanáció, Pestszentlőrinc – Gloriette
2. patinaszegéllyel övezett sebészi trepanáció: Bp. XX. ker. Szt. László u. 121.
3. jelképes trepanáció, Csepel-Királyerdő
4. csaknem teljesen záródott sebészi trepanáció, Bp. XXIII. ker. Marx Károly úti homokbánya

GYÖNGYÖSSY MÁRTON

VÁROS ÉS PÉNZVERDE A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A 14. századtól kezdve legfejlettebb városainkban az ötvösség előretörését tapasztalhatjuk. Forrásaink szerint a nagybirtokosok rendszeresen dolgoztattak ötvösökkel. Említhetnénk Perényi Miklóst, akinek egy budai ötvös végzett állandó munkákat, 1428-ban például két serlege volt az ötvösnél. A városok évi ajándék fejében gyakran aranyozott kupákat, serlegeket küldtek a királynak, királynénak, országnagyoknak, amelyeket városi ötvösök – vagy szomszéd városok ötvöse – készítettek; például Pálóczi László országbíró 1465-ben megparancsolta Kassa városának, hogy a szokásos újévi adó fejében a megfelelő ezüstmennyiséget dolgoztassák fel „valamely jó ötvösmesterrel”, és írják meg neki a mester nevét. Az állandó nagyrúri megbízások és az adófizetés említett módja az ötvösség fejlettségét bizonyítja, amint a vagyonsabb polgárok végrendeletei is, amelyekben rendre föltűnnek arany- és ezüstszerzők.

Az ötvösipar az ország fővárosában, *Budán* volt a legfejlettebb, ahol gazdag ötvösökről van tudomásunk már a 14. században. Az 1438-as népmozgalom előtt a városi 'magyar párt' vezére egyenesen egy magyar ötvösmester, János volt. Talán nem véletlen, hogy a Budai Jogkönyvben az iparágak felsorolásánál a pénzverők után az ötvösök következnek. A budai ötvösök gazdagságát mutatja, hogy 1510 körül tizenegy ötvöst találhatunk a szőlőtermelő polgárok között, többségükben magyarok voltak. *Kassán* a 15. század folyamán harmincnégy ötvösről tudunk, itt a specializáció magas fokát mutatja, hogy különváltak az aranyverők és az aranyöntők; befolyásukra pedig az utal, hogy az aranyművesek rendszerint gazdag városi tanácsosok voltak a század második felében. Középkori városaink közül még *Kolozsvárott* mutatható ki jelentős ötvösség, itt 1473-ban az aranyművesek saját céhszervezettel rendelkeztek.¹ Az ötvösség értelemszerűen több szállal kö-

tődött a nemesfém-bányászathoz és különösen is a pénzveréshez.²

Az Árpádoktól örökölt, négy pénzverőkamarából álló kamarai rendszert Károly Róbert (1307–1342) fokozatosan továbbfejlesztette, összesen tíz pénzverőkamarát alakított ki (a reform folyamán a budai és az esztergomi, valamint a pécsi és a szerémi kamarákat véglegesen egyesítették: így nyolc kamara jött létre az országban). A bányavidékeken működő pénzverőkamarákat összevonta a bányakamarákkal, létrehozta az egyesített pénzverő- és bányakamarák rendszerét. Ezzel a király távlatilag megoldotta a bányavidéken működő pénzverdék nemesfém-ellátását. A pénzveréshez szükséges ezüstöt kezdetben ugyanis a kamara haszna címén beszedett adópénzek újraelvételével nyerték, a bányászat még kevésbé volt jelentős bevételi és nemesfémforrás. Az 1370-es években a pénzverőkamara-ispánok hatásköre megváltozott. Elveszítették az adószedéssel kapcsolatos feladataikat, amelyeket az ekkortájt kialakított kamarahaszna-ispánságok kaptak meg (ezeknek a területe egyébként azonos volt a pénzverőkamara-ispánságokéval). A kamara haszna elvesztése hosszabb távon a bányászattal nem rendelkező kamaraispánságok elsoványodásához vezetett, mivel a szükséges nemesfémeket már nem tud-

1394-ben egy rozsnyói nő a kassai Nezer aranyművestől harminchárom garast szeretett volna megkapni: KOLLMANN 2005. 108. A budai ötvösökről legutóbb: VÉGH 2006. 262. Az ötvösök a Budai Jogkönyvben: 99. *Az aranyverőkről* (BLAZOVICH-SCHMIDT 2001. 367.) A pozsonyi ötvösökhöz: ORTVAY 1903, 238–245. Reuss János pozsonyi aranyműves Sopronba költözött, ezért 1451-ben a pozsonyi tanács kifogástalan magatartásáról biznyságlevelet küldött Sopronba: SZENDE 2004. 55. (különösen is: 168. jegyzet).

² A honi ötvösség már a magyar pénzverés kezdetekor meghatározó szerepet játszott. Az Árpád-kori Esztergom ötvöseinek kiemelkedő jelentőségéről Zolnay László írt: ZOLNAY 1965. Újabbán: SZENDE 2012. 135–138.

¹ Az egyes magyar városok ötvöseiről: SZÜCS 1955. 70–71. A kassai ötvösökhöz: KEMÉNY 1903. 70–71.

ták működésükhöz biztosítani.³ A hagyományos királyi kamarai szervezet tehát csak a bányavidékeken élt tovább, de a 15. században egyes, nem bányavidéki, kisebb jelentőségű verdék születésének, új virágkorának lehetünk szemtanúi (Buda, Pozsony, Sopron, Kassa, Nagyszeben, Kolozsvár, Brassó). Ezeknek a verdéknek két fontos jellemzőjük van: rendszerint nem bányavidékre települtek, és városi kezelésben működtek.⁴

Az érintett verdék városi kezelésbe vételének folyamata az 1430-as években kezdődött: először 1430-ban Pozsony városának engedélyezte a király pénzverde felállítását, jelentős, több megyényi területen pénzváltási joggal; pár év elteltével már a budai pénzverés is a helyi városi vezetők kezébe került (1437-ben az egyik kamaraispán Nadler Mihály budai bíró), 1438-ban Nagyszebenben Lemmel János és Pfeffersack Miklós polgármesterek tűnnek fel kamaraispánként, 1444-ben

pedig arról értesülünk, hogy Jakab, volt polgármester kapta meg a szebeni pénzverést és pénzváltást, nyilvánvalóan a városi vezetőréteg képviseletében. Ezekben az esetekben a város (mint testület) a tényleges bérbevevő, a városvezetés a helyi pénzverde és a pénzváltás irányítója.⁵ Giskra János főkapitány 1451-ben adta bérbe a kassai pénzverőkamarát Modrár Pál pénzületekkel foglalkozó körmöcbányai vállalkozónak és Greniczér Ágoston kassai bírónak. A konstrukció világosan jelzi, hogy a kamara működtetéséhez a körmöci pénzember szakértelmén túl a helyi vezetés támogatására is szükség volt.⁶ III. Frigyes császár (1452–1493) 1459-ben Grafenecker Ulrik soproni ispán számára engedélyezte, hogy a császári pénzek mintájára pénzt veressen. Grafenecker pénzverdét Sopronban, a városvezetéssel együttműködésben állította föl.⁷

CENTRALITÁS ÉS VÁROSI ADÓ

Kubinyi András kategória- és pontrendszert dolgozott ki középkori városaink fejlettségének – középpontiságának, a településszerkezetben elfoglalt helyének – megállapítására. Tíz kategóriában összesen hatvan pont adható, kategóriánként legfeljebb hat pont. Ilyen fejlettségű városunk azonban nincs; a legtöbb pontot a főváros, Buda kapta (54 pont). Az elsőrendű városok negyvenegy pontnál kezdődnek. A tíz kategória közül – 1. uradalmi központ, főúri rezidencia; 2. bíraskodási központ, hiteleshely; 3. pénzügyigazgatási központ; 4. egyházi igazgatás; 5. egyházi intézmények; 6. külföldi egyetemre beiratkozot-

³ HÓMAN 1921. 197–202.; KUBINYI 1978. 10–16. Lehetséges, hogy az esztergomi és a budai kamara egyesítésére hamarabb, már az Árpád-korban sor került; az utolsó, vitathatatlanul „esztergomi” kamaraispán ugyanis az 1249-ben említett Archinus volt (HUSZÁR 1968. 213.; WEISZ 2010. 79.), bár az 1277-ben említett Mihály esetében is erős esztergomi vonatkozás mutatkozik (HUSZÁR 1968. 213.; WEISZ 2010. 83–84.); az összevonást korábban viszont Szatmári Miklós 1336-os kamaraispánságával hozták összefüggésbe: TÓTH 1999. 309. Kubinyi András összevetette az 1342-es körmöci és pécsi kamarabérleti szerződések bérletösszegeit, illetve a két kamara területére eső jobbágyporták számát, és mindkét esetben csaknem hasonló arány jött ki Pécs javára (6,5:3,5 a jobbágyporták esetében, 6:4 a bérletösszegek esetében). A sűrűbben lakott, és nagyobb népességű, ám bányával nem rendelkező pécs-szerémi kamaraterület bérletösszege jócskán magasabb volt. Egyértelmű, hogy a pénzverőkamarák nemesfém-ellátását kezdetben még elsősorban a kamara haszna címén beszedett adópénzek újravérésével nyerték, a bányászat kevésbé volt jelentős bevételi és nemesfémforrás. Körmöcbánya viszont bányászata révén függetlenedett a kamara haszna bevételeitől, így a későbbiekben a kamara haszna igazgatásának különválasztása a pénzverő- és bányakamarától itt nem okozott válságot: KUBINYI 1978. 16.

⁴ A városi elem 15. századi pénzverésben játszott meghatározó szerepe nem előzmények nélküli Magyarországon. A 13. században Esztergom és Buda latinus, német és zsidó lakosai közül kerültek ki a királyi (fő)pénzverde kamaraispánjai: GYÖNGYÖSSY 2015. A 14. században pedig – többek között – Buda város autonóm pénzverése (HUSZÁR 1958. 42–48.) jelzi a nagyobb városi szerepvállalást, de ennek részletes bemutatása és értékelése nem a jelen tanulmány feladata.

⁵ LEDERER 1932. 181–182., 224–225.; ELEKES 1952. 225.; HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956. 28.; KUBINYI 1957–1958. 20.; HUSZÁR 1958. 71., HUSZÁR 1965–1966. 56.; KUBINYI 1971. 254., 264.; DRASKÓCZY 2001. 159. Árulkodó Hunyadi János kormányzó Pozsony városának írt levele (Karán, 1447. október 8.), amelyben arról ír, hogy korábban már a budaiaknak, most pedig a pozsonyiaknak engedélyezi a pénzverést: LEDERER 1932. 228. (127. jegyzet), HUSZÁR 1958. 88. (255. jegyzet), HUSZÁR 1975–1976. 46. Kolozsvár és Brassó pénzverdének létesítésében nem a helyi polgárság ereje volt meghatározó, sokkal inkább a Hunyadiak szándéka (DRASKÓCZY 1994. 127.; UJSZÁSI 2010. 9–10.), amely nyilván részben Nagyszeben „megleckéztetésére” irányult.

⁶ KEMÉNY 1902. 248.; LEDERER 1932. 169–170., 199. Modrár Pál tevékenységéhez: ELEKES 1952. 428.; MÁLYUSZ 1957. 115.

⁷ HUSZÁR 1955–1956. 37–39., POHL 1972. 120. Sopron helyzete annyiban is egyedi, hogy 1441-ben Erzsébet özvegy királyné a várost elzálogosította III. Frigyes császárnak, és ezzel a város két évtizedre kikerült a hazai politikai életből: KUBINYI 2002. 32.

tak száma (1440–1514); 7. kézműves vagy kereskedőcéhek száma; 8. úthálózati csomópont; 9. vásártartás; 10. a település jogi helyzete – számunkra különösen a harmadik lehet fontos. Ebben a kategóriában ugyanis a következő intézmények lehetnek egy-egy település számára pontszerzők: 1. filiális kamara (só-, pénzverő- vagy bánya-) vagy harmincadhivatal; 2. főharmincad vagy kamara, illetve két filiális intézmény; 3. egy főharmincad és egy filiális intézmény vagy három filiális intézmény; 4. két fő- vagy egy fő- és két filiális intézmény; 5. kamaraispánság vagy két fő- és filiális intézmény; 6. kincstartóság vagy kamaraispánság, amelyen kívül akár egy fő- vagy egy filiális kamara (harmincad) működik. Kubinyi András a középkori Magyarország területének mintegy felét vizsgálta meg, de kétharmadáról közli a centralitási pontszámokat (hiányzik még Szlavónia, a Felvidék nyugati része, Erdély szászok és székelyek lakta területe). Az általa meghatározott „elsőrendű városok” túlnyomó többségében működött a 15. században pénzverde, némelyikben pedig a 14. században (Szeged, Székesfehérvár). Egyesített pénzverő- és bányakamarát nyilvánvalóan nyersanyaglelőhely közelében működtettek, mivel a 15. század elejére a nem bányavidékre települt kamarák elsorvadtak; érdekes, hogy a nem bányavidéki és/vagy jelentősebb bányászattal nem rendelkező, elsőrendű városokban mégis működött pénzverőház.⁸

⁸ KUBINYI 2000. 13–16., 19.; KUBINYI 2004a. 279–280.; KUBINYI 2004b. 12–16.; DRASKÓCZY 2009. 199–200. A szabad királyi város Kassáról közismert, hogy nem volt bányaváros, viszont 1487-ben a felső-magyarországi bányavárosok itt tartott ülésükön fogadták el közös bányajogukat: WENZEL 1880. 98. A kassai pénzverde nemesfémellátása – elvileg – biztosított lehetett a felső-magyarországi (kassa-szomolnoki) kamara bányáiból. Így a Rozsnyón bányászott nemesfémek fő piaca is Kassa volt: KOLLMANN 2005. 69., 72–73., 109. 1436-ban viszont arról értesülünk, hogy nemesfém-hiány mutatkozott Kassán, mert bajmóci Noffry Léránt országos főkamaraispán kérésére Zsigmond király arra utasította Késmárk városát, hogy az új pénz veréséhez száz márka ezüstöt szállítsanak a kassai kamarába (Buda, 1436. június 9.): MNA 29., HUSZÁR 1975–1976. 43. Kubinyi András pontrendszere alapján (KUBINYI 2004a. 280.; KUBINYI 2004b. 23.) Buda (54), Pozsony (49), Sopron (41), Kassa (43) és Kolozsvár (45) elsőrendű városoknak számítottak (Buda esetében Kubinyi az egyik esetben már 55 pontot ad meg). Pozsony és Sopron értékeléséhez még: SZENDE 2004. 44–47. A bányavárosok közé sorolt Nagybánya (Aszszonypataka) viszont 29 pontjával csak a harmadik kategóriába, a kisebb városok közé került: KUBINYI 2004a. 280.; KUBINYI 2004b. 23. A két erdélyi szász

Valamennyi említett elsőrendű város jogállását tekintve szabad királyi város volt.⁹ Ha Laki Tuz Osvát kincstartó 1491-es költségvetését vizsgáljuk, amely csaknem teljesnek mondható a városok tekintetében (csak Korpona, Lócse és Torda hiányzik), láthatjuk, hogy a főváros négyezer aranyforintos adójának a felét fizette Kassa, amikor az alsó-magyarországi bányavárosok és a jelentős bányaműveléssel és pénzverőházzal rendelkező Nagybánya háromezer-háromezer forintot fizettek; ezzel szemben Sopron és Pozsony négyszáz-négyszáz forintot, míg Kolozsvár mindösszesen kétszáz forintot fizetett adóként. Az erdélyi pénzverés székhelye, Nagyszeben esetében viszont a szebeni szék és Szeben városának 1468-ban megfizetett adója lehet iránymutató: ez tizenötezer forintra rúgott; 1471-ben Brassó és a Barcaság pedig négyezer-kilencszázhusz forintot adózott.¹⁰ Nagyszeben mindenképpen kilóg a sorból, hiszen az erdélyi bányászat a 15. század folyamán a szebeni polgárság befolyása alá került: így a nemesfém-ellátás közvetlen forrásból megoldott volt. Ám a nagyszebeni példa ugyanakkor mintaértékű is: a megerősödött, gyarapodó váro-

város – Brassó és Nagyszeben – esetében még nem ismeretesek a centralitási pontok, de minden bizonnyal az élmezőnybe tartozhattak. A 14. századi szegei pénzveréshez: HÓMAN 1921. 198., 277.; TÓTH 1999. 312. A 14. századi székesfehérvári pénzverés: HUSZÁR 1972.; TÓTH 1999. 310.

⁹ A szabad királyi városokkal kapcsolatos terminológiai kérdéseket Kubinyi András egyik utolsó tanulmányában tárgyalta: KUBINYI 2006. Meglátása szerint ezeket a városokat helyesebb lenne „királyi szabad városok”-nak nevezni, hiszen közülük csak Buda, Kassa, Pozsony, Sopron voltak a tárnokmester joghatósága alá rendelt szabad királyi városok: MÁLYUSZ 1957. 552.; MÁLYUSZ 1984. 169–170.; KUBINYI 2006. 52. A pénzverés szempontjából szintén fontos Körmöcbánya és Nagybánya a „királyi szabad városok” másik kategóriájához, a bányavárosokhoz sorolandók, saját fellebbviteli bírósággal. Kolozsvár, Nagyszeben és Brassó egy következő kategóriához tartozik, nevezetesen az erdélyi szász városok és Kolozsvár csoportjához, amely szintén saját fellebbviteli fórummal rendelkezett: MÁLYUSZ 1957. 552., 569.; MÁLYUSZ 1984. 170–172.; KUBINYI 2006. 60.

¹⁰ FÜGEDI 1982. 495–499.; DRASKÓCZY 2014. 79–80. Brassó és Nagyszeben Magyarország keleti kereskedelmében a 15. és a 16. században nagyon fontos szerepet játszott. A két rivális erdélyi szász város olykor együtt is működött a közös érdekek mentén: LEDERER 1932. 170.; PAKUCS-WILLCOCKS 2007. 64–73., 104–115., 140–144., 147. Brassó, amely 1500 táján már Erdély legnagyobb települése volt, jelentőségéhez: GRANASZTÓI 1972.; SIMON 2008.

si polgárság jelentős hasznot termelő vállalkozásnak tekintette a pénzverést – Nagyszebenben ezzel együtt a nemesfém-finomító működtetését is – ezért saját kezébe vette a pénzverőház üzemeltetését.¹¹ Kis túlzással a 15. századot pénztörténeti szempontból nevezhetjük akár a kollektív verdebérletek korának is.

15. SZÁZADI KAMARABÉRLETI SZERZŐDÉSEK

Hóman Bálint Károly Róbert gazdaságpolitikáját kamarabérleti szerződések alapján dolgozta föl. A 14. század második feléből viszont nem maradtak fenn további szerződések, és a 15. századból is csak három olyan forrás ismert, amelyet vizsgálódásainkba bevonhatunk. Mindhárom közös jellemzője, hogy összefüggésben áll a pénzverdének helyet adó várossal, városi közösséggel.

1430 márciusában Zsigmond király (1387–1437) megengedte a pozsonyiaknak pénzverde felállítását, és engedélyezte számukra *quarting* verését a körmöci liga szerint. Az oklevél – amely tulajdonképpen kamarabérleti szerződés is – részletesen leírja az érméket, meghatározza a pénzlábat. A királyi engedély fontos jellemzője, hogy a város mint testület nyerte el a kamara haszonbérletét. Másrészt egy új üzleti konstrukció meg-

születésének lehetünk tanúi, hiszen a király és a város „felesben” vesznek részt az üzletben: azonos összeggel szállnak be (ezerkétszáz-ezerkétszáz aranyforinttal), és a hasznokon, valamint a felmerülő költségeken is fele-fele arányban osztóznak. A város egy jól meghatározott és kiterjedt területen a pénzváltásra is jogot kapott: Pozsony, Moson, Sopron, Vas, Zala, Nyitra, Komárom és Győr vármegyékben, valamint Szlavóniában, továbbá Pozsony, Nagyszombat, Trencsén, Sopron, Komárom, Tata, Csütörtökhely, Magyaróvár, Nezsider és Kismarton városokban. A királyi oklevél a kamarabérleti szerződésektől eltérően ugyanakkor nem tartalmaz bérleti időt; így sokkal inkább a pénzverési engedélyek körébe tartozik (a verendő pénzérme pénzlába és éremképe meghatározása révén viszont az egyes kamarákhoz intézett pénzverési utasításokhoz hasonlít). Olyan pénzverési engedélyről van tehát szó, amelynek jogosultja Pozsony városa, viszont az oklevél egyaránt magán viseli a kamarabérleti szerződések és a pénzverési utasítások bizonyos ismérveit is.¹²

Giskra János főkapitány 1451-ben a kassai pénzverőkamarát és a pénzváltást Modrár Pál nagyidai kapitánynak és Greniczér Ágoston volt kassai bírónak egy évre ötezer aranyforintért adta bérbe. A bérbeadás feltételeit a kamarabérleti szerződésből ismerjük. A szerződés a bérbeadó és a bérbevevő megnevezésén kívül hét fontos elemet tartalmaz, amely így jócskán rövidebb és egyszerűbb, mint a száz évvel korábbiak. Ebben a szerződésben is pontosan meg kellett határozni a bérleti időt, a bérleti díj összegét, a hasznot hajtó jogot és a bérelt tevékenységet (pénzverés és pénzváltás), a bérleti idő kezdőnapját, a bérleti díj

¹¹ Az erdélyi pénzverőkamara székhelyét az 1420-as évek végén helyezték Nagyszebenbe. Erre vélhetőleg 1427-ben került sor, amikor Zsigmond hosszabb ideig Erdélyben időzött. Ennek oka egyrészt stratégiai lehetett, másrészt összefüggésben állhatott Nagyszeben gazdasági jelentőségével. Így a száz polgárság, sőt, Szeben polgármesterei bekapcsolódhattak a pénzverésbe. Az erdélyi (nagyszebeni) kamara nemesfém-szükségletét az erdélyi bányavidékekről (Aranyosbánya, Radna) és az aranyosásból származó aranyból elégítették ki. Az ezüsttermelés Erdélyben alárendeltebb szerepet játszott. A beszerzési forrásokból származó nyersanyag mennyiségének állandósága a pénzverde biztos és kiszámítható működését, jövedelmezőségét tette lehetővé: POHL 1967–1968. 54.; POHL 1970. 26. Nem véletlen, hogy a nagyszebeni pénzverés szünetelt a század közepén annak hatására, hogy Hunyadi János 1446. augusztus 23-án, Szegeden rendeletet adott ki, amelyben kötelezte az erdélyi bányatelepülések lakóit, hogy a nemesfémeket csak a kolozsvári pénzverőház számára adják el: HUSZÁR 1975–1976. 46. Nagyszeben pénzverő-kamarája egyébként sem látott el bányakamarai feladatokat. Az aranytermelés szempontjából fontos négy bányaváros (Aranyosbánya, Abrudbánya, Körösbánya, Zalatna) bányajogi téren szorosan együttműködött Aranyosbánya vezetésével: WENZEL 1880. 125–131.; GÜNDISCH 1987 [1942]. 83–94.; ELEKES 1952. 310. Jelentős ezüstabányászat folyt Beszterce közelében, Radnán: WENZEL 1880. 132–134.

¹² POHL 1965a. 82–83.; UJSZÁSI 2007b. 7. (16. jegyzet). Zsigmond engedélyt adott a pozsonyi polgároknak pénzverde felállítására (Pozsony, 1430. március 6.): FEJÉR 1843. 196–200.; POHL 1965a. 96–97.; HUSZÁR 1975–1976. 41. Néhány nappal később rendelkezést adott ki a pozsonyiak számára a pénzváltás szabályozásáról (Pozsony, 1430. március 12.): FEJÉR 1843. 206–207.; HUSZÁR 1975–1976. 41. Nem sokkal később pedig a király megerősítette korábbi engedélyét, illetve hozzájárult ahhoz, hogy Pozsonyban bármilyen királyi ezüstpénzt verhessenek (Kőcse, 1430. június 23.): MILLER 1810. 208–213.; POHL 1965a. 98–99.; HUSZÁR 1975–1976. 42. Paulinyi Oszkár felteszi, hogy a pozsonyi pénzverde felállítása, és a várossal közösen történő üzemeltetése hátterében az alsó-magyarországi bányavidék termelési válsága állt: PAULINYI 1972 [1973]. 89. Majorossy Judit arra hívta fel a figyelmet, hogy a pénzverde felállítása szorosan összefügghet Zsigmond Pozsonnyal kapcsolatos szándékaival, a város szerepének növelésével: MAJOROSSY 2012. 172.

1. táblázat: szerződési elemek a 15. századi kamarabérleti szerződésekben

Szerződési elemek	Pozsony, 1430	Kassa, 1451	Nagybánya, 1468
Bérleti idő	–	<i>per unum annum integrum</i>	<i>per unum integrum annum</i>
Bérleti díj	<i>...nos 1200 florenos auri, dabimus et assignari faciemus, dareque debent et assignare ... habitaque huiusmodi racione medietatem talismodi lucri ex cusione monete vel Cambio provenientis pretacti Comites Comites Posonienses nomine nostre Maiestatis tollere debent semper et levare...</i>	<i>pro quinque millibus florenis auri</i>	<i>pro tredecim millibus florenorum auri</i>
Bérelt tevékenység	<i>Cameram ac Comitatum seu Officium cusionis monetarum nostrarum</i> <i>Monetas emere seu cambire</i>	<i>cameram Cassoviense, cusionis videlicet monete, cum omnibus, et singulis cambiis, quae ad eandem cameram antiquitus spectaverunt</i>	<i>cusionem monetarum nostrarum camerarum Rivulidominarum, Offombanya et Cibiniensis cum cimento simulcum cunctis earundem camerarum nostrarum utilitatibus et pertinentiis</i>
Bérleti idő kezdőnapja	–	<i>ab eo die, quo monetare, seu monetam cudi facere inceperint</i>	<i>a festo beati Michaelis archangeli</i>
Fizetési mód	<i>post expeditionem solucionis argenti et cambii predictorum de huiusmodi lucro ipsi cives Posonienses coram fidelibus nostris Magnificis Stephano et Georgio de Rozgon, Comitibus nostris Posoniensibus, vel eorum altero, debitam faciant racionem ... aliam vero medietatem eiusdem lucri, memorati Cives nostri ad se tollere et recipere, ac pro republica et communi bono dicte Civitatis nostre exponere debebunt et dispensare</i>	<i>cuius arendationis solutio semper ad quartale anni se sequen'...coram famosis Dominis, Iudice et Juratis eiusdem debet praestari...</i>	<i>ad singulum quartale anni, tria milia ducentos et quinquaginta florenos auri nobis persolvant</i>
Verendő pénz pénzlába	<i>novam Monetam nostram argenteam minorem, wulgariter quating seu fyrting apellatam, sic et eodem modo, ac sub illa lege et forma prout scilicet et quemadmodum eadem moneta nostra in Camera nostra Crempniciensi et eciam in aliis Cameris nostris ... cuditur</i>	<i>Ita tamen quod in Camera Crempniciensi monetacio in huiusmodi lega, pondere, forma et valore</i>	–
Ellenőrzés	–	<i>unum quoque pisetum, pro pecunie proba debeat reservari</i>	–

kifizetésének módját (részletfizetés), idejét, helyét, a verendő pénz pénzlábát és éremképét. A szerződés az ellenőrzés érdekében megőrzendő darabokkal kapcsolatos rendelkezést is tartalmazott.¹³ Ez a szerződés azért fontos forrás, mert jól mutatja, hogy valamennyi működő kamara esetében hasonló haszonbérleti szerződések születhettek évről-évre, ha a kamaraispán bérlő volt; azonban közülük kevés kivételtől eltekintve nem maradt ránk egy sem. Nyilvánvaló: a szerződő kamaraispánnak nem volt érdeke az, hogy a bérleti év leletét követően szerződésének példányát a kamara iratai között hagyja, inkább magával vihette, hogy a későbbiek során igazolni tudja magát, ha szükséges.

Hunyadi Mátyás király (1458–1490) 1468-ban három pénzverdét (Nagybánya, Nagyszében és Aranyosbánya: tulajdonképpen az erdélyi és a nagybányai kamarát) Ernuszt János kincstartó javaslatára a nagybányai polgároknak adott bérbe. Szerencsés véletlen, hogy ez a kamarabérleti szerződés is fennmaradt, mert számos jogtörténeti tanulsággal szolgálhat a kamarabérleti rendszerhez. A bérbeadó és a bérbevevő megnevezésén kívül tartalmazza a bérleti idő meghatározását, a bérleti díj összegét, a hasznot hajtó jog és a bérelt tevékenység pontos meghatározását (pénzverés és nemesfém-finomítás), a bérleti idő kezdőnapjának meghatározását, a bérleti díj kifizetésének módjának (részletfizetés) és idejének kikötését. A szerződés sem a verendő pénz pénzlábának és éremképének meghatározását, sem az ellenőrzés érdekében megőrzendő darabokkal kapcsolatos rendelkezést nem tartalmaz, bizonyára ezek külön kikötése nem látszott szükségesnek. Külön érdekes, hogy a bányagazgatásra és az urbura kérdésére sem utal; bár mindez lehet, hogy beleértődött a „*simulcum cunctis earundem camerarum nostrarum utilitatibus et pertinentiis*” szövegrészbe.¹⁴

¹³ A kamarabérleti szerződés (Kassa, 1451. május 13.): TELEKI 1853, 297–301.; POHL 1968. 42–43.; HUSZÁR 1975–1976. 47. Feltűnő, hogy a szerződésnek még közvetve sincs bányászati vonatkozása, hiszen Kassa a felső-magyarországi vagy kassa-szomolnokai bányavidék „központja” volt, bár mint említettük, bányavárosnak nem tekinthető. A szerződés szövegéből arra következtethetünk, hogy bányakamarai szerepe – legalábbis a 15. század közepén – egyáltalán nem volt. Ez indokolja, hogy Kassa a jelen tanulmányban szerepel.

¹⁴ A kamarabérleti szerződés (Olmütz, 1468. augusztus 30.): POHL 1968. 85. (19. jegyzet); POHL 1970. 42.; HUSZÁR 1977–1978. 74.; UzGdDiS 6. 351–352. A 14. században alapított erdélyi pénzverőkamara (és ezzel együtt a bányakamara) székhelye Kolozsvár volt. Erre ab-

Újdonság a 14. századi kamarabérleti szerződésekhez képest, hogy mindhárom esetben a város, illetve a városi vezetőréteg jelenik meg bérbevevőként-üzemeltetőként.

A PÉNZVERDE VÁROSON BELÜLI HELYE, ÉPÜLETE

A városi polgárság által üzemeltetett pénzverdét (*Münzhaus*) topográfiailag a város kiemelt helyén, a városháza épületében, a polgármester házában vagy azok közelében, illetve a városi ötvösök által lakott városnegyedben rendezték be. Ezzel szemben a hagyományos bányavárosi pénzverdek várszerű, jól védhető és a királyi pénzügyigazgatás hatalmát is kifejező kamarabérleti épületben (*Kammerhof*) működtek.¹⁵ Az alábbiakban városonként szeretném bemutatni a pénzverde elhelyezkedésének összefüggéseit a városi topográfiával.

Budán a 15. században a pénzverde (*müntz geschefte*) a mai Hess András tér 1. szám alatti telken állt. Egy 1441-es oklevél ezzel kapcsolatban teljesen egyértelműen fogalmaz: „...a Szt. Mária

ból következtethetünk, hogy 1332–1337 között többször is említenek egy Kolozsvárott vert ezüstpénzt: TÓTH 1999. 311. Aranyosbánya (Offenbánya) viszont az erdélyi aranybányászat központja volt, esetleg bányakamarai székhely lehetett: WENZEL 1880. 129–131.; TÓTH 1999. 311–312., Soós 2014. 39. 1325-ből ismeretes három aranyosbányai polgár, Gottfried, Hermann és János, akik urbarariusok vagy bányamesterek voltak; nem véletlen, hogy Hóman Bálint Aranyosbányát bányakamaraként említi: HÓMAN 1921. 275. Bányaművelési központ jellege ellenére semmilyen adat sem bizonyítja, hogy itt a 14. században pénzverde is működött volna (HÓMAN 1921. 153–154.), ilyen forrásadat a 15. századból sem ismeretes, bár némely (O–K, O–I verdejegyű) veretek esetében fölvetik, hogy itt is készülhettek: POHL 1967. 85. Az 1468-as oklevél szóhasználatát azonban – „*cusionem monetarum nostrarum camerarum Rivulidominarum, Offombanya et Cibiniensis cum cimento*” – nehéz másként értelmezni, mint hogy három pénzverdéről van szó. Lehetséges, hogy az „*Offombanya et Cibiniensis*” valójában egy egységet jelöl, de ez a szöveg alapján nem eldönthető.

¹⁵ A körmöcbányai pénzverde már 1434 előtt a jelenleg ismert középkori helyére került, a városi erődítésen belüli biztos helyre („*Kammerhof*”). Az erős épület egyszerre fejezte ki a királyi hatalom erejét és a pénzügyigazgatási szervezet stabilitását: KAZIMÍR-HLINKA 1978. 43. A nagybányai pénzverőház („*Mincz*”) a kora újkorban a Szazár partján, a vár egyik része helyén működött. 1739-ben épült a „jelenlegi” kamarai épület, amelyet 1782-ben kibővítettek. Nyilvánvaló, hogy a középkor végén még a nagybányai vár egyik részében működött a pénzverde: MÓRICZ 215.; PAULINYI 2005 [1978]. 330.

1. kép. a-b. Ezüstdenár; Kibocsátó: I. Ulászló (1440–1444); Verde- és mesterjegy: B–n csillaggal; Verde: Buda, 1443.; leltári szám: BTM 52.1556 (várásatások). CNH II. 145A (Mzz. 145–8)

Magdolna-plébánia területe egy kis utcánál kezdődik, amelynek egyik oldalán, a Boldogasszony-templom felől, a pénzverő ház áll, a másik oldalán pedig, a domonkos kolostor oldalán, a lövöldi kartauziak háza...” (Végh András fordítása). Az épület környezetéből több adatunk is van pénzverőkre, illetve ötvösökre. Így 1411-ben arról értesülünk, hogy Miklós, magyar ötvös bérbe vesz egy házat évi tizenhat forintért az óbudai klarisszától, amely a Krisztus Teste testvérület és Czauczath Miklós háza között van. 1427-ben Miklós ötvös évi tíz forintért bérlti ugyanazt a házat, amely néhai Czauczath pénzverő és Österreicher János házai között van. A pénzverde épülete, pontosabban a pénzverdének is otthont adó ház jelentékeny épület lehetett, talán azonos volt az 1346-ban említett plébániai palotával. Az okleveles adatok és a későbbi térképek, helyrajzok alapján nem teljesen egyértelmű a telkek azonosítása; korábban azt sem zárták ki, hogy ebben a házban működött a Krisztus Teste testvérület is, bár ennek helyét inkább a szomszédos Ötvös utca házsorában kell keresnünk.¹⁶ Az 1441-es oklevél alapján nyilvánvaló, hogy egy sarokházzal van szó: Végh András ennek megfelelően határozta meg a pénzverde helyét, Huszár

Lajos nem egészen: ő a Boldogasszony-templommal szemben lévő házsor végén kereste, szerinte a pénzverőház a városfalakhoz kifutó, hajdani kis köz déli sarkán állt.¹⁷

Gyürky Katalin 1971–1972-es ásatása során a kis köz déli oldalán, annak keleti harmadában, egy 30–31 méter széles telken, épületmaradványokra bukkant, amelyeket lakóházként és melléképületként határozott meg. A lakóház nem a telek teljes hosszában húzódott (legfeljebb 13 méter hosszú volt, eredetileg 9,2 méter, később azonban hozzáépítettek; szélessége 7 méter), a ház keleti oldalán állt a (7,2 méter hosszú) melléképület. A lakóház ajtaja közvetlenül az utcára nyílt, a belső járószint kicsit magasabb volt, mint az utcai – itt minden bizonnyal lépcső lehetett. A ház alapozása 30–50 centiméter mély, falai 90 centiméter szélesek; belső szélessége 5,30 méter volt. Az ásatás eredményei alapján kikövetkeztethető a tulajdonos gazdasági helyzete és kapcsolatrendszere: nem volt borospincéje (a gazdag szőlőbirtokos budai polgároknak volt). Az épületnek nincs széles bejárati előcsarnoka, ahová egy lovaskocsi befér; a melléképületnek az utca felé van a bejárata, így talán nemcsak a ház lakói, hanem a környék lakosai is (tehát közösen) használhatták. A lakóépülettel egyező típusú (méret, elrendezés stb.) házakat tárt fel Zolnay László a Tárnok utca 9–13. sz. alatti telken: itt a melléképület előtt volt az előudvar, az épület méretei: 7,30 x 4 méter. A Gyürky

¹⁶ Az 1441-es plébániai határleíró oklevél: VÉGH 2008. 78–79.; Miklós ötvös házbérlete és szomszédai (1411. április 6.): VÉGH 2008. 56.; (1427. augusztus 16.): VÉGH 2008. 70.; a plébániai palota (1346. július 29.): VÉGH 2008. 29–30. A pénzverőházzal és a környék lakóiról: PATAKI 1950. 252–255.; HUSZÁR 1958. 21.; VÉGH 2004. 646–647.; VÉGH 2006. 250., 261., 267.

¹⁷ HUSZÁR 1958. 21.; VÉGH 2006. 267.

2. kép. a-b. Ezüstdenár; Kibocsátó: I. Mátyás (1458–1490); Verde- és mesterjegy: C–liliom; Verde: Kassa, 1468.; leltári szám: BTM 51.4920 (várásatások). CNH II. 235A (Mzz. 216–6)

Katalin által feltárt épület alatti emésztő tele volt hulladékkal, hasonlóképpen a kút is.¹⁸

Gyürky Katalin – Pataki Vidor korábbi kutatásai alapján – a tulajdonosokat három fűszeres (Branchynus, Synoch és Mátyás; már 1375 előtt említik őket); illetve három aranyműves személyében kereste (Miklós, Österreicher János és Czauzath Miklós, utóbbi egyébként pénzverő is volt – ők viszont 1411–1427 között bukkannak föl az írott forrásokban). A tulajdonosi kör meghatározását csak erősítette, hogy az ásatáson előkerült egy 15. század első feléből származó desztilláló készülék (*alembicum*) is, amely egyrészt alkalmas savak előállítására, másrészt alkohol és olaj desztillálására. Az előbbieknél a nemesfémek finomításakor lehet szerepe, ezért használják bányaműveknél és pénzverdékben, az utóbbiaknak viszont a gyógyszerkészítésben. Az ásatás során lelt desztilláló készüléket és az olvasztótégelyeket tehát egyaránt használhatták ötvösök és fűszeresek is. Gyürky Katalin fölvetette annak a lehetőségét is, hogy a főépületben esetleg üzlet (fűszerüzlet?) működött, de az sem zárható ki, hogy valamilyen műhelynek adott otthont.¹⁹ A források értelmezése alapján Végh András viszont egyértelműen arra a következtetésre jutott, hogy az említett fűszereseket és ötvösöket nem ebben a kis közben, hanem a Nagybaldogasszony-templommal és a pénzverőházzal szemközti Ötvös utcában kell ke-

resnünk. Ugyanakkor Mátyás és Synoth – a vonatkozó oklevelek elemzése alapján – azonosak, tehát egy személyről van szó. Házában lakott később Czauzath Miklós pénzverő. A szomszédos ház Branch (vagy Baranchinus) patikárosé volt, később az óbudai klarisszáké lett, akiktől Magyar Miklós ötvös bérelte. A harmadik épület – amelyet Végh András a Krisztus Teste testvérület házaként határoz meg – volt az 1420-as években Österreicher Jánosé.²⁰ A késő középkori budai ötvösök mindenesetre a pénzverőház térségében laktak: a domonkosok kolostorával és a pénzverőházzal szembeni utcaszakaszt 1460–1505 között folyamatosan *platea Aurifabrorum*-nak nevezték; 1489–1505 között név szerint legalább öt mester, a 14–15. század folyamán még további nyolc mester lakott itt.²¹ Szerémi György emlékirata szerint Mária királyné a *moneta nova* reform idején a Bécs-

²⁰ Branch háza és szomszédai: (1375. január 17.) VÉGH 2008. 36., (1375. május 20.) VÉGH 2008. 36., (1376. február 16.) VÉGH 2008. 37. A források elemzése: VÉGH 2006. 249–250., 260–262.

²¹ PATAKI 1950. 255.; a budai ötvösök topográfiai elhelyezkedésének részletes elemzése: HOLL 1989. Holl Imre ötvösökkel és az Ötvös utcával kapcsolatos megállapításait pontosította: VÉGH 2006. 260–262. „Az ismert adatokat szolgáltató időközből (1460–1510) nem öt, hanem hat ötvöst és egy gyöngyfűzőt ismerünk az utcából. Ideszámíthatunk még három ötvöst a 14–15. század fordulójáról (Magyar Mihály, Magyar Miklós és Hans Österreicher ötvösök).” (VÉGH 2006. 260.)

¹⁸ GYÜRKY 1982. 177–187.

¹⁹ GYÜRKY 1982. 187–189.

ből hozatott pénzverőknek a Keresztelő Szent János utcában adott házat. Ekkor már itt működött a pénzverde.²²

Pozsonyban a pénzverőházat először 1434-ben említik a városi számadások, amelyek arról számolnak be, hogy Hans Wagner a *Münzhoff* lakója. Kezdetben a pénzverőház a városháza udvarán állott faépületben volt, csak az 1440-es években helyezték a *Ventur* utca egyik házába, a később *Academia Istropolitana*-nak helyet adó két épület egyikébe (*Münzhaus*), amely ekkoriban a Ranec család birtokában volt. 1444-ben a városháza udvarán kőből olvasztó kemencéket építettek, de más forrásaink már korábban is említenek az udvaron, hátul, kemencéket. A verde és a pénzváltó felszerelésére, a szükséges ezüst beszerzésére Zsigmond király ezerkétszáz aranyforintot utalványozott, és ennyi megszavazására kötelezte a városi tanácsot is.²³ Holl Imre szerint Pozsonyban a különböző kézműves mesterek szétosztottan éltek, mesterségek szerint csoportosulás nem mutatható ki. Ezt az állítást a közelmúltban Majorossy Judit pontosította: az aranyművesek vonatkozásában igaz, hogy nem laktak egymás közelében.²⁴

Sopronban a pénzverdét az ún. első városházában (Kolostor u. 9. – Új u. 12.) helyezték el, sőt az egyik pénzverő itt is lakott. Az épületet, amelyet a pénzverés megszűnése után is *münzhaus*-nak neveztek (Grafenecker Ulrik 1463-ban még *mein munsshaus*-ként említi), műemlékileg helyreállít-

tották, de régészeti kutatás nem volt, így a műhely esetleges nyomairól nincs tudomásunk. 1429-ben ebben az épületben lakott György ötvös. A közelben ásatás során egyébként kisebb ötvösműhely nyomaira bukkantak: a Fő téren a volt ferences templomhoz ragasztott bódé helyét Gömöri János tárta fel. Az előkerült faszén-maradványok, az öntőtégely, és egy kettétört ezüstpénz egyértelműen jelöli ki az ásatás során felszínre bukkant objektumok rendeltetését. Sopronban azonban nem volt jelentősebb ötvösség: erre utal, hogy a 15. század elején egyidőben csak egy ötvös működött a városban: (1427: Pál, 1429: György, 1437–42: András). Ezek az ötvösök mindig bérlakók voltak, és saját házzal nem rendelkeztek. A század második felében már egyszerre két-két mester is feltűnik a forrásokban. Valamennyi soproni ötvös kis- vagy középkeresetű kézművesnek számított, tehát nem tartoztak a városi vezetőréteghez.²⁵

Kassán a pénzverde a középkorban a kassai királyi házban (*domus regia*) volt, mellette jelenleg az egykori jezsuita, későbbi premontrai kolostor-épület áll. A pénzverde épülete a 13–14. században épült.²⁶

A *nagyszebeni* pénzverde a 15. század jelentős részében a Hecht-házban működött (Großer Ring 8.), amely eredetileg Firenzei Kristóf kamaraispán tulajdona volt, akitől 1472-ben Hecht György, a későbbi kamaraispán vásárolta meg. Az erdélyi pénzverőkamara esetében azonban egy másik épület is szóba jön, mert a Bornemissza-Werner jelentés (1552) szerint a Régi Városháza épületében (Fleischergasse 2.) – Altemberger Tamás polgármester és kamaraispán egykori lakóháza – működött a cementezómű és a pénzverde. Az épületet Altemberger halála után Proll Miklós, majd Lulay János szerezték meg. Hármuk kamaraispáni tevékenysége idején tehát itt működhetett a pénzverde.²⁷

Amikor Hunyadi János kormányzó (1446–1452) áttette az erdélyi kamara székhelyét a jelentős ötvösséggel rendelkező *Kolozsvárra*, vezetését két hű olasz emberére: Firenzei Kristófra és Zati Antalra bízta. Itt végeztette a nemesfémbevéltásokat is. Már I. Ulászló (1440–1444) idejéből ismertünk Kolozsváron vert pénzt (CNH II. 145A, 147, 149B

²² SZERÉMI 117.; PATAKI 1950. 246.; HUSZÁR 1958. 21–22. A Szent János utca háztulajdonosairól kevés forrás szól, így a pénzverde középkor végi épületének beazonosítása sem lehetséges: VÉGH 2006. 142–149.

²³ ORTVAY 1895. 38., 63.; ORTVAY 1898. 487–495., 502.; POHL 1965a. 84., 90. Majorossy Judit hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Ventur* utcai ház a Ranec család birtokában állt. Ranec Farkas kamaraispán testvére, István pozsonyi polgármester, majd városbíró volt (MAJOROSSY 2011. 106.). A család helyi hatalomban betöltött szerepéről Majorossy Judit készülő pozsonyi archontológiájában ír. Az értékes információkat ezúton is köszönöm. Az 1460-as években Baumkicher András ispán rossz bécsi pfennigeket veretett Pozsonyban, pénzverőmestere, Lobogós János vezetésével, Reigker György várnagy felügyelete alatt; nyilvánvalóan már a várban és nem a városban: HUSZÁR 1955–1956. 37.; POHL 1972. 131. A pozsonyi (városi) pénzverés 15. század közepi megszűnése után a műhelyeket is felszámolhatták, mert 1524-ben, a pénzverés újraindításakor új helyet kellett keresni: ORTVAY 1898. 494.; LEDERER 1932. 228.

²⁴ HOLL 1989. 65–67.; SZENDE 2004. 31–33.; MAJOROSSY 2011. 114., 119.

²⁵ HUSZÁR 1955–1956. 38–39.; MOLLAY 1977. 234–239., HOLL 1989. 69., 73. A kisebb ötvösműhelyről Gömöri János szíves közléséből (2004) tudok, amelyet ezúton is köszönök.

²⁶ KEMÉNY 1902. 248.; PETÁCH 1986. 42. A királyi ház a kora újkorban is meghatározó épülete maradt a kassai Fő térnek: GRANASZTÓI 1980. 622.

²⁷ FABINI 1989. 43., 132., 141.; GYÖNGYÖSSY 2003. 114–115.

denár „K” verdejeggyel), sőt néhány évtizeddel korábban minden bizonnyal még aranypénzverde is működött itt. A Hunyadi által „alapított” nemesfémbevéltő helyére nem maradt adat, ahogy kormányzósága idején vert kolozsvári pénzt sem ismerünk.²⁸ Kolozsváron az azonos iparágakhoz tartozó mesterek egyébként is szétszórtaan telepedtek le, ugyanakkor a kézművesek jól szervezettek voltak, és a város tornyainak védelmét céhek szerint szervezték meg.²⁹

Brassóban vertek viszont már I. Ulászló (CNH II. 146A, 147/148., 149A, 149C), majd Hunyadi János kormányzósága idején egyes „C” verdejeggyű denárokat (CNH II. 156., 157A). Vlad Dracul 1441-ben azt írja a városnak, hogy a királytól van engedélye pénzverésre Brassó városában. 1448-ban Hunyadi fel is szólította a brassóiakat, hogy Nagyszebennel és Havasalföld illetékeseivel tanácskozzák meg, hogyan lehetne a magyar pénz forgalmát a szövetséges Havasalföldre is kiterjeszteni. Vélhetőleg a Hunyadi kormányzóságának utolsó évében vert brassói obolus (CNH II. 159.) már ilyen „kiterjesztett” pénz lehetett.³⁰ Mátyás pedig a törökellenes hadjáratot vívó magyar seregek pénzzel történő ellátására Brassóban 1463-ban arany- és ezüstpénzek verésére adott utasítást (aranyforint: CNH II. 207., denár: CNH II. 228., obolus: CNH II. 229.). A verde élére édesapja bizalmi emberét, Firenzei Kristófot nevezte ki kamaraispánnak. A vélhetőleg a brassói

városházán elhelyezett pénzverde tevékenysége azonban csak epizódyszerű volt, a későbbiekben, a középkor végéig már nem vertek itt pénzt.³¹

A PÉNZVERDE VEZETŐI, SZEMÉLYZETE ÉS A VÁROSI VEZETŐRÉTEG

A pénzverde első számú vezetője, a pénzverésért felelős személy a kamaraispán volt. A késő középkori kamaraispánok a királlyal magánjogi szerződéses viszonyban álló vállalkozók voltak, akiknek haszonbérleti szerződése egy évre szólt. Az általunk vizsgált esetek jórésztében a kamaraispán egyúttal a városi közösség képviselője is volt, így a szerződés ténylegesen a király és az adott város között létre, egyes esetekben ezt az oklevélben is így rögzítették: ilyen a pozsonyi pénzverési engedély (1430), vagy nagybányai polgárok bérleti szerződése (1468).³²

Városi forrásaink alapján csak részlegesen rekonstruálható a pénzverde szervezete, és semmilyen közvetlen adatunk sincs arra nézvést, hogy hányan is dolgozhattak egy-egy pénzverőben. Így arra kényszerülünk, hogy a pénzverés klaszszikus közegének tekinthető bányavárosi pénzverdék forrásaiból induljunk ki. Ezek közül a leginkább adatgazdag a körmöci kamara 1514-es számadása, mert ebből részleteiben kirajzolódik előttünk a kamarai üzem szervezete. A számadás a kamara официálisai között nevesíti az alkamaraispánt (*vicecamerarius*), a vésnököket (*ferramentorum sculptores*), a kémlöket (*probatores*), az esztergomi érsek emberét (*pisetarius*), a nemesfém-bevéltással foglalkozó alkalmazottakat (*impositores*), az öntőmestert (*fusor*), az égetőmestert (*cremator*) és a kovácsot (*faber*). A kamarai üzem alkalm-

²⁸ Hunyadi János rendelkezése az erdélyi bányákhoz (Szeged, 1446. augusztus 23.): POHL 1970. 41.; HUSZÁR 1975–1976. 46. A kolozsvári pénzverde és kamarai székhely: POHL 1970. 31.; POHL 1973–1974. 51.; RÁDÓCZY 1988. 14.; DRASKÓCZY 1994. 127.; GYÖNGYÖSSY 2008. 75.; UJSZÁSI 2010. 9–10.; UJSZÁSI 2011. Hogy a 15. század közepi nemesfémbevéltő és pénzverő csak epizódyszerű volt, az is jelzi, hogy 1530-at követően teljesen új műhely kiépítésére volt szükség: GYÖNGYÖSSY 2010. 29.

²⁹ HOLL 1989. 68.

³⁰ Vlad Dracul a brassóiaknak írt levelében ír arról, hogy engedélyt kapott a királytól Brassóban királyi pénz veretésére (1441. október 16.): HUSZÁR 1958. 85. (244. jegyzet). Hunyadi János levele a brassóiakhoz a magyar pénzek havasalföldi forgalma ügyében (Temesvár, 1448. március 7.): ELEKES 1952. 365.; POHL 1970. 41.; HUSZÁR 1975–1976. 46. Hunyadi 1452-ben arról értesítette Brassót, hogy az országtanácsban „az egész országra egy állandó, folyó pénzértéket” állapítottak meg, valamint az új pénzt Budán a szokott értékben fogják verni, és a brassóiaknak a kolozsvári kamarások fogják átadni. Más pénz nem lehet forgalomban (Ósi, 1452. október 24.): ELEKES 1952. 339.; HUSZÁR 1975–1976. 47. A brassói pénzverés: POHL 1970. 31–32.; RÁDÓCZY 1988. 14.; DRASKÓCZY 1994. 127.; UJSZÁSI 2012. 8.

³¹ POHL 1970. 33.; DRASKÓCZY 1994. 127. Brassó Erdély egyik kézműves központja volt, a városban 1475-ben harminchat féle kézműves mesterségről tudunk: SIMON 2008. 387. A 20. század elején a brassói városháza pincéjéből török verőtövek kerültek elő, amelyeket állítólag egy ezüstműves pénzhamisításra használt. Más vélemények szerint a brassói levéltárból származik a gyűjtemény, és soha nem használták őket hamisításra. Az eredeti öt verőtövből három került a Magyar Nemzeti Múzeumba, az Éremtárba: GYÖNGYÖSSY 2004. 12–14.

³² A kamaraispánról: HÖMAN 1921. 203–206. A 15. századi „kollektív” verdebérletekhez: LEDERER 1932. 182. A kamaraispánok listájának mindmáig legteljesebb összeállítása Horváth Tibor Antal okleveles gyűjtésén alapul, amelyet Huszár Lajos egészített ki: HORVÁTH-HUSZÁR 1955–1956.; HUSZÁR 1965–1966. Soós Ferenc a Numizmatikai Közlöny sajtó alatti számában új archontológiai összeállítást közöl középkori pénzügyigazgatási tisztviselőinkről: Soós 2013–2014.

zottainak felsorolásában végezetül a segédek (*famuli*) szerepelnek.³³

Ha a pénzverde alkalmazottainak számát szeretnénk meghatározni, nem szabad elfelejtenünk, hogy a pénzveréshez szükséges nemesfém előállítására is külön műhely szükségeltetett. Az arany esetében persze ez nem volt feltétlenül így – egyrészt mert városi pénzverdénk közül a kisebbek egyáltalán nem vertek aranypénzeket, másrészt a bányavárosi finomítókban a beszolgáltatott aranyat „automatikusan” az aranypénzek számára megkívánt minőségűre finomították – az ezüstpénzek kiverése azonban elképzelhetetlen lett volna ezüstfinomító mester és műhely nélkül. Gondoljuk csak arra, hogy a 15. század folyamán az ezüstpénzek finomsága gyakran, olykor évente változott! Az ezüstpénzveréshez szükséges finomságú pénzöntvényt két műhelyben állíthatták elő. Az égetőműben (*Brenngaden*) a nem nemesfémekkel elegyes ezüstöt választották ki, a műhely vezetője az égetőmester (*Silberbrenner*) volt. A városi pénzverdék fő nemesfémforrása a korábban használatos pénzek beváltása volt. Az ezüstpénzek nagymennyiségű rezet tartalmaztak, így ezek beolvasztásával az égetőműben könnyen előállítható volt az új pénzekhez megkívánt finomságú pénzöntvény. Ahol aranyat is vertek, elvileg használhattak egy másik technikai eljárást is. Az arannyal elegyes ezüstöt ugyanis az úgynevezett választóműben (*Scheidgaden*) választották a választómester (*Scheider*) vezetésével. Az arany választásakor (cementezés) keletkezett ezüstöt szintén fölhasználhatták a pénzverésben. Mindkét technikát ismerték az ötvösök is, hiszen alapanyagaik előkészítéséhez szükségük volt erre.³⁴

A személyzet létszámának meghatározásához elvileg kiindulhatnánk a pénzverők fizetéséből. Ezt azonban a számadások nem mindig tekintették a személyi kiadások részének, a pénzverőmunkások ugyanis teljesítményarányos (a kivert pénz mennyiségéhez igazodó) bérezést kaptak. A pénzverők fizetését Hóman Bálint – Plank Sándor 17. századi adatai alapján – a késő középkorban a kivert pénz minden márkája után három pondusra, azaz pisetumra (3/48 1/16) tette, ezzel szemben az 1514-es körmöci számadásban ennél kevesebb, csak két pisetum (2/48 1/24) szerepel. Ez az adatsor tehát hasznos lehet a kivert pénz mennyiségének meghatározásához, de a munkások létszámát csak feltételesen tudjuk meghatározni. Így Plank Sándor más adataiból kell ki-

indulnunk. Lássuk először az ezüstpénzverést! Kalapácsverés esetén egy munkás egy perc alatt két-három pénzdarab kiverésére képes; százötven tízórás munkanappal számolva tíz-tizenkétmillió darab ezüstpénz kiveréséhez mintegy negyvennégy pénzverőre van szükség. Hozzájuk kell számítanunk, hogy a verés előtt szükség volt valakire, aki körbevágta a lapkát, illetve a kalapácsverésnél egy adogatóra. Ha aranypénzeket is vertek a pénzverdében, további pénzverőkkel, adogatókkal és lapkavágókkal kell számolnunk, megjegyezve, hogy az aranypénzek verése nagyobb precizitást igényelt, így az egy munkás által kiverhető darabszám is alacsonyabb, mint az ezüstpénzek esetében. A pénzverés munkafolyamata egyébként így látszik Hans Burgmair korabeli fametszetén (1515 körül), amely Miksa császár „Weisskunig” című képes életrajzában látható. Bár a számadások nem említik, de a későbbi adatokból nyilvánvaló, hogy a segédek között voltak csomagolással, kihordással, és pénzmerlegeléssel foglalkozó munkások is.³⁵

Buda esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Budai Jogkönyv több cikkelye is a pénzveréssel és a pénzverőkkel foglalkozik, jelezve ezzel azt is, hogy a városi vezetőréteg mennyire fontosnak tartotta a kérdéskör szabályozottságát.

97. Az arany- és ezüstérme mintája

Az arany- és az ezüst pénzérme mintáját, minthogy ez a királyt érinti, senki más ne őrizze, csakis Buda városának egy nagyra becsült jó hírű lakója. Nevezett legyen buzgó és hozzáértő a királyi pénz megóvásában. (Schmidt József fordítása)³⁶

A pénzverés ellenőrzési rendszerében a 15. század első felében komoly változásokat figyelhetünk meg, erre utal a Budai Jogkönyv előbbi cikkelye, de más forrásaink is. 1412-ben ugyanis Zsigmond király felkérte Körmöcbánya város tanácsát, hogy a megboldogult Künigh Mihály helyett új kémllőt (*probator auri et argenti monetarum*) válasszon a polgárok közül, valamint elődje próbáit adják át a kincstartónak. Tehát ekkor Körmöcbányán már a városi tanács őrizte a próbákat. Erzsébet királyné 1440-ben megparancsolta a körmöci tanácsnak, hogy az aranyfinomság vizsgálatára használt és már elkopott próbatű (*Probiev- vagy Strichnadel*) megújítására a kamaraispán tudtával néhány darabot adjon át a tanács őrzetében és a kémllő pecsétje alatt őrzött arany pénzdarabokból, az ösz-

³³ GYÖNGYÖSSY 2005. 168.

³⁴ PAULINYI 1936. 44–45., 48.

³⁵ HÓMAN 1921. 285.; PLANK 1917. 101–102.

³⁶ BLAZOVICH-SCHMIDT 2001. 366.

szes többit pedig küldje el a királynénak. 1433-ban Zsigmond Nagyszében városát utasította kémlő választására, mivel Földvári Zuborius (vagy Zuborius de Nassis), az ország arany és ezüstpénzeinek főkémlője nem tud mindenütt jelen lenni; de a kémlés jövedelméből adjanak Zuboriusnak szokás szerint részesedést. Végezetül 1462-ben a kassai pénzverde kémlőjének Mátyás király Thoklár Jánost nevezte ki. Úgy tűnik, ebben az esetben a várostól mintha függetlenül döntött volna a király, ám Thoklár kassai polgár volt, és a király a ki nevezés tényét a várossal tudatta, azzal, hogy ezt tudassák a kamarával, és Thoklár fizetését utalják ki. A király 1463-ban pedig elrendelte, hogy Neziger János, kassai kamaraispán két – a városi tanács által választott – jártas személlyel működjön együtt az új pénz verésénél és a pénzbevéltésnél, valamint közösen vezessék a számadásokat.³⁷

Miközben a törvények rendre a tárnokmester emberét említik még a 15. században is a pénzverés ellenőrzése kapcsán, helytállónak tűnik Kubinyi András megállapítása: a király eladományozta az ellenőrzési jogot, de a főkémlő csak a járadékot élvezte, a tényleges ellenőrzést a pénzverdék székhelye városi tanácsa (által választott kémlő) végezte.³⁸

98. A pénzverők jogairól

A pénzverőkre is érvényes a jog, és viseljük a város valamennyi terhét minden tekintetben. Kivételt egyedül a kamara- és pénzügyek képeznek, amelyekben a kincstartó igazgassa őket. Az ingatlanl vagy egyéb tulajdonnal rendelkező pénzverők fizessék meg a tulajdonuk után járó adókat és járadékokat is együtt a várossal. De akik csupán pénzverésből tartják fenn magukat és nincs tulajdonuk, továbbá semmilyen kereskedést nem űznek,

³⁷ Körmöcbánya: KRIZSKÓ 1880. 15. (2. jegyzet: Zsigmond király, Buda, 1412. június 29.); HUSZÁR 1975–1976. 39.; KRIZSKÓ 1880. 26–27. (2. jegyzet: Erzsébet királyné, Pozsony, 1440. október 7.); HUSZÁR 1975–1976. 44. Nagyszében (Zsigmond király, Buda, 1433. április 6.): UzGdDiS 4, 496–497., HUSZÁR 1975–1976. 43. Mátyás király pénzverési utasítása Kassa városához (Buda, 1463. május 6.): POHL 1972. 10.; HUSZÁR 1977–1978. 73. 1787-ben a kassai régi városháza bontásakor kincsleltre bukkantak, amely százhetvenkét aranyérméből állt, a korabeli „specificatio” szerint Zsigmond király 1386 és 1388 között vert magyar aranyai. A leírás alapján egyértelmű, hogy a király első típusba (UG D1) tartozó, tehát 1402-ig vert aranyforintjairól van szó. A leletben minden bizonnyal a városi ellenőrzési jog emlékét láthatjuk, feltételezhetően a „proba”-ként eltett, elrejtett kassai veretű darabokat találták meg a 18. században (Numizmatikai Közlöny 14. (1915), p. 127–128.)

³⁸ KUBINYI 1978. 12–13.

nem kötelesek a várossal együtt viselni a terheket, sem a járandóságot leróni.

175. Hogyan viselkedjenek a pénzverők

A pénzverők a várossal együtt fizessenek minden adót és járandóságot, akik pedig közülük nem csupán kézművességből élnek, és van ingatlanuk a városban, vagy más tevékenységet is űznek mint pénzverést, azokra minden tekintetben érvényes a városjog, egyedül csak a kamarával és a pénzzel kapcsolatos ügyek képeznek kivételt. Ezekben a kincstartó illetékes ítélkezni. (Schmidt József fordítása)³⁹

A pénzverők a városi polgárság fontos és megbecsült csoportját alkották. Jogállásuk azonban eltért a város többi lakójától. A város joghatósága mellett értelemszerűen kiterjedt rájuk a kamaráé, és ezen keresztül a kincstáré is. A 14. század közepe óta a kamaraispán ugyanis teljes felelősséggel tartozott a kamarai személyzet – amely familiárisaiból, servienseiből és oficiálisaiából állt – minden hivatalos ténykedéséért; fölöttük viszont teljes közigazgatási és bírói joghatósággal bírt. Így pereikben csak a kamaraispán volt jogosult ítélkezni, de az ítélet ellen bármely fél a tárnokmesterhez fellebbezhetett.⁴⁰ A kamarai szervezet átalakulásával, egyes verdék városi kezelésbe vételével ez a rendszer is szükségképpen megváltozott. A pénzverők fölött a megerősödő városi polgárság is hatalmat követelt. A Budai Jogkönyv erősítette a város törvénykezési hatáskörét, és a szűkebb értelemben vett kamarai ügyekben nem a tárnokmester, hanem a kincstartó joghatóságát mondta ki.⁴¹

A budai pénzverde személyzete – és vezetői – helyi beágyazottságát jól mutatja, hogy a 15. századi kamaraispánok közül legalább hárman meghatározó várospolitikai, illetve kereskedelmi szerepet játszottak Buda város életében. Nadler Mihály legalább hatszor volt Buda város bírása, I. Ulászló

³⁹ BLAZOVICH-SCHMIDT 2001. 366., 406.

⁴⁰ A kamarai szervezetről: HÓMAN 1921. 197–224.; HUSZÁR 1958. 27–29.; KUBINYI 1978. 11.; HERMANN 1987. 9–10.; TÓTH 1999. 307–308.

⁴¹ Zsigmond 1401-ben közölte a pénzverdéknek helyet adó városokkal, hogy a pénzverők minden fizetés-től mentesek, kivéve a collectát és az örökösödési censust, továbbá csak a király és a kamaraispán bíráskodásának vannak alávetve (Nagyszombat, 1401. január 17.): ZSO II/1, 98., HUSZÁR 1975–1976. 39. A 15. század második feléből több eset is arra utal, hogy a kincstartók törvénykezési jogosultságukat (akár külföldön is) érvényesítették, vagy legalábbis megkísérelték érvényesíteni: KUBINYI 1957. 27–28.

trónra lépte után Bécsbe szökött, csak 1444-ben tért vissza, ekkor visszakapta elkobzott javait. Kamarai tisztségviselése mellett komoly birtokokat szerzett, pénzületei voltak, ő szedte be a birodalmi zsidóadót, közreműködött a királyi ékszerek elzalogosításában. A Nadlerék háza a Német utcában állt. *Eckenberger Boldizsár* radkersburgi/grazi kereskedőcsaládból származott, Mátyás ugyanis gazdag stájer kereskedőcsaládokat telepített át Budára. Korábban belső-ausztriai verdebérlő volt; később nagyszebeni kamaraispán lett. *Kovács István* legalább háromszor lett budai bíró, a pénzügyigazgatásban jelentős karriert futott be (harmincadispán is volt), pénzületeivel jelentős vagyonra tett szert, birtokokat szerzett. Háza az Olasz utcában volt (pontos helyét nem ismerjük).⁴²

A személyzetből ismert *Münich Henrik* pedig baseli eredetű budai polgár, felesége révén apósa, a többszörös budai bíró, körmöci kamaraispán *Siebenlinder János* üzlettársa volt; *Münich* lányát egyébként *Münzer János* vette el (a *Münzer* család tagjai korábban a bambergi pénzverdében működtek, innen kapták nevüket), *Münzer* budai polgár, sőt bíró is volt. *Münich* háza, amely később *Münzeré* lett, a Német utcában állt. A szintén felbukkanó *Plat Lénárt* pénzverő háza pedig szemben volt a pénzverőházzal.⁴³

Pozsonyban a pénzverde vezetőiként a város legvagyonosabb polgárai tűnnek fel. *Longviser Lénárt* a város leggazdagabbjai közé tartozott. *Ranes Farkas* szintén tehetős ember volt, testvére, *Ranes István*, pedig Pozsony város többszörös bírójaként, polgármestereként, illetve harmincadosként írta be a nevét a város történetébe.⁴⁴ A verde sze-

mélyzetéhez érdekes adalék, hogy 1440-ben nyolc olyan mesterlegénynek fizettek ki a bért, akik a pénzverdében különböző feladatokat láttak el.⁴⁵ 1524-ben újraindították a pozsonyi pénzverést, a firenzei *Pistys Miklós* és a nürnbergi *Fleischer Jakob* kamaraispánok vezetésével. *Pistys Miklóst* (és vele együtt *Fleischert* is) az új kincstartó, *Thurzó Elek* elmozdította, ám néhányan a pénzverde munkatársai közül – így *Grosch Balázs* pénzverő és *Hermann kémlő* – adósaik maradtak, ezért a királynál panaszt tettek.⁴⁶

Az 1461-es *soproni* adójegyzék három pénzverő nevét (*Gaspar münzmaister*, *Philipp münzmeister*, *Jannko münzer*) szerepelteti, akik városi alkalmazásban álltak. *Grafenecker Ulrik* 1463-ban már szabályosan mentegetőzik amiatt, hogy *soproni* pénzverőházába (*in mein munsshaus*) néhány pénzverőt küldött, mivel nem szeretné Sopron szabadságait megsérteni.⁴⁷

A *kassai* pénzverők különös jogállásának kifejezésére, mintegy testületi jellegüket is bizonyítva, a pénzverőknek Kassán külön pecsétje volt, amely a 15. század első felében készülhetett, körirata: „S+der♣mnczer+czw♣cassch+”.⁴⁸ Ugyanakkor a pénzverők nem alkottak idegen testet a város életében, annak szerves részét képezték. Közöttük is kimutatható a város meghatározó személyiségeinek, vezetőinek jelenléte. Így *Dániel* vésnököt (1440) később a kereskedőcéh tagjaként említik (1450), a több pénzverdei tisztséget is be-

⁴² HORVÁTH-HUSZÁR 1955–1956. 29–30.; HUSZÁR 1965–1966. 56–57. *Nadler Mihály*: LEDERER 1932. 167.; ELEKES 1952. 273. (47. jegyzet), KUBINYI 1971. 247.; DRASKÓCZY 2001. 159.; VÉGH 2006. 196–197., 209. *Eckenberger Boldizsár*: KUBINYI 1971. 256. *Kovács István*: KUBINYI 1966. 276., 281.; GYÖNGYÖSSY 2003. 267–269.; VÉGH 2006. 242. Ide sorolhatnánk *Mikolai István* többszörös budai bírót is, de a korábbi numizmatikai irodalom állításával szemben nem volt budai kamaraispán: GYÖNGYÖSSY 2003. 276.

⁴³ *Münich Henrik* működéséhez: LEDERER 1932. 110., 167.; KUBINYI 1971. 251.; KUBINYI 1978. 22–23.; VÉGH 2006. 201., 209. *Plat Lénárt* háza a budai Szent Miklós utcában állt (1467. május 1.): PATAKI 1950. 287. (34. jegyzet), HUSZÁR 1958. 97. (280. jegyzet), BALOGH 1966. I. 519.; VÉGH 2006. 253.

⁴⁴ HORVÁTH-HUSZÁR 1955–1956. 27–28.; KOVÁTS 1900. 444. (1. jegyzet), POHL 1965a. 84. *Longviser Lénárd*: ORTVAY 1894. 442.; LEDERER 1932. 226–227.; SZÜCS 1955. 267., 269. *Ranes István*: ORTVAY 1894. 378–379., 381–382., 390., 394., 407–408., 410., 412., 414–418., 446–447.; ORTVAY 1900. 66.; SZÜCS 1955. 267., 269.; MAJOROSSY 2011. 106., MAJOROSSY

2012. 175. (22. jegyzet). *Ranes István* előlegkölcsonőket nyújtott városának: LEDERER 1932. 211. *Ranes Farkas* nagykereskedő volt, Magyarországra posztót hozott, és innen állatot vitt ki: KOVÁTS 1902. 161–162.; LEDERER 1932. 205.; SZÜCS 1955. 192.; KUBINYI 2009 [1963–1964]. 708. (35. jegyzet); SZENDE 2004. 38., 228.

⁴⁵ POHL 1965a. 84. (7. jegyzet). 1444-ben nyolc mesterlegény kapta meg a bérét, „dy In den Rathaws geg-rabn habn zu den grossen Sewlen, habn helfn awfhebn und setzen zu der Müncz Hotten”. ORTVAY 1895. 63. (11. jegyzet). *Ortvay Tivadar* is felvetette a lehetőségét, hogy a pozsonyi ötvösök bekapcsolódtak a pozsonyi pénzverésbe vésnökként (*graber*), így *Jakab* és *Feiertag János*; szakértelmükre a nemesfém-finomításnál is szükség lehetett: ORTVAY 1903. 244. Az 1434-es adókönyvben *Sebald* és *Feiertag János* ötvösök szerepelnek, 1439-ben pedig felbukkan *Jost* ötvös is: ORTVAY 1903. 240.

⁴⁶ ORTVAY 1898. 494–495.; HUSZÁR 1965–1966. 59.; POHL 1965b. 262–264. *Pistys Miklós* azaz *Niccolo Pitti* Firenzéből származott: ARANY 2012. 160.

⁴⁷ HUSZÁR 1955–1956. 38.; HOLL 1989. 69. *Grafenecker Ulrik* soproni ispán levele Sopron városához (*Trautmannsdorf*, 1463. február 4.): HÁZI 1926. 65.; HUSZÁR 1977–1978. 73.

⁴⁸ GINDL 1974. 143–145.

töltő *Thoklár János* kassai bíró lett. *Mihály* pénzverő 1498-ban a városi tanács tagja volt. Többször említenek kémlőt (*András, Thoklár János, Paumgartner Bertalan, István*), pénzverőket (*Cristanus, Handel, Német János, Bálint, Zolauer János, Mihály, Cley András*), de felbukkan öntőmester (*Schuchwalt András*) és *pisetarius* (*Thoklár János*) is. A kamaraispánok közül külön ki kell emelni *Greniczter Ágoston* volt kassai bírót.⁴⁹

Nagyszébenben a pénzverés ügye csaknem a kezdetektől fogva a város belügyének számított, a kamaraispáni tisztséget rendszerint a polgármester vagy a százság egyik politikai vezetője töltötte be, aki a kollektív bérletet irányította (közülük némelyek a keleti kereskedelembe is bekapcsolódtak). A polgármester-kamaraispánok közé tartoznak: *Pfeffersack Miklós, Jakab, Wenzel Oszwald, Trautenberg Tamás* (?), *Altemberger Tamás, Agatha János, Hecht György és Proll Miklós*. A kamaraispánok közül *Lemmel János* később királybíró lett, *Melchior aurifaber* pedig székbíró és városi tanácsos, *Mydwescher Jakab* székbíró volt. Az a szebeni hagyomány viszont, hogy a polgármester egyúttal a pénzverőkamara ispánja is, *Proll* halála után végleg megszakadt. Ekkor ugyanis *Lulay János*, későbbi királybíró lett a kamara bérlője, majd *Pemflinger Márk*, és ezután egészen 1608-ig a királybírók intézték a nagyszzebeni pénzverde ügyeit is. A verde személyzetéből – feltételezhetően – többen is szerepelnek az 1473–1477 között készült adóösszeírásban: *Guldenmünzer János, Goldschmid (Aurifaber) Miklós, Goldsmyt (Aurifaber) Melchior, Munczer Pál*. Befizetett adójuk alapján a szebeni vezetőréteghez tartoztak. A pénzverőben dolgozhatott a másutt említett szebeni polgár, *Konrád* pénzverő is, ahogy a korábban felbukkanó másik szebeni pénzverő, *Simon* is, aki érdekelt volt a körösbányái aranymosásban. Már *Gustav Gündisch* rámutatott arra, hogy a nagyszzebeni vezetőréteg egyik gazdagodási lehetősége éppen a pénzverő-kamarában rejlett, erre utal a *Münzer* név gyakorisága a 15. századi nagyszzebeni írott forrásokban.⁵⁰

Amikor 1492-ben a nagyszzebeni kamara új bérlő kezébe került, súlyos feszültség alakult ki a városi vezetőréteg és az új kamaraispán között. Minderről annak kapcsán értesülünk, hogy II. Ulászló (1490–1516) felszólította a nagyszzebeni polgárokat, hogy ne akadályozzák az aranyforint-verést, és a *Hecht György* kamaraispán által az aranyforintok próbájára kiválasztott és kirendelt polgártársat ezen tisztség ellátásától ne tartsák vissza, mivel a kamara ügyvitelét nem ők végzik.⁵¹ A királyi utasításnak több tanulsága is van. Egyrészt azt bizonyítja, hogy II. Ulászló ismét egy személyt bízott meg a kamaraispáni teendővel, és a korábbi kollektív jellegű bérletet elvette a várostól, amit a város szemmel láthatóan nehezen viselt. Másrészt a kémlő tisztségére a kamaraispán választott embert, igaz, nagyszzebeni polgárt, és nem a város! Az ügy egy kicsit emlékeztet *Thoklár János* kassai kémlővé történt kinevezésére: *Mátyás* döntött a kémlő személyéről, mégha kassai polgárt is nevezett ki erre a tisztségre (bár *Thoklár* esetében nagyon is elképzelhető, hogy őt a városi tanács javasolta).⁵²

225.; KUBINYI 1957–1958. 20.; *Wenzel Oszwald*: SEIWERT 1863–1865. 167.; GÜNDISCH 1987 [1981]. 190., 194–195., 199. *Melchior aurifaber*: GYÖNGYÖSSY 2003. 275. *Trautenberg Antal (királybíró) és Tamás (polgármester)*: UJSZÁSI 2007a. 74–75., HOCHSTRASSER 2013. 7–8. *Altemberger Tamás*: SEIWERT 1863–1865. 168., 170.; GYÖNGYÖSSY 2003. 244–246. *Agatha János*: GYÖNGYÖSSY 2003. 243–244.; PAKUCS–WILLCOCKS 2007. 114. *Mydwescher (Szabó) Jakab*: GYÖNGYÖSSY 2003. 280. *Hecht György*: SEIWERT 1863–1865. 168–169.; GÜNDISCH 1947. 12–15.; GYÖNGYÖSSY 2003. 258–259.; SOÓS 2014. 51. *Proll Miklós*: SEIWERT 1863–1865. 169.; GÜNDISCH 1947. 15–17.; GYÖNGYÖSSY 2003. 289–290.; PAKUCS–WILLCOCKS 2007. 133.; SOÓS 2014. 51. *Lulay János*: SEIWERT 1863–1865. 170–171.; GÜNDISCH 1947. 20–21.; GYÖNGYÖSSY 2003. 272–274.; SOÓS 2014. 53. *Pemflinger Márk*: KUBINYI 1966. 253–254.; KUBINYI 1971. 256.; KUBINYI 2009 [1978]. 754–755.; SOÓS 2014. 53. Az 1473–1477 közötti adóösszeírásban szereplő pénzverőkhöz, ötvösökhöz: GÜNDISCH 1987 [1981]. 197. A *Goldschmied* és az *Aurifaber* nevek viselői nem feltétlenül vettek részt a pénzverésben, nevük alapján lehet, hogy csak ötvösként tevékenykedtek. *Melchior*ról viszont tudjuk, hogy kamaraispán volt. *Konrád* pénzverő: *Conradus monetarius Inhabitor Civitatis nostre Cibiniensis stb.* (1469, 1470): BALOGH 1966. I, 517. *Simon* pénzverő (1446): ELEKES 1952. 310. (42. jegyzet); GÜNDISCH 1987 [1942]. 86., 93.; DRASKÓCZY 1994. 133. (17. jegyzet).

⁵¹ II. Ulászló utasítása *Hecht György* érdekében a nagyszzebeni polgárokhoz (Buda, 1493. május 7): SEIWERT 1863–1865. 189–190.; HUSZÁR 1977–1978. 75.

⁵² A tárgyalt pénzverdék esetében nyilvánvaló, hogy a vezetők a helyi városvezetésből kerültek ki. Ez például a bányavidéki verdék esetében nem feltétlenül

⁴⁹ A kassai verde működése, személyzete: KEMÉNY 1902. 248.; KEMÉNY 1903. 71.; HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956. 29., HUSZÁR 1963–1964. 53., 56.; POHL 1968. 31–34.; PETÁCH 1986. 43–45. *Greniczter Ágoston* különböző pénzüzletekben is részt vett: LEDERER 1932. 170.

⁵⁰ HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956. 28.; HUSZÁR 1965–1966. 57.; KUBINYI 1957–1958. 20–21. A városi vezetőréteg és a verde viszonyához: GÜNDISCH 1987 [1981]. 197–198. *Lemmel János*: SEIWERT 1863–1865. 166.; BOGADE 2010. 1–2.; SOÓS 2014. 43. *Pfeffersack Miklós*: SEIWERT 1863–1865. 166.; *Jakab*: SEIWERT 1863–1865. 166.; ELEKES 1952.

A *Kolozsvárott és Brassóban feltűnő*, olasz származású *Firenzei Kristóf* 1438-tól folyamatosan részt vett az erdélyi magyar pénzügyigazgatásban, igen hamar Hunyadi János kormányzó szolgálatába állt. Három város is polgárának mondhatta: Kolozsvárott, Nagybányán és Nagyszébenben is polgárjogot nyert, pénzverdei működését azonban nem a városi közösségekben elfoglalt helyének, hanem a Hunyadiaknak köszönhetette.⁵³

VERDEBÉRLET, JÖVEDELMEZŐSÉG, KIBOCSÁTÁS

A pénzverési és bányafelségjogból származó jövedelemre három összefoglaló forrással rendelkezünk. Az egyik Eizinger Ulrik 1453-ban készített kincstári előterjesztése, a másik Hieronymus Landus krétai érsek, pápai nuncius vagy Pietro Tommasi velencei követ 1462 és 1470 között keletkezett jelentése (a továbbiakban: Landus-jelentés), a harmadik pedig a magyar király követének Francesco Fontananak Páduában előadott, a királyi jövedelmekről szóló összeállítása (1476). Forrásaink alapján viszonylag pontosan meghatározható az egyes pénzverdék hozama.⁵⁴

volt így, különösen nem Nagybányán. A jelenségre már Kubinyi András felfigyelt: KUBINYI 1957–1958. 20. Ugyanakkor – ahogy arra Draskóczy István rámutatott – a nagybányai pénzverdének volt „városi” korszaka, 1468 és 1480 között. (DRASKÓCZY 2013. 181–182.) Ezt egyébként a nagybányai pénzek ekkortájt használatos kollektív mesterjegy (bányászkalapács és ék) is jelzi.

⁵³ *Firenzei Kristóf* és a vele együtt felbukkanó *Zati Antal* életét, üzleti működését megírta Draskóczy István, az olaszok erdélyi szerepéről szóló tanulmányában: DRASKÓCZY 1994. 126–128. Brassó és Kolozsvár inkább csak lehetséges pénzverési helyszín volt, a helyi polgárságnak a verde létesítésében nem volt szerepe. Hasonló jelenséggel állunk szemben további esetekben is: például Segesvárra is csak Vlad Draculnak köszönhetően telepítettek verdét, bár ebben az esetben is fölmerült a verde Brassó történő áthelyezése: HUSZÁR 1941. 29. 1443-ban Hunyadi János *Firenzei Kristófot* bízta meg a segesvári pénzverés újjászervezésével (DRASKÓCZY 1994. 126.), nem véletlen, hogy egyenesen a vajda kamaraispánjaként említik: „*Cristoferus Ytalicus ... concivis Cibiniensis, camerarius monetarum magnifici viri Johannis de Hunyad Waywode Transylvaniensis*” (HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956. 28.; HUSZÁR 1975–1976. 45.). A kolozsvári vezetőréteg tagjai között nem szerepel sem *Firenzei Kristóf*, sem *Zati Antal*. Valószínűleg nem ambicionálták túlságosan a kolozsvári letelepedést. A helyi vezetőregről: GÜNDISCH 1987.

⁵⁴ Az Eizinger-jegyzékhez: BAK 1987. 356–358., 380–384., ENGEL 1993. 27–29., DRASKÓCZY 2001. 164. (62. jegyzet), a Landus-jelentéshez (amely Draskóczy István újabb

Eizinger Ulrik adatai szerint a pénzverő és bányakamarák teljes jövedelme (urbura, nemesfémbeváltás, pénzverés) évi *huszonnégyezer aranyforint*. Eizinger későbbiekhez képest szerény száma mindenképpen hitelesnek tűnik, a politikai és a gazdasági okok egyértelműek: a hatalomváltás mellett az is magyarázza az alacsony összeget, hogy a verdék többsége Hunyadi János befolyási területén volt, így – a nagyszébeni verdét leszámítva, ahol Hunyadi, V. László (1453–1457) nevére és saját hasznára aranyforintokat veretett – a verdék évekre beszüntették tevékenységüket; az egyébként Giskra által uralt kassai pénzverdében is leállt néhány évre a pénzverés.

Mintegy tíz év múlva a Landus-jelentés ennél jóval nagyobb összeget ad meg, bár a kassai kamara jövedelme hiányzik, a többi négy kamara jövedelmét *negyvennégyezer aranyforintra* teszi. Landus összeállítását „becslésjelleg” (Kubinyi András) jellemzi. Landusnál, akárcsak Eizingernél a körmöci kamara jövedelmezősége egyaránt tizenkétezer aranyforintra rúg, ami jól mutatja, V. László király csak ebből a kamarából számíthatott biztos és jelentős jövedelemre; a többi verdék esetében azt tapasztaljuk, hogy tíz évvel később jövedelmezőségük két-háromszorosára nőtt.

1476 májusában Páviában a magyar király követe, Francesco Fontana tájékoztatást adott ura rendes jövedelmeiről, és elmondta, hogy az arany- és ezüstbányákból évi *hatvanezer aranyforint* folyik be a kincstárba. Fontana adata nagy valószínűséggel a rézeladás hasznát (kb. huszonhatezer aranyforint) is tartalmazza, így a tényleges összeg *harmincnégyezer aranyforint* lehetett. A mintegy másfél évtizeddel korábbi adatokhoz képest tizenötezer forintnyi csökkenés tapasztalható.⁵⁵

Végezetül az egyes kamarákra vonatkozóan az 1480-as, 1490-es évekből külön is rendelkezünk adatokkal. Schaider Péter körmöci kamaraispáni működése idejéből hat és fél év számadásait (1486–1492) ismerjük.⁵⁶ Altemberger Tamás nagy-

kutatásai szerint valószínűleg Pietro Tommasi velencei követ jelentése): KUBINYI 1990. 104–105.; DRASKÓCZY 2001. 64. (62. jegyzet), DRASKÓCZY 2010., DRASKÓCZY 2013.; a Fontana-féle összeállításhoz: FÜGEDI 1982.

⁵⁵ A forrásokat Draskóczy István több tanulmányában is összefoglalóan értékelte, például: DRASKÓCZY 2001.; DRASKÓCZY 2010.; DRASKÓCZY 2013. Saját, részben eltérő álláspontom (GYÖNGYÖSSY 2008. 31.) Kubinyi András véleményével egyezik: KUBINYI 1990. 104–105.

⁵⁶ Schaider Péter kamaraispán 1486. augusztus 1-jétől kezdődően készítette el számadásait Beatrix királyné számára (az 1486–1491-es számadások kiadásai: MTO II. 48–55.; BERZEVICZY 1914. 254–263., az 1492-es

szebeni kamaraispán utolsó éveiből (1486–1491) több hét cementezerési jegyzőkönyve maradt meg a nagyszebeni választóműből. Altemberger számadásainak azok a rovatai érdekesek a számunkra, amelyek a pénzverés költségeit tartalmazzák.⁵⁷ A körmöci kamara 1514-es évről két számadás is fennmaradt: pontosabban egy eredeti tisztázatlan számadás és az eredeti tisztázott registrum.⁵⁸ A számadások alapján viszonylag pontosan rekonstruálhatók egy pénzverde (kamara) személyi és dologi kiadásai, az általánosság és a teljesség igényével.

Először Schaidler Péter számadásait érdemes szemügyre vennünk.

I. A SZEMÉLYI KIADÁSOK

1.) *Az ezüstpénzverés költségei (expensa argenteae monetae)*. Nem kizárt, hogy ez a tétel dologi jellegű kiadásokat is tartalmazott, de nagyobb részét a pénzverő munkások fizetése tette ki. Ezt az összeget, amely a személyi kiadások mintegy egyharmadára rúgott, a kivert pénz mennyisége alapján fizette ki a kamaraispán a munkásoknak teljesítménybérként, akik aztán maguk között megosztottak. A 17. században például a pénzverők minden pénzzé vert márka után a kivert pénz 6,25%-át kapták (azaz 3 pondust). Ezzel szemben az 1514-es számadásban ennél kevesebb, csak két pisetum (2/48 1/24) szerepel.⁵⁹

2.) *Az ezüstpénzverésnél alkalmazott tisztviselők fizetése (provisio officialium argenteae monetae)*. Ez a tétel sem állandó összeg, ingadozik – nyilván a kivert pénz mennyiségének megfelelően.

3.) *Az üveges fizetése (provisio vitrifici)*. Ez a tétel időbérnek tűnik, éves szinten állandó összeget (Körmöcbányán 32 aranyforintot) jelentett.

4.) *A kamarai alkalmazottak fizetése (provisio familiarum)*. Ez a tétel a „külső és üzleti funkcióra alkalmazott ... kamarai alkalmazottak” (Hóman Bálint) fizetése, szintén változó összegű, a személyi kiadások egy negyedét tette ki.⁶⁰

5.) *A kamarai személyzet „borravalója” (pro bibilibus familiarum)*. Ez a tétel jövedelemkiegészítés célját szolgálta, egyfajta pótlék volt. A számadá-

sok alapján úgy tűnik, hogy ezt az összeget szokás szerint karácsony és húsvét vigiliája alkalmából adták a kamarai személyzetnek (kevesebb volt mint a személyi kiadások 5%-a).

6.) *A kamarai személyzet kárainak megtérítése (por damno curialium)*. Ez is – csekély összegű – jövedelemkiegészítés volt, bizonyos években el is maradt.

Az utolsó két tétel a kamara szociális jellegű kiadásait⁶¹ tartalmazta, mintegy korabeli társadalombiztosítási rendszerként is működve a személyi kiadások több mint egy nyolcadát biztosították:

7.) *a szegényeknek (pauperibus),*

8.) *a szegény szolgálók házasságkötésére (ancillis pauperibus maritatis)* szóló juttatásokat.

II. A DOLOGI KIADÁSOK

1.) *A műhely fenntartása (expensa fabricae)*. Ez a kiadási tétel változó összegű volt, bizonyára a műhellyel kapcsolatos dologi kiadásokat (karbantartás, fenntartás, eszközök) fedezte. Számadásból ismerjük azokat az anyagokat, amelyekre a kamarai üzemnek működése során szüksége volt: borkő (*tartarus*), tégelyek (*tegulae, ollae*), réz (*cuprum*), szén (*carbo*) és fa (*lignum*).

2.) *A kamarai épületek fenntartása (expensae structurae camerae)* tétel is csak bizonyos években szerepel, karbantartási-felújítási munkálatokra.

3.) A kamarai szállítások igényelték, hogy a kamaraispán lovakat is tartson. A *lótartás költségei (expensa equorum)* szintén jelentős kiadásokat jelentettek.

4.) Jelentősek voltak a kamara működése során felmerült *útikiadások (expensa viarum)* is.

5.) *Az aranypénzverő munkások ruhája (pro vesti-*

⁶¹ Ilyen jellegű szociális kiadásokról a 16. századból is van tudomásunk. Amikor az 1560-as években megvonták a pénzverő munkásoktól a kedvezményes fát, majd az élelmiszereket és a közös konyhát, azok 1565-ban határozottan tiltakoztak. A panasz hatására a kedvezmények egy részét ugyan visszaadták, de 1574-ben elvették a karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor járó három napi szünetet. Ez újabb feszültségekhez vezetett. 1568-ban egy királyi bizottság azt is kifogásolta egyébként, hogy a kamara hozzájárul a kórházban és a meleg fürdőben kezelt körmöci szegények ápolási költségeihez, valamint a vízvezeték fenntartásához. Kérdésükre, hogy milyen rendeletek alapján történik mindez, Körmöcbánya városa a szegények ápolási költségeinek ügyében nem tudott felvilágosítást adni, mivel a városi levéltár 1560-ban elpusztult; a vízvezeték kérdésében viszont arra hívta föl a figyelmet, hogy az a bányák és a zúzók üzemeltetéséhez szükséges vizet szállítja: PÉCH 1884. 262.; NEWALD 1885. 58–59., 62.; ERNYEY 1926. 118.

számadások kiadása: BERZEVICZY 1914. 301–304.). A kamaraispán számadásainak elemzése: HÓMAN 1921. 284–285.; PAULINYI 1936. 64–66. és 73–74.; GYÖNGYÖSSY 2001–2002.

⁵⁷ A nagyszebeni cementezerőmű 1486–1491 közötti jegyzőkönyveinek (*Schaedulae cementi Cibiniensis...*) kiadása: PAULINYI 1936. 85–94.

⁵⁸ Kiadásuk és elemzésük: GYÖNGYÖSSY 2005.

⁵⁹ PLANK 1917. 102.; HÓMAN 1921. 284–285.

⁶⁰ HÓMAN 1921. 284.

bus monetariis aureae monetae) állandó összegű tétel a számadásokban.

6.) *A kamarai személyzet ruházata (pro vestibus curialium)*. Erre a célra változó összegeket fordított a kamaraispán. Nyilván szükség és a személyzet igényei szerint fizetett.

7.) *A kamarai személyzet ágyneműje (pro lectisterniis)*. Ez a tétel egyetlen egyszer fordul elő: valószínűleg a kamara igazgatásának átvételével egyidejűleg gondoskodott az új kamaraispán a személyzetnek ágyneműkről.

8.) *A kamarai személyzet étellemezése (expensae vicualium camerae)*. A kamaraispán gondoskodott a személyzet étellemezéséről is.

9.) *A kamarai személyzet borjárandósága (pro ... plaustris vini)*. A bort társzekerekkel szállították a kamarai személyzet fogyasztására.⁶²

Altemberger számadásai más rendszerben készültek, az egyes tételeket összevonták, így öt rovatban összesíthetjük a pénzveréssel kapcsolatos személyi és dologi kiadásokat:

1.) *A pénzverők munkadíja (Müntzerlohn)*. A pénzverők munkadíjának váltakozásaiból arra kell következtetnünk, hogy a feldolgozott arany és a belőle kivert pénz mennyiségét követte. Ha a sorsokat megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy minden 350 aranyforint – azaz a pénzöntvény 5 márkája pénzvérese – után kaptak a pénzverők 1 aranyforintot.

2.) *Dologi kiadások, étellemezés (Sambcost)*. Bár időnként feltűnik ez a tétel is, igazán nincs arányban a beváltott arany mennyiségével; nehezen magyarázható meg ingadozása.

3.) *A kémlés céljára félretett aranyforintveret (Inczebinden)*. A tétel következetesen minden héten 1 aranyforint volt; ez volt az a darab, amelyet ellenőrzés céljára megőriztek. A következetesen szereplő egy aranyforint az elcsomagolt („einzubinden”) próbaérmét jelenthette.

4.) *A kémlés jövedelme, a kémlő fizetése (Dem Probiierer)*. A kémlő fizetése szintén állandó összeg volt: minden héten egy aranyforint szerepel.

5.) *Az esztergomi érseket megillető pisetumjövödelem (Nessig)*. A „nehezék” néven elkönyvelt tétel is hétről hétre változott: jól látszik, hogy a feldolgozott és pénzzé vert arany mennyiségét követte. A pénzöntvény minden 3 márkája (azaz 207 aranyforint) után az érseknek egy aranyforint járt.⁶³

Schaidner Péter számadásai nem tartalmazzák

külön a kamaraispánnak járó összeget; pedig biztosan volt „fizetése”, hiszen nyilvánvalóan nem ingyen és bérmentve végezte teendőit. Úgy tűnik, hogy a számára járó összeget a pénzverés szükséges, de a számadásokban fel nem tüntetett költségei között kell keresnünk. Bár az is felmerülhet, hogy amikor királyné magához rendelte számadástételre, nagyobb összegeket vett fel költségtérítésként: 1490-es bécsi látogatása alkalmával kiugróan magas összeget, 379 aranyforintot számolt el erre a célra.⁶⁴

Különösen is érdekes, és számos újabb vitára adhat okot, az ezüstpénzverésből származó haszon kérdése: „*a nemesfém-monopólium hozamát ... az a különbség adja, amely a nemesfémek beváltási kényszerára és a beváltott nemesfém mennyiségéből előállítható pénzürmék névértéke között az utóbbi javára mutatkozott*” (Paulinyi Oszkár).⁶⁵ A kamaraispán számadásaiból kiderül, hogy egy márka ezüst feldolgozásából a királynénak jutó nyereség 83 denár. Ha a színezüst alatt tizenöt latos (937,5%) ezüst értendő, akkor egy márka „színezüstből” – a megfelelő mennyiségű réz hozzáadásával – 780 darab nyolc latos finomságú denár verhető. Egy márka „színezüstöt” az 1490-es években 425–450 denárért váltottak be.⁶⁶ Ha a 780 denárból levonjuk a 450+83 = 533 denáros összeget, megkapjuk az esztergomi érseknek járó pisetumra jutó és a kamaraispánnak járó részt. Ez az összeg 247 denár márkánként. Sajnos, az esztergomi érseket illető rész mennyiségét nem ismerjük, így a kamaraispán ezüstpénzverésből eredő hasznát sem tudjuk meghatározni. Mindenesetre érdekes, hogy a királyné nyeresége csak mintegy harmada az érseknek és a kamaraispánnak együtt járó összegnek. Ez azért is különös, mert a *moneta nova* verése idején a verdeköltségre és a nyereségre jutó összeget márkánként 1050 denárban határozta meg Hermann Zsuzsanna, amely összegből 825 denár volt a királynak járó nyereség (tehát éppen tízszerese annak, amennyit Beatrix kapott!), és a megmaradó összegen (225 denár) osztoztak a pénzverde, a Thurzók és az esztergomi érsek.⁶⁷

Az 1514-es körmöcbányai számadás ezzel

⁶² BERZEVICZY 1914. 260.

⁶³ PAULINYI 1936. 83.

⁶⁴ GYÖNGYÖSSY 2001–2002. 141.

⁶⁵ PAULINYI 1936. 52.

⁶⁶ Az ezüst finomsága és beváltási ára: PAULINYI 1936, 48–49.

⁶⁷ GYÖNGYÖSSY 2001–2002. 142. A királynak járó nyereségről részletesen ír a *moneta nova* kapcsán: HERMANN 1975. 316–323., elemzéseibe bevonja Schaidner Péter számadásait is összehasonlításként. Hermann azonban végig tizenhat latos ezüsttel számolt, mivel szerinte

szemben a pisetum mértékét az ezüstpénzek esetében pontosan adja meg: minden márka után egy pisetum járt az esztergomi érseknek, tehát 1/48-ad rész, míg a pénzverő munkásoknak két pisetum. A kamaraispán vesztesége márkánként másfél pisetum volt, mivel a bányászoktól tizenöt latos ezüstöt kapott színezüstként, de neki a pénzverésnél tizenhat latos ezüsttel kellett számolnia.⁶⁸

Az ezüstpénzverés hasznát Schaidner Péter számadásai alapján márkánként 83 denárban állapítottuk meg. A Thurzó-számadás esetében az esztergomi érsek pisetuma, a munkások munkadíja és a veszteség levonása után márkánként 5 aranyforint és 53 denár jön ki „haszonként”, ám ebből az összegből még le kell vonnunk az ezüst beváltási árát – amely a számadás szerint is 4 aranyforint 50 denár –, marad 1 aranyforint és 3 denár. Úgy tűnik, a Thurzók nagyobb kamarai haszonnal dolgoztak, mint Schaidner Péter. Az aranypénzek esetében csak következtetni tudunk: a kamara haszna ugyanis márkánként 3 aranyforint, az érseki pisetumra három márkánként 1 aranyforintot számolhatunk.⁶⁹

A haszonkulcsot Schaidner Péter körmöcbányai kamaraispán (1480-as évek vége, 1490-es évek eleje) és Thurzók 1514-es számadásaiból ismerjük: a kiverett ezüstpénzek valamivel több mint 10%-a volt a kincstár haszna.⁷⁰ A klasszikus városi pénzverdék nemesfém-szükségletét azonban elsősorban a pénzváltásból biztosították. A pénzezüst

a színezüst tizenhat latos ezüstöt jelentett: HERMANN 1975. 316.

⁶⁸ GYÖNGYÖSSY 2005. 170.

⁶⁹ GYÖNGYÖSSY 2005. 170. Az arany pisetumához: PAULINYI 1936. 83.

⁷⁰ GYÖNGYÖSSY 2001–2002. 142., GYÖNGYÖSSY 2005. 170. A pénzverési nyereségkulcsra van adatunk már az 1430-as évekből is. Báznai János, az esztergomi érsek kancellárja 1437-ben arról tájékoztatta a pozsonyiat, hogy döntés született új pénz veréséről, amelynek finomsága 250‰ lesz. Az ötvözet egy márkájából kiverendő darabok számáról azonban ekkor még vita folyt, mivel a javasolt márkánkénti 632 denárból a kamaraispán jutaléka („*lucrum*”) legfeljebb 33 denár lehet, tehát valamivel több mint 5%. Kérdés persze, hogy ez a „jutalék” a haszon teljes összegeként, vagy az uralkodónak járó rész levonása után fennmaradó hányadként értelmezendő. Valószínűsíthetjük, hogy az utóbbi. Báznai János érseki kancellár levele a pozsonyiaknak (Esztergom, 1437. július 8.): MNA 200.; BTOE III/2, 289.; HUSZÁR 1975–1976. 43. Az oklevél jelentőségére – nemcsak a korábbi numizmatikai szakirodalomban szereplő téves keltezés, hanem a pénzláb megállapítását megelőző viták kapcsán is – már Draskóczy István felhívta a figyelmet: DRASKÓCZY 2001. 159. (44. jegyzet).

előállítására kevesebb munkát igényelt, így vélhetőleg a haszon is nagyobb volt. A továbbiakban ezért 20%-os haszonnal fogok számolni az egyes verdék esetében.

Eizingernél a *budai* pénzverés haszna évi kétezer, Landusnál hatezer aranyforint.⁷¹ Mindkét adat a pénzreform előtti időkből származik. V. László uralmának kezdetén a budai verde termelése jelentősen visszaesett: aranyforintot egyáltalán nem, ezüstpénzeket pedig kis mértékben vertek ezekben az években. V. László uralma végén és Mátyás uralma elején Budán a korábnál intenzívebb pénzverés nyilvánvalóan a bevételek növekedéséhez vezetett.⁷² Mivel a pénzlábat nem ismerjük, a kiverésre került nemesfém mennyiségét sem tudjuk meghatározni. Az 1462-es összeg azonban a budai verde jelentőségét mutatja: bevétele ekkor is megegyezett a nagyszzebeni kamaráéval. Eizinger adatai alapján tízezer aranyforint értékben verhettek ezüstpénzt; a Landus-jelentés adatai alapján viszont már harmincezer forint értékű ezüstpénzt kibocsátásával számolhatunk. Ha az 1462. szeptemberéig érvényes hivatalos árfolyamból indulunk ki, ez hatmillió ezüstdenárral egyenértékű. Ezen mennyiség kiveréséhez mintegy huszonöt pénzverő munkásra, a segédekkel és egyéb mesterekkel együtt mintegy hetvenöt emberre volt szükség. A létszámra 16. századi források alapján is következtethetünk. 1524-ben II. Lajos (1516–1526) Bécs városától kért engedélyt arra, hogy emberei a pénzveréshez szükséges szerszámokat vásárolhassanak, és azokat adómentesen kihozhassák; Szerémi György emlékirata szerint Mária királyné huszonöt pénzverő munkást hozatott Bécsből Budára. A moneta nova bukása után a királyné pedig arra utasította Körmöcbánya városát, hogy minél több pénzverőt küldjön verőszerszámokkal együtt az ország fővárosába, ahol új, nyolc latos ezüstpénzeket vernek majd.⁷³

⁷¹ Meg kell említeni, hogy a Landus-jelentés különböző kéziratok eltérő számokat tartalmaznak. Draskóczy István a „C” variáns által a budai pénzverés hasznaként megadott hétezer aranyforintos jövedelmet az 1467 utáni időkre vonatkoztatja, mivel az 1462-ben írt eredeti szövegről később több változatban készültek – esetenként újabb információkkal kiegészített – másolatok: DRASKÓCZY 2013. 180. Számításaimat a nyomtatásból ismert „A” variánsban (ENGEL 1798. 16–17.) szereplő adatok alapján végeztem.

⁷² HUSZÁR 1958. 94–98.

⁷³ SZERÉMI 117. Mária királyné utasítása Körmöcbánya városához, pénzverők és verőszerszámok Budára küldése ügyében (Buda, 1526. május 4.): KRIZSKÓ 1880. 52. (2. jegyzet); HUSZÁR 1958. 107.; HUSZÁR 1977–1978. 81.

A pozsonyi városi számadáskönyvek „hallgatnak” a pénzverési és pénzváltási jövedelemlről, így a pontos összegeket már nem lehet megállapítani. Lederer Emma feltevése valószínűnek látszik: ezekre a jövedelmekre külön számadáskönyvet vezethettek. Az viszont ismert, hogy milyen összegeket fizetett ki a város a királynak a részesedés fejében. Az „üzlet” semmi esetre sem lehetett (túl) nyereséges, mert 1431 áprilisában a keletkezett kár megosztása szerepelt napirenden, bár Lederer felteszi, hogy a város haszna valójában jóval nagyobb volt, mint ahogy azt a királynak elszámolták.⁷⁴ Ha a város által az uralkodó számára tett konkrét kifizetéseket vizsgáljuk, feltűnő, hogy voltak jelentős összegűek is. 1430-ban például Rozgonyi István pozsonyi ispán a pénzverés megkezdésétől Mátyás apostol ünnepéig Longviser Lénárdtól tízezer forintot vett át.⁷⁵ Lederer szerint a kamarai részesedés a pénzverésből éves szinten két-hármezer aranyforint lehetett, ez volt a király haszna, ennek alapján talán tizenötezer aranyforintnyi ezüstpénzt verhetek évente Pozsonyban. Zsigmond meghatározta a verendő pénzek pénzlábát. Egy márka finom ezüsthöz hét márka rezes kellett vegyíteni, az ötvözet egy márkájából pedig ötszáz denárt kellett verni. Ezen pénzből négyszáz darab ért egy aranyforintot.⁷⁶ Ha körmöci liga szerint vert quaringokkal számolunk, éves szinten tizenötmillió darab érme készülhetett az 1432 januári árfolyam alapján. Ha a korábbi árfolyamot vesszük figyelembe, négymillió quaring kiverésével számol-

hatunk, ehhez tizenhat munkásra volt szükség, a teljes személyzet negyvennyolc fő lenne. Mivel biztosan rosszabb minőségűeket vertek, nagyobb volt a nyereség, a nyereség fele származhatott a minőségből, ezért ötszáz forintnyi quaringból kell kiindulnunk, azaz kétmillió darab érméből, amelynek előállításához nyolc munkás, összesen huszonnégy ember szükségeltett.⁷⁷

Giskra János 1451-ben a *kassai* pénzverőkamarát és a pénzváltást egy évre Modrár Pál nagyidai kapitánynak és Greniczer Ágoston volt kassai bírónak ötezer aranyforintért adta bérbe. Ennek előzménye az volt, hogy Kassa éveken keresztül komoly anyagi segítséget nyújtott Giskrának, készpénzben, aranyban, ezüstben és élelemben. Nyilvánvaló, hogy ezek után közvetlen hasznot húzhatott a pénzverdebe beadott ezüstrudak és ezüstartyák pénzítésével. Az Eizinger-jegyzék szerint viszont a kassai kamara jövedelme kétezer aranyforint. A magyarázat egyértelműnek tűnik: V. László uralma elején néhány évre megszűnt a kassai pénzverés.⁷⁸ Az ötezer aranyforintos összeg jelezheti azt a hasznot, amit a pénzverde jó működtetése esetén körülbelül el lehetett érni; és mindezt az ezüstpénzverésből, hiszen Zsigmond uralma óta Kassán aranyforintot nem vertek. Az összegekből, sajnos, még csak becsülni sem lehet a kivert ezüstpénzek mennyiségét, mivel a kassai kamarabérleti szerződés elnagyoltan csak a körmöci pénzlábra hivatkozik, így a vert pénzek finomságát és nyerssúlyát sem ismerjük. El-

⁷⁴ ORTVAY 1900. 128–129.; POHL 1965a. 85. A pozsonyi pénzverés és pénzváltás kérdését részletesen tárgyalja gazdaságtörténeti szempontból: LEDERER 1932. 225–228. A keletkezett kár megosztásáról Rozgonyi István közli Pozsony városával (1431. április 9.), hogy „*ex parte cusionis monete említést tett a királynak, 'qui taliter nobis respondit ut dignum et iustum est quod si in lucro sua Serenitas particeps existat et in dampno si quod in ipsa cusione cambio vel quovis alio modo accideret particeps fore dinosceretur'*”: LEDERER 1932. 227. (122. jegyzet). A pozsonyi verde működése kapcsán vannak adataink a városi számadáskönyvekből, 1442-ből: KOVÁTS 1900. 444. (1. jegyzet).

⁷⁵ ORTVAY 1898. 502.; ORTVAY 1900. 129.; POHL 1965a. 84–85. Majorossy Judit – Szűcs Jenő korábbi nézetével (Szűcs 1958. 329–330.) egyetértve – arra hívta fel a figyelmet, hogy a pozsonyi pénzverés hasznait a király (és a városvezetés) itteni építkezéseinek fedezésére fordította: MAJOROSSY 2012. 172.

⁷⁶ ORTVAY 1898. 488–489.; LEDERER 1932. 227–228.; POHL 1965a. 83., 85. A Zsigmond által meghatározott finomság: 125%. Az egyes darabok nyerssúlya: 0,491 gramm.

⁷⁷ A finomság kapcsán utalni lehet még Erzsébet királyné 1441. júl. 21-én, Pozsonyban kelt rendeletére is, amelyben előírta, hogy a pénzt a pozsonyi kamarában ugyanúgy verjék, mint Körmöcbányán, tehát egy budai márka (245,53779 gramm) tiszta és finom ezüsthöz hét márka réz keverendő; a finomság tehát megegyezik a Zsigmond idejében vert pozsonyi quaringokéval (125%). Míg a quaring eleve rossz minőségű aprópénz volt, Erzsébet a jó minőségű ezüstpénzek helyett vezetett be silány, rezes pénzeket. Minden így vegyített márkából ugyanis 475 nagyobb denárt, és kétszer annyi kisebb pénzt vertek (a nyerssúly: 0,519, illetve 0,258 gramm). Az egész vegyítéktömegeből pedig 3800 nagyobb denár és kétszer annyi kisebb készült. Ebből 300 nagyobb és 600 kisebb pénz ért egy aranyforintot: POHL 1965a. 101.; POHL 1972. 165.; HUSZÁR 1975–1976. 45.

⁷⁸ MÁLYUSZ 1957. 565–566.; POHL 1971–1972. 51–52., 55.; PACH 1995. 266–267., 270–271. 1444–45-ben Giskra jelentős kölcsönt vett fel Kassától, Lócsétól, Bártfától és Eperjestől. Ezért többek között a kassai harmincadot és pénzverést, valamint a szomolnoki és a gölnici rezes („*auf die Camer Cassa, dy kopperkamer uff der Smolnitz, Gilnitz, das dreysigeste*”) kötötte le nekik a kassai számadáskönyv szerint: DRASKÓCZY 2001. 153–154.

2. táblázat. Pénzverdei személyzet a 15. század közepén

	Buda	Kassa	Pozsony	Sopron	Nagyszében
pénzverők	25	22	8	3	15
teljes létszám	75	66	24	9	45

méletileg, a haszonkulcs alapján, az 1451-es bérleti szerződés alapján huszonötezer aranyforintnyi, az Eizinger-jegyzék alapján tízezer aranyforintnyi ezüstpénz verhettek volna. Az 1460-as évekre akár ötmillió ezüstdenár kiverésére is gondolhatunk Kassán. Ezen mennyiség előállításához mintegy huszonkét pénzverő munkással, a segédekkel és egyéb mesterekkel együtt mintegy hatvanhat emberrel számolhatunk.⁷⁹

Eizingernél a *nagyszébeni* pénzverés haszna évi kétezer, Landusnál hatezer aranyforint. A két adat egyaránt a pénzreform előtti állapotokat tükrözi, eltérésük ezért magyarázatra szorul. V. László uralmának kezdetén a nagyszébeni pénzverés struktúrája megváltozott: ezüstpénzeket egyáltalán nem, csak aranyforintokat vertek ezekben az években, természetesen Hunyadi János hasznára.⁸⁰ Mivel a pénzlábat nem ismerjük, a kiverésre került nemesfém mennyiségét sem tudjuk meghatározni. Az 1462-es összeg azonban a nagyszébeni verde jelentőségét mutatja: bevétele ekkor is megegyezett a budai kamaráéval.⁸¹ Ha csak ezüstpénzeket vertek volna Nagyszébenben, a hivatalos értékviszony alapján ez tizenkétmillió denár kiverését jelentené. Adataink alapján azonban a meghatározó az aranyverés volt, ennek legnagyobb mértéke az évi hatvanezer darab aranyforint lenne. A harmadik adat a már említett 1468-as kamarabérleti szerződés tizenháromezer aranyforintja; mivel az összeg két kamara bérletére vonatkozik, a szebeni kamara része csak spekulatív módon határozható meg. Ha föltesszük, hogy a bérletösszeg nem változott, továbbra is a hatezer aranyforinttal számolhatunk. Végül a negyedik adatot az 1480-as, 1490-es évekből fennmaradt cementezési jegyzőkönyvekből becsülhetjük meg. Az Eizinger-jegyzék alapján

huszezer aranyforintnyi, a Landus-jelentés alapján hatvanezer aranyforintnyi arany- és ezüstpénzt verhettek Szebenben. Ismerve Nagyszében aranyforint-kibocsátási lehetőségeit, mintegy öt aranypénzverő munkással számolhatunk, a segédekkel és a személyzet további tagjaival ez tizenöt fő. Mivel azonban itt jelentős nemesfém-finomítás is folyt, feltehető, hogy a teljes létszám – az időszakosan számításba veendő ezüstpénzverőkkel együtt – a negyvenöt főt is elérhette.⁸²

Végezetül meg kell említenünk azt is, hogy a városi pénzverdék esetében a pénzkibocsátás mennyiségéről fontos forrásunk lehetne az is, ha ismernénk az esztergomi érseknek *pisetum* címén kifizetett összegeket. Kassán és Nagyszébenben a 15. század folyamán kimutatható érseki pénzfelügyelő (*pisetarius*) működése, illetve a *pisetum*-jövedelem kifizetése. Az ország fővárosában, Budán működő pénzverde kapcsán pedig feltételezhetjük, hogy az érsek nem hagyta volna az őt megillető jövedelmet elveszni. A pozsonyi pénzverés forrásai kifejezetten hallgatnak erről a kérdéskörrel, Sopronban pedig valószínűsíthetjük, hogy Grafenecker Ulrik az általa veretett osztrák pénzek után nem kívánt *pisetumot* fizetni. Így vizsgálódásainkba a *pisetumot* – adathiány miatt – nem tudjuk bevonni.⁸³

1430 és 1470 között több, nem bányavidéki város vezetése átvette a városában működő pénzverőház irányítását, vagy királyi felhatalmazás alapján pénzverdét alapított. A nem bányavidékre települt, 15. századi városi pénzverdék közös jellemzője, hogy székhelyük jogi szempontból szabad királyi város volt, jelentőségét tekintve pedig elsőrendű városnak minősült. A pénzverdét mindenütt a város egyik központi épületében (városháza, polgármester háza stb.) helyezték el. A verde vezetői a városi vezetőrétegből kerültek ki, a városi polgárok között a pénzverők kicsiny, de külön városjogi szabályozást igénylő csoportot

⁷⁹ Kassa kimaradt a Landus-jelentés kézírataiból, ennek oka nem ismert: DRASKÓCZY 2013. 180. Lehet, hogy azzal függ össze, hogy 1467-ben ténylegesen szünetelt a kassai pénzverés: GYÖNGYÖSSY 2003. 85. (245. jegyzet).

⁸⁰ POHL 1971–1972. 52–55.

⁸¹ A jelenségre Draskóczy István is felfigyelt, utalva arra, hogy a Landus-jelentés különböző kéziratváltozataiban Buda és Nagyszében mindig azonos bérletösszeggel szerepel: DRASKÓCZY 2013. 180.

⁸² Ezt a nagyságrendet támasztja alá az alábbi 16. századi adat is: 1552-ben, a szebeni pénzverde újraindításakor Roll Farkas körmöci alkamaraispánt határozottan arra utasították, hogy két jó pénzverőt és tíz segédet küldjön Nagyszébenbe: NEWALD 1883. 81.

⁸³ A *pisetum* 15. századi történetéhez legutóbb: GYÖNGYÖSSY 2002–2003.

alkottak. Jövedelmezőségük és a pénzverők létszáma alapján ezek a városi verdék a középmezőnyhöz, illetve a csekély jelentőségű pénzverőházak közé tartoztak.⁸⁴ Ezzel függhet össze, hogy Nagyszebent leszámítva a 15. század második felében valamennyi városi verde befejezte mű-

ködését, tevékenységüket – Sopron, Kolozsvár és Brassó kivételével – csak a *moneta nova* verése idején újították fel, de akkor már az adott város polgársága helyett a királynak, II. Lajosnak, illetve kincstartóinak bizalmasai vezették ezeket a verdéket.⁸⁵

⁸⁴ A két klasszikus bányavidéki verde esetében magasabb jövedelmezőségre vannak adataink (például: DRASKÓCZY 2013. 180–181.), nyilvánvalóan a pénzverők létszáma sem volt csekély. A körmöcbányai pénzverde létszámát (vesd össze: GYÖNGYÖSSY 2005. 169.) a 15. században százöt főre tehetjük (ebből harmincöt fő pénzverő). Ezeket a számokat támasztja alá egy 1535-ből származó adat is, amely szerint a körmöci pénzverőben mintegy száz fő dolgozott: PÉCH 1884. 144. Nagybánya esetében – figyelembe véve az itteni pénzverés sajátos adottságait, például az aranyverés kiemelt szerepét – a teljes létszámot hatvanhárom főre becsülhetjük (ebből huszonegy fő pénzverő); ez a szám a nagybányai pénzverés termelési csúcserőtelében (1470-es évek második fele) bizonyosan ennél is magasabb volt. Mindezt alátámasztani látszanak a nagybányai pénzverde személyzetével kapcsolatos 16. századi, szórványos adatok is, különös tekintettel a sokféle mester- és feladatmegnevezésre: GÜDISCH 1932. 86–89.

⁸⁵ Budán ekkor személyesen a *moneta nova* idején kétszeresen is kincstartóskodó bethlenfalvi Thurzó Elek (KUBINYI 2009 [1963–1964]. 718–719. (127. jegyzet)) irányította a pénzverde működését (HUSZÁR 1958. 108.), Pozsonyban Pistys Miklós (Niccolo Pitti) és Fleischer Jakab (ORTVAY 1898. 494–495.; KUBINYI 1959. 111–112. (37. jegyzet); POHL 1965a. 91–92.; POHL 1965b. 263.; ARANY 2012. 160.), Kassán Kozymor Bertalan és Nádasdy György (KEMÉNY 1902. 250.; POHL 1968. 37.) lettek kamaraispánok, Nagyszebenbe a király Ártándy Pált küldte Pemflinger Márk királybíróhoz és kamaraispánhoz, hogy megszervezze az ezüstpénzverést (SEIWERT 1863–1865. 171.; KUBINYI 1957–1958. 21.)

IRODALOM

- ARANY 2012 ARANY Krisztina: Buda, mint uralkodói székhely és távolsági kereskedelmi központ a 15. században, a firenzei és dél-német üzletemberek tevékenységének tükrében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012), p. 153–170.
- BAK 1987 BAK János: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Hrsg.: Schneider, Reinhard. Sigmaringen, 1987., p. 347–384. (Vorträge und Forschungen 32.)
- BALOGH 1966 BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában 1-2. Budapest, 1966.
- BERZEVICZY 1914 BERZEVICZY Albert: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Budapest, 1914. (*Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria* 39)
- BLAZOVICH-SCHMIDT 2001 BLAZOVICH László – SCHMIDT József: Buda város jogkönyve 1-2. Szeged, 2001. (*Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* 17)
- BOGADE 2010 BOGADE, Marco: Lemmel, Lämmel, Lemlein. Anmerkungen zur Repräsentation einer fränkischen Patrizierfamilie im späten Mittelalter. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 33:1. (2010), p. 1–4.
- BTOE III/2 Budapest történetének okleveles emlékei 3. (1382–1439). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. 2. rész. Budapest, 1987. (*Monumenta Diplomatica Civitatis Budapest* 3/2.)
- CNH II RÉTHY László: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár 2. Budapest, 1907.
- DRASKÓCZY 1994 DRASKÓCZY István: Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: *Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gericz József professzor tiszteletére*. Draskóczy István (szerk.) Budapest, 1994., p. 125–135.
- DRASKÓCZY 2001 DRASKÓCZY István: Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet: Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Buza János (szerk.) Budapest, 2001., p. 147–165 (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek* 1.)
- DRASKÓCZY 2009 DRASKÓCZY, István: Matthias Corvinus und der Edelmetallbergbau in Ungarn: das Beispiel von Neustadt/Frauenbach. In: *Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West*. Bárány, Attila, Györkös, Attila (Eds.) Debrecen, 2009., p. 195–212.
- DRASKÓCZY 2010 DRASKÓCZY István: A „Landus jelentés” kéziratai. In: „Fons, skepsis, lex”: Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2010., p. 85–94.
- DRASKÓCZY 2013 DRASKÓCZY István: Egy olasz követjelentés tanúsága Mátyás bevételeiről. (Szempontok középkori bányászatunk történetéhez). In: Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária (szerk.) Szeged, 2013., p. 173–183. (*Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*. 75.)
- DRASKÓCZY 2014 DRASKÓCZY István: A királyi jövedelmek a 16. század elején Magyarországon. Szempontok bányászatunk és külkereskedelmünk történetéhez. In: *Historia Critica I.: Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Manhercz Orsolya (szerk.) Budapest, 2014., p. 75–92 (*Publicationes Instituti Historici Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 1.)

- ELEKES 1952
ELEKES Lajos: Hunyadi. Budapest, 1952.
- ENGEL 1798
ENGEL, Johann, Christian von: Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer 2. Halle, 1798.
- ENGEL 1993
ENGEL Pál: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Glatz Ferenc (szerk.) Budapest, 1993., p. 27–31.
- ERNYEY 1926
ERNYEY József: Kísérletek a körmöcbányai pénzverő áthelyezésére (1524–1640). Numizmatikai Közlöny 25. (1926), p. 110–133.
- FABINI 1989
FABINI, Hermann: Gotik in Hermannstadt. Köln–Wien, 1989. (Siebenbürgisches Archiv 23.)
- FEJÉR 1843
FEJÉR, Georgius: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi X. volumen VII. Ab anno 1429–1437. Buda, 1843.
- FÜGEDI 1982
FÜGEDI Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. Századok 116. (1982), p. 484–506.
- GINDL 1974
GINDL, Jozef: Stredoveká pečať košických minciarov. Slovenská numizmatika 3. (1974), p. 143–145.
- GRANASZTÓI 1972
GRANASZTÓI György: Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén. Századok 106. (1972), p. 350–399.
- GRANASZTÓI 1980
GRANASZTÓI György: Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. Századok 114. (1980), p. 615–660.
- GÜNDISCH 1932
GÜNDISCH, Gustav: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530–1828). Numismatische Zeitschrift 25. (1932), p. 67–98.
- GÜNDISCH 1947
GÜNDISCH, Gustav: Die Grabsteine in der Ferula der evangelischen Stadtpfarrkirche in Hermannstadt. Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum 12. (1947), p. 10–33.
- GÜNDISCH 1987 [1942]
GÜNDISCH, Gustav: Deutsche Bergwerkssiedlungen in dem Siebenbürgischen Erzgebirge. In: Gündisch, Gustav: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Köln, 1987., p. 77–105. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.)
eredetileg megjelent: Deutsche Forschung in Südosten 1. (1942), p. 53–81.
- GÜNDISCH 1987 [1981]
GÜNDISCH, Gustav: Die Oberschicht Hermannstadts im Mittelalter. In: Gündisch, Gustav: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Köln, 1987., p. 182–200. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.)
eredetileg megjelent: Zeitschrift für Siebenbürgischen Landeskunde 4. (1981), p. 3–21.
- GÜNDISCH 1987
GÜNDISCH, Konrad, G.: Die Führungsschicht von Klausenburg. (1438–1526). In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn: Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó 1. Herausgegeben von Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. München, 1987., p. 67–91. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 31.)
- GYÖNGYÖSSY 2001–2002
GYÖNGYÖSSY Márton: Beatrix királyné körmöcbányai kamaraispánja: Schaidler Péter (1486–1494). Numizmatikai Közlöny 100–101. (2001–2002), p. 135–146.
- GYÖNGYÖSSY 2002–2003
GYÖNGYÖSSY Márton: Kiszorult-e az „érsek embere” a pénzverésből a XV. században? Adalék a pisetumjog „hanyatlásához”. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2002–2003. 109–116.
- GYÖNGYÖSSY 2003
GYÖNGYÖSSY Márton: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest, 2003. (Doktori Mestermunkák)

- GYÖNGYÖSSY 2004 Gyöngyössy Márton: Altin, akcse, mangir...: Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Budapest, 2004.
- GYÖNGYÖSSY 2005 Gyöngyössy Márton: A körmöci kamara 1514-es számadása. In: In memoriam Ludovici Huszár. Biró Sey Katalin, Buza János, Csoma Mária, Gedai István (szerk.) Budapest, 2005., p. 164–178.
- GYÖNGYÖSSY 2008 Gyöngyössy Márton: Florenus hungaricalis. Aranypénzverés a középkori Magyarországon. Budapest, 2008.
- GYÖNGYÖSSY 2010 Gyöngyössy Márton: A királyi Magyarország pénztörténete (1527–1608). Budapest, 2010.
- GYÖNGYÖSSY 2015 Gyöngyössy Márton: 13. századi esztergomi és budai kamaraispánok. Az Érem 71:2. (2015) p. 1–17.
- GYÜRKY 1982 H. Gyürky, Katalin: Forschungen auf dem Gebiete des Mittelalterlichen Buda: ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkolbens. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 34. (1982), p. 177–211.
- HÁZI 1926 HÁZI Jenő: Sopron szabad királyi város története. 1/5. Oklevelek és levelek 1460-tól 1481-ig. Sopron, 1926.
- HERMANN 1975 HERMANN Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához). Századok 109. (1975), p. 301–336.
- HERMANN 1987 HERMANN, István: Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. In: Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Ser. 2. Nr. 14. Budapest, 1987.
- HOCHSTRASSER 2013 HOCHSTRASSER, Gerhardt: Studien zur siebenbürgischen Numismatik des 15. Jahrhunderts: Anton und Thomas Trautenberger als Hermannstädter Münzkammergrafen. Münstersche Numismatische Zeitung 43. (2013. Jän.), p. 7–8.
- HOLL 1989 HOLL Imre: Középkori városi élet – városi építészet. Archaeologiai Értesítő 116. (1989), p. 52–76.
- HORVÁTH-HUSZÁR 1955–1956 HORVÁTH Tibor Antal – HUSZÁR Lajos: Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közlöny 54–55. (1955–1956), p. 21–33.
- HÓMAN 1921 HÓMAN Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921. (reprint: Budapest, 2003.)
- HUSZÁR 1941 HUSZÁR Lajos: A segesvári pénzverő Zsigmond korában. Numizmatikai Közlöny 40. (1941), p. 28–33.
- HUSZÁR 1955–1956 HUSZÁR Lajos: A XV. századi soproni pénzverés kérdése. Numizmatikai Közlöny 54–55. (1955–1956), p. 36–39.
- HUSZÁR 1958 HUSZÁR Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. (Budapest Várostörténeti Monográfiái 20.)
- HUSZÁR 1963–1964 HUSZÁR Lajos: Giskra pénzverése. Numizmatikai Közlöny 62–63. (1963–1964), p. 51–58.
- HUSZÁR 1965–1966 HUSZÁR Lajos: Kamaragrófok a középkorban. I. Kiegészítés. Numizmatikai Közlöny 64–65. (1965–1966), p. 55–59.
- HUSZÁR 1968 HUSZÁR Lajos: Az esztergomi középkori pénzverde. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 1. (1968), p. 207–220.
- HUSZÁR 1972 HUSZÁR Lajos: Anjou-kori pénzverés Székesfehérvárott. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Kralovánszky Alán (szerk.) Középkor. Székesfehérvár, 1972., p. 113–119. (István Király Múzeum Közleményei. A sorozat 14. szám)
- HUSZÁR 1975–1976 HUSZÁR Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. II. Numizmatikai Közlöny 74–75. (1975–1976), p. 37–49.
- HUSZÁR 1977–1978 HUSZÁR Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. III. Numizmatikai Közlöny 76–77. (1977–1978), p. 71–84.

- KAZIMÍR-HLINKA 1978 KAZIMÍR, Štefan – HLINKA, Jozef: Kremnická mincovňa. Kremnica, 1978.
- KEMÉNY 1902 KEMÉNY Lajos: A kassai pénzverőház. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9. (1902), p. 248–253.
- KEMÉNY 1903 KEMÉNY Lajos: Adatok az ötvösség és pénzverés történetéhez. Archaeologiai Értesítő 23. (1903), p. 70–74.
- KOLLMANN 2005 KOLLMANN Örs László: Az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkori fejlődése. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde (szerk.) Budapest, 2005., p. 47–122. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35.)
- KOVÁTS 1900 KOVÁTS Ferenc: Pénzérték-viszonyok Pozsonyban 1435–60 közt. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7. (1900), p. 385–399., 433–457.
- KOVÁTS 1902 KOVÁTS Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harminczadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány. Budapest, 1902. (Társadalom és Gazdaságtörténeti Kutatások 1.)
- KRIZSKÓ 1880 KRIZSKÓ Pál: A körmöczi régi kamara és grófjai. Budapest, 1880. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 8. 10.)
- KUBINYI 1957 KUBINYI András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957), p. 25–49.
- KUBINYI 1957–1958 KUBINYI András: A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. Numizmatikai Közlöny 56–57. (1957–1958), p. 20–24.
- KUBINYI 1959 KUBINYI András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei 19. (1959), p. 99–119.
újra megjelent: KUBINYI András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről 1-2. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009., p. 337–359.
- KUBINYI 1966 KUBINYI András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37. (1966), p. 277–291.
újra megjelent: Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről 1-2. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009., p. 513–570.
- KUBINYI 1971 KUBINYI András: A budai német patrícíátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári Közlemények 42. (1971), p. 203–269.
újra megjelent: Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről 1-2. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009., p. 457–512.
- KUBINYI 1978 KUBINYI András: A középkori körmöcbányai pénzverés és történelmi jelentősége. In: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Gedai István (szerk.) Budapest, 1978. [1980.], p. 9–32.
- KUBINYI 1990 KUBINYI András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Rázsó Gyula, V. Molnár László (szerk.) Budapest, 1990., p. 53–147.
- KUBINYI 2000 KUBINYI András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.)
- KUBINYI 2002 KUBINYI András: A városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra. In: Sopron térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről. Turbuly Éva (szerk.) Sopron, 2002., p. 29–53.
- KUBINYI 2004a KUBINYI András: Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér vármegye központi helyei között. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs (szerk.) Budapest, 2014., p. 277–284 (Monumenta Historica Budapestinensia 14.)

- KUBINYI 2004b KUBINYI András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* 46. (2004), p. 1-30.
megjelent még: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde (szerk.) Budapest, 2005., p. 9-36. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35.
- KUBINYI 2006 KUBINYI András: „Szabad királyi város” - „királyi szabad város”? *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 1. (2006), p. 51-61.
- KUBINYI 2009 [1963-1964] KUBINYI András: A nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a késő középkori dél-német kereskedelem történetéhez. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* 1-2. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009., p. 705-741.
eredetileg megjelent: *Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg* 52. (1963-1964), p. 80-128.
- KUBINYI 2009 [1978] KUBINYI András: Pemfflingerek Bécsben és Budán. Adatok a két főváros polgárságának középkor végi gazdasági és családi összeköttetéseihez. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* 1-2. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009., p. 743-756.
eredetileg megjelent: *Die Pemfflinger in Wien und Buda. Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* 34. (1978), p. 67-88.
- LEDERER 1932 LEDERER Emma: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000-1458). Budapest, 1932.
- MAJOROSSY 2011 MAJOROSSY Judit: A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban. *Korall* 45. (2011), p. 102-135.
- MAJOROSSY 2012 MAJOROSSY Judit: A pozsonyi városi elit és az udvar (az udvari nemesség) kapcsolatának megközelítési módjai a késő középkorban és a kora újkorban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012), p. 171-199.
- MÁLYUSZ 1957 MÁLYUSZ Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. *Századok* 91. (1957), p. 46-123., 529-602.
- MÁLYUSZ 1984 MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437. Budapest, 1984.
- MILLER 1810 MILLER, Jacobus: Appendix ad catalogum nummorum Hungariae ac Transylvaniae instituti nationalis Széchenyiani. Pest, 1810.
- MOLLAY 1977 MOLLAY Károly: A három középkori városháza. *Soproni Szemle* 31. (1977), p. 234-235.
- MÓRICZ MÓRICZ Zsigmond: Nagybánya. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye. Borovszky Samu (szerk.) Budapest, é.n., p. 195-219.
- MNA Magyar Numizmatikai Adattár. Melléklet a Numizmatikai Közlöny 9-13. (1910-1914) évfolyamaihoz.
- MTO II HATVANI Mihály: Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. II. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak)
- NEWALD 1883 NEWALD, Johann: Das österreichische Münzwesen unter Ferdinand I. Eine münzgeschichtliche Studie. Wien, 1883.
- NEWALD 1885 NEWALD, Johann: Das österreichische Münzwesen unter den Kaisern Maximilian II., Rudolph II. und Matthias. Münzgeschichtliche Studien von Johann Newald. Wien, 1885.

- ORTVAY 1894 ORTVAY Tivadar: Pozsony város története 3. Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez. Pozsony, 1894.
- ORTVAY 1895 ORTVAY Tivadar: Pozsony város története 2/1. A város középkori topográfiája. 1300–1526. Pozsony, 1895.
- ORTVAY 1898 ORTVAY Tivadar: Pozsony város története 2/2. A város középkori jogszervezete. 1300–1526. Pozsony, 1898.
- ORTVAY 1900 ORTVAY Tivadar: Pozsony város története 2/3. A város középkori háztartása. 1300–1526. Pozsony, 1900.
- ORTVAY 1903 ORTVAY Tivadar: Pozsony város története 2/4. A városlakosság családi, anyagi, értelmi és valláserkölcsei élete. 1300–1526. Pozsony, 1903.
- PACH 1995 PACH Zsigmond Pál: Hogyan lett a harmincadvámából huszad? (1436–1457). *Történelmi Szemle* 37. (1995), p. 257–276.
- PAKUCS–WILLCOCKS 2007 PAKUCS–WILLCOCKS, Mária: Sibiu–Hermannstadt. *Oriental trade in sixteenth Century Transylvania*. Köln–Weimar–Wien, 2007. (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster. Reihe A: Darstellungen 73.)
- PATAKI 1950 PATAKI Vidor: A budai vár középkori helyrajza. *Budapest Régiségei* 15. (1950), p. 239–299.
- PAULINYI 1936 PAULINYI Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 6. (1936), p. 32–142.
 újra megjelent: Paulinyi Oszkár, *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk.: Buza János, Draskóczy István. Budapest, 2005., p. 57–104. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.)
- PAULINYI 1972 [1973] PAULINYI Oszkár: A körmöcbányai kamara 1434–1435. évi számadása. (Műhelybeszámoló). *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* (1972. [1973]), p. 79–94.
 újra megjelent: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk.: Buza János, Draskóczy István. Budapest, 2005., p. 171–182. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.)
- PAULINYI 2005 [1978] PAULINYI Oszkár: A bányavíz leküzdése érdekében létesített első tározómedencék és váltókerekek. In: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk.: Buza János, Draskóczy István. Budapest, 2005., p. 315–333. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.)
 az eredetileg németül megjelent tanulmány: Der erste Bau von Staesen und der wasser-getriebenen großen Kehrrade zur Bekämpfung der Wassernot von Zechen. *Acta Historica* 24. (1978), p. 109–132. fordítása.
- PETÁCH 1986 PETÁCH, Emil: *Dejiny mincovania v Košiciach*. Košice, 1986.
- PÉCH 1884 PÉCH Antal: *Alsó Magyarország bányaművelésének története* 1. Budapest, 1884.
- PLANK 1917 PLANK Sándor: A pénzverés és a pénzváltás adminisztrációja. *Numizmatikai Közöny* 16. (1917), p. 101–102.
- POHL 1965a POHL, Artur: Die Münzstätte Preßburg im Mittelalter. *Südost-Forschungen* 24. (1965), p. 81–102.
- POHL 1965b POHL Artur: II. Lajos pozsonyi pénzverése. *Az Érem* 33–34. (1965), p. 262–265.
- POHL 1967 POHL Artúr: *Offenbánya (Aranyosbánya) középkori pénzverdéje*. *Archaeologiai Értesítő* 94. (1967), p. 84–86.
- POHL 1967–1968 POHL Artúr: Zsigmond király pénzverése (1387–1437). *Numizmatikai Közöny* 66–67. (1967–1968), p. 43–56.

- POHL 1968 POHL, Artur: Die Münzstätte Kaschau im Mittelalter. Südost-Forschungen 27. (1968), p. 28–50.
- POHL 1970 POHL, Artur: Die Münzkammer Siebenbürgens. 1325–1526. Südost-deutsches Archiv 13. (1970), p. 24–43.
- POHL 1971–1972 POHL Artur: V. László pénzverése (1453–1457). Numizmatikai Közlöny 70–71. (1971–1972), p. 51–58.
- POHL 1972 POHL, Artur: Die Grenzlandprägung. Münzprägung in Österreich und Ungarn im fünfzehnten Jahrhundert. Graz, 1972.
- POHL 1973–1974 POHL Artur: I. Ulászló király pénzverése. Numizmatikai Közlöny 72–73. (1973–1974), p. 49–60.
- RÁDÓCZY 1988 RÁDÓCZY Gyula: Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban II. rész. Az Érem 44:1. (1988), p. 15–21.
- SEIWERT 1863–1865 SEIWERT, Gustav: Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 6. (1863–1865), p. 153–200., 299–327.
- SIMON 2008 SIMON Zsolt: Brassó kereskedőelitje az 1503. évi huszadnapló alapján. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 3. (2008), p. 387–408.
- SOÓS 2013–2014 Soós Ferenc: A középkori Magyarország gazdasági- és pénzügyigazgatási tisztségviselői. Numizmatikai Közlöny 112–113. (2013–2014) *megjelenés alatt*
- SOÓS 2014 Soós Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címerai. Budapest, 2014.²
- SZENDE 2004 SZENDE Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Budapest, 2004. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32.)
- SZENDE 2012 SZENDE László: Királyi központok kézművessége a 13–14. században. Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv 7. (2012), p. 133–152.
- SZERÉMI SZERÉMI György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Budapest, [1979.] (Olcsó Könyvtár)
- SZÜCS 1955 SZÜCS Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955.
- SZÜCS 1958 SZÜCS Jenő: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. Budapest Régiségei 18. (1958), p. 313–363.
- TELEKI 1853 TELEKI József: Hunyadiak kora Magyarországon 10. Pest, 1853. (reprint: Budapest, 2010.)
- TÓTH 1999 TÓTH Csaba: Pénzverdék az Anjou-kori Magyarországon. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. (Szerk.) Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest, 1999., p. 307–314.
- UG POHL, Artur: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz, 1974.
- UJSZÁSZI 2007a UJSZÁSZI Róbert: Pénzverési problémák I. Ulászló korából. (Néhány ismeretlen verdejegyű denár). Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 127. (2007), p. 69–77.
- UJSZÁSZI 2007b UJSZÁSZI Róbert: Egy elfeledett verdejegyű Albert dénár. Felvetések a 15. századi pozsonyi pénzverés kérdéséhez. Az Érem 63:2. (2007), p. 3–10.
- UJSZÁSZI 2010 UJSZÁSZI Róbert: Hunyadi János CNH II. 156-os dénárjának köriratváltozatai. Az Érem 65:1. (2010), p. 7–12.
- UJSZÁSZI 2011 UJSZÁSZI Róbert: I. Ulászló király ismeretlen verdejegyű kolozsvári dénárja. Az Érem 67:1. (2011), p. 1–3.
- UJSZÁSZI 2012 UJSZÁSZI Róbert: Hunyadi János CNH 157-es típusú dénárjának köriratváltozatai. Az Érem 68:2. (2012), p. 7–10.
- UzGdDiS 4 ZIMMERMANN, Franz – WERNER, Carl – GÜNDISCH, Gustav, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 4. Hermannstadt, 1937.

- UzGdDiS 6 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 6. 1458–1473. Begründet von Franz Zimmermann. Herausgegeben von Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch und Gernot Nussbächer. Bukarest, 1981.
- VÉGH 2004 VÉGH András: A budai plébániák határjárásainak helyrajzi elemzése. In: „Quasi liber et pictura”: Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára = Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday. (szerk.) Szabó Miklós, Raczky Pál, Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004., p. 641–654.
- VÉGH 2006 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza 1. Budapest, 2006. (Monumenta Historica Budapestinensia 15)
- VÉGH 2008 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza 2. Budapest, 2008. (Monumenta Historica Budapestinensia 16)
- WEISZ 2010 WEISZ Boglárka: Kamaraispánok az Árpád-korban. Turul 83. (2010), p. 79–87.
- WENZEL 1880 WENZEL Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. (reprint: Budapest, 2012.)
- ZOLNAY 1965 ZOLNAY László: Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban. Archaeologiai Értesítő 92. (1965), p. 148–162.
- ZSO II/1 Zsigmondkori Oklevéltár 2. (1400–1410). Első rész. (1400–1406) Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, 1956. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 3.)

STADT UND MÜNZANSTALT IM SPÄTMITTELALTERLICHEN UNGARN

Während die traditionelle Organisation der Münzpräge-Kammer nur in den Bergbaugebieten fortlebte, können wir im 15. Jh. die Gründung und die neue Blütezeit derer weniger bedeutenden Münzanstalten beobachten, die nicht in Bergbaugebieten errichtet wurden (Ofen/Buda, Kaschau/Kassa/Košice, Hermannstadt/Nagyszeben/Sibiu, Preßburg/Pozsony/Bratislava, Klausenburg/Kolozsvár/Cluj-Napoca, Kronstadt/Brassó/Brasov, Ödenburg/Sopron).

Diese Anstalten haben zwei wichtige gemeinsame Merkmale: sie wurden einerseits in der Regel nicht in Bergbaugebieten errichtet, und andererseits wurden sie von der Stadt selbst verwaltet. Eine weitere Übereinstimmung besteht darin, dass ihr Sitz aus juristischer Sicht immer in einer freien königlichen Stadt und nach der Bedeutung dieser immer in einer hochwertigen Stadt lag. Die Münzanstalt wurde allerorts in einem zentralen Gebäu-

de errichtet, z. B. im Rathaus oder im Wohnhaus des Bürgermeisters. Die Verwalter der Münzanstalt kamen aus der führenden Schicht der Stadt. Die Münzpräger bildeten nur eine kleine Gruppe unter den Stadtbürgern, die aber einer besonderen Regelung im Stadtrecht bedürftig war. Diese städtischen Münzstätten gehörten nach ihrer Rentabilität und nach der Zahl der Münzpräger zu der mittleren Kategorie bzw. zu den weniger wichtigen Anstalten. Das mag der Grund dafür sein, dass in der zweiten Hälfte des 15. Jh. bis auf Hermannstadt jede städtische Münzanstalt ihre Tätigkeit aufhob, und sie erst zur Zeit der Prägung der *moneta nova* wieder aufnahm – mit Ausnahme derer in Ödenburg, Klausenburg und Kronstadt. In dieser Phase wurden sie aber nicht mehr von den Bürgern der Stadt, sondern von König Ludwig dem II. (1516–1526) bzw. von den Vertrauten seiner Schatzmeister verwaltet.

LASSÁNYI GÁBOR – VASS LÓRÁNT

AZ „UTOLSÓ” RÓMAIAK – ADATOK AQUINCUM POLGÁRVÁROSÁNAK KÉSEI TÖRTÉNETÉHEZ EGY AGANCSFÉSŰ KAPCSÁN

Aquincum polgárvárosának késő római történetét jelenleg még sűrű homály fedi. Sem a település elhagyásának, feladásának időpontját nem ismerjük, sem azt, hogy a város mekkora részét használták még ebben az időszakban. A kérdés vizsgálatához ma jó részt a 20. század elején végzett, csak részben dokumentált ásatások adataira, későbbi részleteiben publikálatlan feltárásokkal kapcsolatos megállapításokra, valamint az elmúlt két évszázadban előkerült szórványleletekre támaszkodhatunk.¹

2009-ben a polgárvárostól keletre húzódó gázgyári temető egyik igen erőteljesen bolygatott temetkezésének mellékleteként egy olyan tárgy, egy agancsfésű, került elő, amely egyértelműen a késő római időszakra datálható. Ennek a tárgynak a feldolgozása kapcsán igyekezünk bemutatni a város kései időszakára vonatkozó adatokat a város környéki temetőkben talált késő római temetkezések alapján.

1. KÉSŐ RÓMAI TEMETKEZÉSEK A POLGÁRVÁROS KÖRNYEZETÉBEN (1. kép)

1. 1. A VÁROS BELSŐ TERÜLETE

A polgárváros területén 1975-ben a Sújtás utca és a Keled utca sarkán dél-északi tájolású, téglasír került elő egy kábelfektetési munka során.²

A polgárváros délkeleti felében 1912-13 között egy dél-északi tájolású ókeresztény kettős keresztény bazilikaként interpretált épületegyüttes került a felszínre, amelynek alaprajzát Nagy Lajos közel 30 évvel később publikálta.³ A feltárásokból

sajnos mindössze két kőemlék: egy faragott kőrács, valamint egy oszlopfő töredék⁴ azonosítható az Aquincumi Múzeum Gyűjteményében. A publikált alaprajzon ezen kívül kelet-nyugati tájolású kőláda sír, valamint talán két további temetkezés látszik.

A fenti temetkezések a város belsejében találhatóak, így szinte biztos, hogy a keleti városrész felhagyása után kerülhettek a földre.⁵

1. 2. A VÁROS DÉLI ELŐTERE

A polgárváros déli előterében, a Szentendrei úttól keletre, több mint 50 csontvázas, kőláda és épített habarcsos téglasír került elő.⁶ Ezeket az ásató előzetesen a 4. század második felére keltezte.⁷

A jórészt kirabolt sírok alig tartalmaztak datálható mellékleteket. Az épített habarcsos téglasírok azonban az újabb kutatások fényében nem kizárt, hogy korábbra, a 3. század második felére, a 3-4. század fordulójára keltezhetőek.

Az egyik itt, a Záhony utca-Sújtás utca sarkán 1998-ban feltárt kelet-nyugati tájolású, bolygatatlan gyermeksír ugyanis egy olyan fehér, gömbtestű üvegpalackot tartalmazott,⁸ amely a Kr. u. 3. századra és 4. század elejére keltezhető.⁹

Hasonló, téglából épített sírt többet is ismerünk a Gázgyár¹⁰ területéről. Többségük kelet-nyugati tájolású. Ilyen, részben másodlagosan felhasznált téglából épített temetkezés ismert a

¹ PÖCZY 1964; NAGY T. 1973. 121; NAGY M. 1993. 354; ZSIDI 2002. 119-123.

² „Aquincum ÉK-i sarkától É-ra 12 m-re (...), 118 cm mélységben csontvázas sír, tegula béléssel. A váz medencétől lefelé hiányzik, tájolása D-E. A sír kőlapokkal volt körülveve.” R. Pető Mária jelentése: BTM Adattár 174-77.

³ NAGY L. 1940. 246-258.

⁴ PÖCZY-ZSIDI 2000. 17-18.

⁵ A város belsejének felhagyására vonatkozóan fontos adattal szolgál a szakirodalomban mára szinte elfelejtett, 80 darabból álló késő római éremlelet, amelyet Kuzsinszky Bálint talált még a Victorinus mithraeum pusztulási rétege fölött. A legkésőbbi érmek Gratianus pénzei voltak. (KUZSINSZKY 1889. 85-86, 166-167.)

⁶ ZSIDI 1999; ZSIDI 2001b; ZSIDI 2002.

⁷ ZSIDI 2002b. 144.

⁸ ZSIDI 1999. 80-82, 3-5. kép.

⁹ Dévai Kata: Késő római temetkezések üvegmellékletei Pannoniában. Publikálatlan doktori disszertáció.

¹⁰ NÉMETH 1977; Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár 569-77 számú dokumentum; ZSIDI 2001c. 81, 82, 4. kép; LASSÁNYI 2006. 32.; LASSÁNYI 2011. 44-48.

Filatorigátról¹¹ és a Ladik utcai temetőből is.¹² Intercisa késő római, délkeleti temetőjében szintén találhatóak hasonló (sajnos teljesen kirabolt) sírok, itt azonban a téglá- és kőfalazást vegyesen használták.¹³ Fontos megjegyezni, hogy ilyen épített téglasírok Daciában már a tartomány feladása (Kr. u. 275) előtt előfordultak.¹⁴

Az újabb adatok alapján úgy látszik,¹⁵ hogy ezen méretre vágott, téglából falazott, habarccsal kikent sírtípus megjelenése az aquincumi polgárváros és katonaváros övezetében a 3–4. század fordulójára tehető.

1. 3. A POLGÁRVÁROS NYUGATI ELŐTERE

A polgárvárostól közvetlenül nyugatra 1975-ben a nyugati városfalról mintegy 200 m-re egy fentiekhez hasonló típusú épített téglasírt tárt fel Póczy Klára.¹⁶ Egy a falaktól mintegy 300 méterre nyugatra húzódó mintegy 1 hektáros területen közvetlenül kelet-nyugat irányú „D” utca folytatásának déli oldalán végzett szisztematikus műszeres leletkutatás során kis számban 4. századi érmekek is előkerültek, úgy tűnik azonban, hogy ennek az elővárosi résznek az épületeit már a 3. század közepe után elhagyták.¹⁷ Nagy Lajos 1942-ben említést tett közvetlenül a nyugati városfal előtt talált késő római sírokról,¹⁸ azonban ezek helyzete, sőt egyáltalán pontos lokalizálása is bizonytalan.¹⁹

1. 4. SÍRCSOPORT A POLGÁRVÁROSTÓL DÉLNYUGATRA

2009-ben és 2010-ben az egykori Gázgyár területének déli részén a keleti temetőtől mintegy 300 m-re délre egy különálló sírcsoport részletét, összesen 32 római kori temetkezést tártunk fel. A vegyes rítusú sírcsoport legkésőbbi sírjai a Kr. u. 3. század második felére,²⁰ esetleg a 4. század elejére keltezhetőek. Egy négyszögletes kőkerítéses síremlék alatt itt is előkerült három, falazótéglából épített, teljesen kirabolt sír.²¹

1. 5. A POLGÁRVÁROS KELETI TEMETŐJE (2. kép)

A polgárvárostól keletre a Duna-parti homokdombokon húzódik a település eddigi ismereteink szerint legnagyobb kiterjedésű és sírszámú temetője.²² A Duna-parti homokdombokon elterülő nekropolisz első sírjaira, négy szarkofágra még 1830-ban bukkantak az úgynevezett Homokosdűlőben és 1892-ben Kuzsinszky Bálint kisebb leletmentés során további 17 sírt tárt fel itt.²³ 1909–1913 között az Óbudai Gázgyár építése során, a terület északi részén, közel száz téglá- és kőláda-sírt tárták fel. Egy ókeresztény temetőkápolnaként meghatározott, apszissal ellátott épület körül e munkák során nem dokumentáltak az egyszerűbb csontvázas temetkezéseket.

A Kuzsinszky által feltárt sírokról minimális információ tudható csak. A kőláda sírok jelentős részét másodlagosan felhasznált Kr. u. 2–3. századi síremlékekből: sírsztélékből és szarkofág töredékekből állították össze, valamint hagymagombos fibulák is voltak bennük.²⁴ A másodlagosan felhasznált kőemlékekről a korábbi kutatás azt feltételezte, hogy azokat az Aranyárok menti temetőből hozták ide,²⁵ de az újabb ásatások alapján sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy azok nagy-

¹¹ ZSIDI 2001a. 64–65.

¹² BUDAI BALOGH 2007. 97–99.

¹³ VÁGÓ-BÓNA 1976. 20–21; 71–72; 72; 121.

¹⁴ MAKKAI-MÓCSY 1986. 563; Apulumban: PROTASE 1959. 399–400; WOLSKI-BERCIU 1971. 375–378.

¹⁵ A Záhony utcaihoz nagyon hasonló, 3–4. század fordulójára keltezhető (Dévai Kata meghatározása) fehér, gömbtestű üvegpalack került (R2540/2013) elő Németh Margit 1976-os gázgyári leletmentésének 4. sírjában (Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár 569–77 számú dokumentum). 2005-ben szintén a Gázgyár területén feltárt 22. számú kirabolt téglasír északkeleti oldalán, a közvetlenül a sírhoz csatlakozó két rövid, keskeny gerendalenyomat egyikében egy kétfülű, vörös festésű edény (ltsz: 2005.6.330) került elő. E két temetkezés hozzávetőleges egykorúságát jelzi egy 2000-ban a Filatorigát kései temetőrészletében feltárt, részben bolygatott délkelet-északnyugati tájolású, 8. számú (nem épített) téglasír, amelyben a kétfülű kerámiaedény és a fehér, gömbtestű üvegpalack pontos párhuzamai kerültek elő, egy üveg skyp-hosszal együtt (ZSIDI 2001a. 65. 5. kép; ZSIDI 2005. 59–60).

¹⁶ PÓCZY 1976. 425.

¹⁷ LASSÁNYI 2013. 28–29.

¹⁸ NAGY L. 1942. 469.

¹⁹ Ugyanis a fenti tanulmányban (NAGY L. 1942. 469) lábjegyzetben hivatkozott Kuzsinszky Bálint által 1898-ban leírt 3. századi szarkofágos temetkezés az úgynevezett Katonai Mosógyár (=Katonai Anyagszertár=Lóórház) területén került elő, ami viszont már az Aranyhegyi-patak menti római temető keleti szélén fekszik a városfalról mintegy 400 méterre. (KUZSINSZKY 1900. 43–44.; NAGY L. 1928. 74)

²⁰ Innen származik egy észak-afrikai terra sigillatát is tartalmazó hamvasztásos temetkezés, amely a sírt a Kr. u. 3. század második felére keltezi LASSÁNYI-VAMOS 2011.

²¹ LASSÁNYI 2011. 44–48.

²² A temető kiterjedése természetesen a több mint három évszázados használat idején természetesen változott. Mai ismereteink szerint délen legalább a Záhony utca vonaláig, keleten a Duna-partig, nyugaton legalább a Gázgyár utcáig tartott. Az északi határa bizonytalan. Annyi bizonyos, hogy ide tartozott a Duna-parton, a Gázgyár északkeleti részén 1909–1913 között és 1976 között feltárt késő római sírok.

²³ KUZSINSZKY 1892. 446–448.

²⁴ A feltárásról mindössze két fénykép azonosítható (KUZSINSZKY 1934. 15. 5. kép; NAGY L. 1940. XXXIX tábla) A feltárást összesítő rajzát és rövid leírását Nagy Lajos publikálta közel harminc évvel később: NAGY L. 1940. 353–355.

²⁵ NAGY 1942. 469. A itt talált másodlagosan felhasznált síremlékek első közlése: KUZSINSZKY 1893. 308–310; KUZSINSZKY 1897. 147, 153, 158–159, 162, 164.

részt ugyanennek a temetőnek a délebbi 2–3. századi síremlékeihez tartozhattak.²⁶

Az Aquincumi Múzeum gyűjteményében az itt talált üveg mellékletek közül jelenleg két darabot lehet biztosan visszaazonosítani az itt talált anyagból, ezek a 4. század eleje és az 5. század közepe közé datálhatóak.²⁷

Szintén az Óbudai Gázgyár területén került elő egy négyszögletes építmény, Kuzsinszky Bálint szerint óratorony, amelyet Nagy Lajos Valentinianus koriként írt le.²⁸ A csak kis léptékű alaprajzról ismert építmény ilyen fajta azonosítását kérdéssé teszi, hogy a területtől mindössze 350 méterre északra, 2010-ben egy téglá és éremleletek alapján Valentinianus-korra datált óratorony vált ismertté.²⁹

A Gázgyár északi részén ugyanakkor szórva nyosan az 1930-as években kerültek elő Valentinianus-kori bélyeges téglák.³⁰

A fentiekén túl fontos megemlíteni két olyan leletet, amelynek pontos megtalálási körülményei sajnálatos módon egyelőre nem rekonstruálhatóak.

Az első kétfülű, besimított hullámvonalas és hálómintás díszítésű apró szürke edényt a korai gázgyári munkák során találták.³¹ (3. kép) Tóth Endre legutóbb, a 3. század végi karp betelepítéssel hozta összefüggésbe,³² de a lelőhelyet figyelembe véve inkább kései sírmellékletnek gondolhatjuk.³³

A másik fényezett, besimított felületű, szürke poharat,³⁴ a Gázgyár kapuja közelében II. Constantinus 321–324 között vert érmével együtt találták.³⁵ (4. kép) A tárgyak jó állapota és a leltárkönyv

oldaljegyzete alapján³⁶ ezeket sírmellékleteknek tarthatjuk.

A II. Világháború után számos további római temetkezést, elsősorban kóláda és földsírt tártak fel a területen a feszített ütemű leletmentések során.³⁷

Ezek közül 1952-ben a gázgyári orvosi rendelő előtt legalább nyolc temetkezést érintett egy csatornaárok ásása, közel a fésűt tartalmazó 1294-es sírhoz. Az Aquincumi Múzeum rajztárában fennmaradt felmérési rajz alapján hozzávetőlegesen rekonstruálhatóak a temetkezések. Ezekben egy épített téglasír, három bolygatott szarkofágtemetkezés, egy kóláda sír és három földsírlátható.³⁸ (5. kép)

Wellner István jelentéséből³⁹ és az Aquincumi Múzeum rajztárában fennmaradt vázlatos felmérési rajzból pontosíthatók azoknak az 1958-ban talált síroknak a helyzete, amelyeknek leletanyagáról Parragi Györgyi 1965-ben egy rövid jelentést tett közzé.⁴⁰ A cikk adatai azonban több ponton eltérnek az eredeti ásatási dokumentációban szereplő adatoktól, és a leközölt leletanyag is hiányos. A sírokban talált kevés melléklet alapján ezek a temetkezések a Kr. u. 3. század végére, a 4. század elejére datálhatóak.⁴¹

Valószínűleg a Kuzsinszky Bálint-féle, közvetlenül a Duna-parton húzódó kései temetőhöz tartozhatott az a hét másodlagos köemlékekből épült kóláda- és téglasír, amelyet 1976-ban Németh Margit leletmentés során tárt fel.⁴² A temetkezésekhez kevés melléklet tartozott, ezek között két érem, egy ezüstgyűrű és két üvegedény töredék

²⁶ Az újabb feltárások során egy in situ sírsztélé és több síremlék alapozás került elő a keleti temetőben. LASSÁNYI 2006. 111–112; LASSÁNYI 2007. 65–67), egy másodlagosan felhasznált kövekből összeállított kóládasírral együtt. Szintén egy levágott tetejű *in situ* sírsztélé, valamint több síremlék-töredéket találtunk a délkeleti temetőben (LASSÁNYI 2011).

²⁷ 50075 és 50087-es leltári számú darabok. Köszönöm Dévai Katának szíves szóbeli közlését.

²⁸ NAGY L. 1942a. 754.

²⁹ BUDAI BALOGH 2011. Varga Gábor szintén kétségbe vonja ennek az épületnek óratoronyként való értelmezését (VARGA 2011. 118–119).

³⁰ A BTM adattára 690–78 számú dokumentuma elvben Szilágyi János 1942-es Gázgyári ásatási naplóját tartalmazza, amiben szó lehet a leltárkönyv szerint 1943. novemberében talált lelet előkerülési körülményeiről. Sajnos a dokumentáció nem volt fellelhető az Adattárban.

³¹ KUZSINSZKY 1937, 348.

³² TÓTH 2009, 104.

³³ Ltsz: 50210. magasság: 116 mm perem átmérő: 60 mm.

³⁴ Leltári szám 54008. magasság: 150 mm perem átmérő: 100 mm.

³⁵ Ltsz: 54009. AES3. Előlap: Jobbra néző gyöngykoszorús büszt. CONSTANTINVS IVN NOB C hátlap: CAESARVM NOSTRORVM koszorúban VOT X, Verdejel: SIS, officina nem olvasható.

³⁶ A leltárkönyv széljegyzete szerint: „Gázgyár 1943. XI. 15. Főkapuval szemben a csatorna fektetésénél sírlelet.

³⁷ A részletesebben bemutatottabbakon túl: 1949-ben a samotraktár mellett kerültek elő temetkezések (Aquincumi Múzeum Rajztár: 38 rajz). 1956–57-ben Kaba Melinda (KABA 1958. 64–66.) tárt fel fakoporsós sírokat. 1962-ben Kaba Melinda (BTM Ad. 841–79), 1968-ban Szirmai Krisztina (BTM Ad. 842–79) végzett leletmentéseket a területen.

³⁸ Részben ugyanerre vonatkozhat Szilágyi János rövid leírása a területen végzett munkákról, ebben azonban két épített, habarcsos téglasírról és egy melléklet nélküli és három, kerámiakorsót is tartalmazó csontvázás sírról számol be. (SZILÁGYI 1955. 409). Az utóbbi három kerámia mellékletet is tartalmazó csontvázás temetkezés viszont valószínűbb, hogy azonos a Kaba Melinda és Póczy Klára által 1953-ban pillérlapok ásásakor leírt K-Ny-i tájolású csontvázás sírokkal (KABA-PÓCZY 1955. 97). A feltárásból származó leletanyag nem azonosítható. A pillérlapok helye nagy valószínűséggel azonos a 2006/2007-os ásatás északi részén feltárt pillérlapokkal.

³⁹ BTM Adattár 340–77.

⁴⁰ PARRAGI 1965.

⁴¹ Ilyen például az egyik kóláda-sírban talált Kovrig XIII/2 típusú hagymagombos, ezüst fibula.

⁴² NÉMETH 1977; Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár 569–77-es dokumentum.

volt. Valószínűleg ugyanezen a területen Zsidi Paula 1979-ben egy további gyermeksírt tárt fel.⁴³

Szisztematikus kutatásokra, ásásokra a Graphisoft ipari park építésével 1996-tól került sor Zsidi Paula vezetésével.⁴⁴ A Duna-parton talált római parterődítés nyomaként értelmezett cölöpkonstrukciók mellett 1998-ban és 2000-ben már mintegy 70 római kori sír is előkerült itt.⁴⁵

A keleti temető valódi mérete és jelentősége a 2005-től szinte évente tartó kutatások során vált világossá, amikor a modern ipari létesítmények által kevésbé bolygatott területeken több, mint 1330 római kori temetkezést tártunk fel.⁴⁶

A hatalmas leletanyag feldolgozása még folyik,⁴⁷ így csak előzetes megállapítások tehetők a feltárt sírokkal kapcsolatban. A temetőt a Kr. u. 1. század második felétől⁴⁸ egészen a 4. századig használták. A provinciális temetkezési rítusok szinte teljes spektruma megtalálható itt, közel egyenlő számban kerültek elő csontvázas és hamvasztásos sírok.⁴⁹

A 1998 és 2000 között feltárt 98, valamint a 2005 és 2010 között a gázgyári temetőben feltárt mintegy 1330 sír mellékleteiben egyértelműen a 3–4. század fordulójánál későbbre keltezhető emlékanyag szinte teljesen hiányzik.⁵⁰

A temetőben feltárt késő római korra jellemző sírtípusok pontos keltezése bizonytalan: a 18 db tegulákból összeállított és a falazótégulákból épített öt téglasír – egy melléklet nélküli gyermektemetkezést leszámítva⁵¹ – teljesen kirabolták. Hasonló sorsra jutott mindkét feltárt kóláda sír is. (6. kép)

2. AZ 1294. SÍR

A temetkezés a keleti temető középső részén folytatott kutatások során került elő 2010-ben. A kelet-nyugati tájolású csontvázas sírnak mindössze térdtől lefelé eső része maradt meg, maradványainak felső részét modern közművek és a többszöri bolygatás teljesen elpusztította. (7. kép) A lábfejen szögelt talpú saru vas szögei voltak megfigyelhetőek viseleti helyzetben.⁵² A bal lábon boka magasságban félköríves agancsfésű feküdt.

A temetkezés minden bizonnyal egyszerű földsír lehetett. Környezetében több, a gázgyári építkezések által erősen bolygatott, nagyrészt nyugat-keleti tájolású koporsós, melléklet nélküli temetkezés, valamint egy szétdőlt, másodlagosan felhasznált kömlékekből, (többek között sírsztéléből és egy oltárkőből) összeállított kóláda sír került elő.⁵³

2. 1. AZ 1294-ES SÍRBA TALÁLT AGANCSFÉSŰ

Az agancsból vagy csontból készült fésűk elterjedése tekintetében Aquincum kivételes helyet képvisel a pannóniai késő római anyagi kultúrában. Míg a többi pannóniai település temetőinek késő római leletanyagának legjellegzetesebb terméke a különböző típusú, agancsból- vagy csontból készült fésűk,⁵⁴ addig Aquincum mindkét városrészéből, fennállásuk teljes időtartama alatt csupán öt agancsból készült fésűt ismerünk: 2 korai típusú, kétoldalú fésűt a Víziváros, illetve a katonaváros Bécsi úti temetőjéből,⁵⁵ valamint 3 darab púposhátú fésűt, melyek közül kettő a *legio* tábor területéről, egy pedig ugyancsak a Bécsi úti temetőből származik.⁵⁶ Bíró Mária a különböző formájú agancs- és csontfésűknek etnikum-jelző szerepet tulajdonít.⁵⁷ Ebben az összefüggésben az aquincumi fésűk kis számát egy esetleges hadászati megfontolással magyarázza, melynek következtében Aquincumot „zárt városnak” nyilvánították, hogy az idegen barbár elemek elől lezárják, emiatt pedig a különböző etnikumhoz

⁴³ Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár 1238–79 dokumentum. A két ásatásról nem sikerült geodéziai felmérést találnom, bár eredetileg valószínűleg készült ilyen. Talán erre vonatkozhat Zsidi Paula 1979-es jelentésében lévő megjegyzés, amely szerint: „(a sír) pontos helyét az 1978. évben feltárt sírokhoz azonosítottuk.” Ez minden bizonnyal inkább az 1976-os ásatásra vonatkozhat, mivel 1978-ban nem volt temető feltárás a területen.

⁴⁴ ZSIDI 1997.

⁴⁵ ZSIDI 1999; ZSIDI 2001b.

⁴⁶ LASSÁNYI 2006; LASSÁNYI 2007; LASSÁNYI 2008; LASSÁNYI 2010.

⁴⁷ A temető feldolgozása az OTKA K100956-os projektjének támogatásával valósul meg.

⁴⁸ Erre a korai korszakra datálható a már publikált *terra sigillata* edény (GABLER et al. 2009. 52–55), de az előzetes adatok alapján számos jó állapotú, az 1. század második felére keltezhető éremmelléklet is előkerült a sírokból.

⁴⁹ A temető középső részének rétegtani viszonyaihoz és a temetkezési rítusokhoz lásd: LASSÁNYI 2007, 105–108.

⁵⁰ Kivételt képezhet két szórt hamvas temetkezés, amelyek közül a 756. sír II. Constantinus 337–341 között vert kopott follisát, a 789-es temetkezés pedig ugyanennek az uralkodónak két 341–350 közé keltezhető follisát tartalmazta. Az utóbbi sír azonban bolygatott volt.

⁵¹ 722. sír.

⁵² A vasalt talpú saruval való eltemetés igen gyakori a gázgyári temetőben. Csontvázas temetkezéseknél a lábbelik nyomait vagy viseleti helyzetben, vagy általában közvetlenül a holttest mellett találtuk meg (lásd például: LASSÁNYI 2006. 33, 3. kép; LASSÁNYI 2007. 111, 8. kép.), mind gyermek, mind felnőtt sírokban, de a hamvasztásos temetkezésekből is számos ilyen szögmaradvány került elő. Az előzetes feldolgozás alapján a szokás temető valamennyi korszakában kimutatható az 1–2. század fordulójától a 4. századig.

⁵³ LASSÁNYI 2010. 31–32.

⁵⁴ BÍRÓ 2012. 15.

⁵⁵ BÍRÓ et al. 2012. 94, kat.sz. 172–173.

⁵⁶ BÍRÓ et al. 2012. 94–95, kat.sz. 174–176.

⁵⁷ A kétoldalú csontfésűket jellegzetesen rómainak tartja, míg a púposhátú fésűket a nyugati gótokhoz köti. Lásd BÍRÓ 2002.

köthető csontfésűk nem tudtak kellő mértékben elterjedni ezen a településen.⁵⁸

Az 1294-es sírban talált 114 mm hosszú, 67 mm széles és 10 mm vastag, három darabból álló félköríves fogójú agancsból készült fésű nemcsak az eddig ismert aquincumi fésűtípusoktól eltérő típust képvisel, de a pannóniai késő római anyagi kultúrának is egyedülálló lelete.⁵⁹ (8. kép) Bár tipológiailag a három darabból álló csontfésűk kategóriájához tartozik, technikai szempontból fésűnk hét különálló agancslapocskából készült. Az egysoros fésű központi lapja, amelybe a fogakat is fűrészelték, tulajdonképpen öt kisebb lapból tevődik össze. Ezeket a lapocskákat a két félköríves oldalsó borítólappal együtt fogtak össze vas nittszegek segítségével. A fésű elülső oldalán, közvetlenül a fogak felett hat, egymástól meghatározott távolságra beszúrt vas nittszeg kapcsolja össze a lapokat. Ugyancsak ezen az oldalon, a félkörív baloldali záródásához közel egy másik szeg fogja össze az oldalsó borítólapot. A félkörív csúcsán pedig egy másik nittszeg nyomát lehet felfedezni. A fésű hátulsó lapján ugyanebben az elrendezésben, mintegy szimmetrikus tükörképében az elülső oldalnak, hét nittszeg kapcsolja össze az oldalsó lapot a központi, fogazott laphoz. A fésű elülső oldalapjának a díszítését a fémművességből ismert poncolásos vagy betűzdelt technikával kivitelezett geometrikus motívumhalmozás képezi. A félkörív formáját követő díszítés két párhuzamos vonalból áll, a félkörív szárán, közvetlenül a nittszegek felett a két párhuzamos folytonos vonalon pedig egy vízszintesen haladó cikk-cakk motívum figyelhető meg.⁶⁰ A fésű hátulsó lapjának díszítése valószínűleg az erősen roncsolódott felület miatt nem folytonos, emiatt úgy tűnik, mintha a díszítési munkálat befejezésére már nem került volna sor (8. kép. c). A díszítés előre eltervezett és arányos kivitelezéséből is jól kitűnik, hogy a fésű egy rutinos csontfaragó meszternek a terméke.

A fésűnek az egyediségét azonban nemcsak a technikai sajátossága adja. A Thomas I. típus C motívumkincséhez (9. kép) tartozó félköríves fésű pannóniai késő római kontextusban való előfordulása ugyanolyan egyedinek számít, mint díszítésének félbehagyottsága. A fésű technikai, formai és díszítési sajátosságait egyszerre szem

előtt tartva, szinte alig találunk pontos analógiát Pannóniában vagy akár az egész Kárpát-medencében. Pannóniában mindeztidáig csupán egy formailag teljesen, díszítésben pedig részben megegyező fésűt ismerünk, amelyet analógiaként lehetne felhozni az aquincumi fésűre. A balácai villagazdaság XVII. számú épületéből előkerült fésű⁶¹ szegecselése (10. kép. 1), az oldallapok összeillesztése és technikai kialakítása szinte teljesen megegyezik az aquincumi darabbal, csupán az oldallap díszítése tér el. Az aquincumival szemben a balácai fésű díszítése a poncolt technikát ötvözi a pontkörös díszítési eljárással, így a díszítés központi részét a poncolt keretben elrendezett különböző méretű, plasztikus pontkörök adják.

Ha a csont- és agancs fésűk díszítésére használt, fémmegmunkálásban alkalmazott poncolt díszítési eljárásra keresünk analógiát, megfigyelhetjük, hogy Pannóniában és közvetlen környékén koncentrálódik a legtöbb ezzel a technikával díszített fésű. T. Bíró Mária megállapítása szerint a betűzdeléses díszítési eljárás fésűkön alkalmazott technikája pannóniai sajátosság, helyi eredetű és nem hozható összefüggésbe a gepidákkal, mivel ez a típusú díszítés főként a félköríves, két keskeny oldallappal ellátott fésűkön található. Ez a fésűforma pedig ismeretlen a gepida anyagi kultúrában.⁶² Fésűnk cikk-cakk díszes motívumának szinte tökéletes mását lehet felfedezni a gorsiumi⁶³ (10. kép 3), csákvári⁶⁴ (10. kép 4), intercisi⁶⁵ (10. kép 5) és nagytétényi⁶⁶ (10. kép, 6) félköríves fogólappal, két keskeny oldalsó lappal rendelkező fésűk fogólapján, annyi különbséggel, hogy ezeken a fésűkön általában a két párhuzamos betűzdelt vonal helyett négy található, és a végig futó cikk-cakk füzért felül is két párhuzamos vonal zárja. A betűzdeléses díszítés Pannónia közvetlen környékén, a szarmata lelőhelyekről származó kétsoros valamint púposhátú fésűknek is kedvelt díszítő eleme.⁶⁷

Ha nem a díszítést, hanem csupán a félköríves fogólappal rendelkező fésűtípus elterjedését vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy ez a fésűforma egyáltalán nem jellemző a pannóniai anyagi kultúrára. Elterjedési területe főleg a germánok szállásterületére, az Elba környékére, a Balti-tengerhez közel eső észak-németországi és lengyel-

⁵⁸ BÍRÓ 2012. 15.

⁵⁹ Leltári száma: 2009.194. Lásd: LASSÁNYI 2010. 33, 11. kép; BÍRÓ et al. 2012. 95, kat.sz. 178.

⁶⁰ A fésű készítési technikáját, illetve a díszítésnél használt szerzőszámokat és technikai eljárásokat Vecsey Ádám részletesen és nagyon pontosan rekonstruálta, a megmunkálási nyomok alapján. Lásd VECSEY 2012. 62–63, 44–45. ábra.

⁶¹ KONCZ–PALÁGYI–PERÉMI 2001. 183–184, 1.-2. ábra.

⁶² BÍRÓ 2002. 59.

⁶³ BÍRÓ 1987. fig 37, 410; BÍRÓ 2000, 56, 112.

⁶⁴ BÍRÓ 2002. 56, 115.

⁶⁵ BÍRÓ 2002. 56, 116.

⁶⁶ BÍRÓ 2002. 56, 113.

⁶⁷ PINTYE 2009. 6.kép, 7.kép, 8.kép, 1,3; 12. kép,4; 13.kép, 1-2; 14.kép, 4-5., 15.kép, 3-5.

országi területekre, a Rajna és Neckar folyók mentére valamint a Marosszentanna–Csernyahov kultúra szállásterületére tehetők (11. kép). A Pannóniához közel eső területekről csupán szarmata környezetben jelentkeznek, ahol a Dunakesziről származó példányt⁶⁸ (10. kép, 7) leszámítva többnyire díszítetlenek.⁶⁹ Pintye Gábor szerint a többnyire Kr.u. 4. századra datálható fésűk a szarmata kultúrkörbe valószínűleg nyugatról, a dél-németországi területekről kerültek be.⁷⁰ Sigrid Thomas megállapítása alapján a félköríves fésűtípus (Thomas I típus) a nyugati germán területeken először a Kr.u. 3. század első felében, míg az Elba területen a 3. század második felében jelennek meg.⁷¹ Közép-Európában ez a fésűtípus Thomas anyaggyűjtése alapján valamikor a 3. század második felére és a 4. század első felére keltezhető.⁷² Helga Schach–Dörges megjegyzi, hogy a dél-németországi, a 3. század második felére illetve a 4. századra datálható fésűtípus darabjai 80%-ban római lelőhelyekről származnak,⁷³ és jelenlétüket a germán–római együttélés magyarázza.⁷⁴ A Licinius érmével datált balácai fésű,⁷⁵ illetve az aquincumi agancsfésű alapján Pannóniában ez a fésűtípus a 4. században jelenik meg elszigetelten. Ez a fésűtípus a Marosszentanna–Csernyahov kultúra lelőhelyein – Mihălăşeni,⁷⁶ Bârlad,⁷⁷ Târgşor⁷⁸ – is megjelennek, de többnyire díszítetlen formában. A moldvai Bârladban, a 4. század első felére keltezett lelőhelyen, egy szervezett, a Thomas I típusú fésűk gyártására szakosodott műhelyt azonosítottak be, ahol az egyik darab fogólapján poncolt technikával díszített motívumot lehet felfedezni.⁷⁹ Palade megállapítása szerint ez a típus sokkal elterjedtebb a Marosszentanna–Csernyahov kultúra északi részein, ahol népszerűbbek a kultúra déli részein elterjedt púposhátú fésűknél, így eredetét a germán népcsoportok és a Marosszentanna kultúra hordozóinak érintkezési területéül szolgáló mai Lengyelország északi

részéhez köti.⁸⁰ Diaconu a târgşori temetőben fellelhető, ugyancsak a 4. század első felére keltezhető fésűtípus eredetét rómainak tartja. Véleménye szerint ez a típus az Elba vidékén megjelenő egy darabból álló félköríves fésűből fejlődött ki az al-dunai szakaszon, ahonnan pedig átterjedt a Przeworsk kultúra területére.⁸¹ A Kárpát-medence keleti részén a Marosszentanna–Csernyahov kultúrán kívül ez a fésűtípus teljesen hiányzik. Csúpan egy félköríves fésű ismert a szamosújvári (Gherla) katonai tábor területéről, de ennek régészeti kontextusa tisztázatlan, így római jellege is megkérdőjelezhető.⁸²

Ha a formát és a díszítés típusát nézzük, akkor ez a fésűtípus egyértelműen a germán szállásterület északi, nyugati és déli területén koncentrálódik (11. kép). Jó analógia fésűnkre az ezekről a területekről származó quenstedti⁸³ vagy a laudakönigshof-i⁸⁴ fésű (10. kép, 2). A Marosszentanna–Csernyahov kultúra nyugati részén elhelyezkedő Székelyudvarhely–Kadicsfalva határán feltárt település egyik objektumából az aquincumi fésűvel formában és díszítésben szinte teljesen megegyező fésű került elő, amit az ásatók a 3–4. századra kelteznek.⁸⁵

Amint láttuk, ez a fésűtípus, akárcsak a késő római kor – kora népvándorláskor fésűinek nagy része egy viszonylag hosszú használati idővel bíró típus, amelyet az egymás mellett, különböző helyen élő népcsoportok használtak, így etnikum-jelző szerepe is nagyon problematikus. Bár elterjedési területe az Elba-vidéket és az északi, Balti-tengerhez közel eső részeket mutatja a típus születési helyének, a bârladi agancsmegmunkáló műhely vagy a székelykeresztúri formailag és díszítésben megegyező fésű alapján joggal feltételezhetjük, hogy ezt a típust több egymástól távol eső, más kultúrkörhöz tartozó és máshogy keltezett helyen is gyártották.

3. ÖSSZEFOGLALÁS

A jelenleg rendelkezésre álló régészeti adatok alapján az aquincumi polgárváros déli és délkeleti temetőjében a 3. század utolsó harmadáig, esetleg a 3–4. század fordulójáig mutathatók ki nagyobb számban sírmellékletekkel keltezhető temetkezések.

⁶⁸ PINTYE 2009. 13.kép, 2.

⁶⁹ PINTYE 2009. 13. kép, 3 (Felsőpakony), 4 (Nagytarcsa–Urasági dűlő).

⁷⁰ PINTYE 2009. 181.

⁷¹ THOMAS 1960. 94.

⁷² THOMAS 1960. 92.

⁷³ SCHACH–DÖRGES 1994. 694.

⁷⁴ Schach–Dörges szerint a római kontextusban található fésűtípus a limes előterében élő alamán népcsoporttal, vagy a germán segédcsoportokkal és a barbaricummal folytatott kereskedelmi viszonyokkal is magyarázható. SCHACH–DÖRGES 1994. 673.

⁷⁵ KONCZ–PALÁGYI–PERÉMI 2001. 183.

⁷⁶ ŞOVAN 2009. Pl. 10, 2; 12,3; 15,3; 23,1; 31,3; 50,2; 79,3; 104,1; 128,3; 135,2; 155,1; 170,3; 192,2; 237,3; 304, 1a–1b.

⁷⁷ PALADE 1966. 261–277.

⁷⁸ DIACONU 1965. Pl. LXXIX, 10; Pl. XCIV, 10; Pl. XCV, 9; Pl. XCVI, 7; Pl. XCVIII, 8; Pl. CIX, 12; DIACONU 1972. 463–468, Fig. 1, 1–2.

⁷⁹ PALADE 1966. Fig. 13–14.

⁸⁰ PALADE 1966. 275.

⁸¹ DIACONU 1972. 467–468.

⁸² PROTASE–GUDEA–ARDEVAN 2008. 93, nr. 9, Pl. LV, 9.

⁸³ THOMAS 1960. Abb. 26.

⁸⁴ SCHACH–DÖRGES 1994. 697, nr. 11, Abb. 5, 2.

⁸⁵ KÖRÖSFŐI–NYÁRÁDI–SÓFALVI 2010. 38, kat.sz. 44.

Ennél későbbre keltezhetőek a gázgyári temető északi zónájában talált, Kuszinszky Bálint által feltárt sírok legalább is egy része, ahonnan jellegzetes 4. század közepére- végére, esetleg az 5. század elejére keltezhető sírmellékletek (fibulák és üvegtárgyak) is azonosíthatóak az Aquincumi Múzeum gyűjteményében.

Nem kizárt, hogy szintén ebből a korszakból származik a Gázgyár déli részén, így az 1294-es sír környezetében feltárt néhány kőláda vagy téglasíros temetkezés is,⁸⁶ de ezek a sírtípusok már a 3. század második felétől kimutathatóak. Bár természetesen nehéz keltezni a nagyszámú, melléklet nélküli csontvázas temetkezést is, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a 2005 és 2010 között feltárt temető réteganyagából is hiányzik a klaszszikus késő római leletanyag, és nagyon kis számban kerültek elő 4. századi érmek is.⁸⁷

A 1294-es sírban feltárt agancsfésű a polgárváros körzetében talált egyik legkésőbbi sírlelet. A temetkezés mind tájolásban, mind jellegében, így a lábon talált saruhoz tartozó szögek alapján jól illeszkedik a környezetében lévő többi sírhoz. A fésű maga azonban idegen a pannóniai késő

római anyagi kultúrában, az aquincumi darab is valószínűleg, akárcsak a hasonló szarmata kontextusból előkerült darabok, nyugati irányból jövő hatások eredményeként jelenik meg. Hogy a fésűtípus a 4. századi hun-alán-gót foederati kulturális összhatásának eredményével magyarázható, vagy egyéb úton, esetleg kereskedelem útján kerül ide, mind addig nyitott marad, amíg több hasonló jellegű fésű nem kerül elő a provinciából.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy 4. század közepénél későbbi temetkezések a polgárváros környezetében bizonyíthatóan jelenleg csak a gázgyári temető északi részén, és kisebb számban a délebbi, 2 – 3. századi temető területén mutathatóak ki. Az ehhez a fázishoz kapcsolható településrétegeket azonban jelenleg a polgárváros területéről még nem ismerünk, így nem kizárt, hogy a sírok a Duna-part közelében, esetleg a 19. század elején szórványosan dokumentált katonai jellegű objektumokhoz (örtorony?), esetleg az itt feltételezett kikötő környékén élő népességhez kapcsolódnak, akiknek anyagi kultúrájában megtalálhatóak voltak a barbár viseleti elemek is.

⁸⁶ 1998 és 2010 között összesen 25 darab a feltárt mintegy 1432 sír közül.

⁸⁷ Ebben az időszakban az ásásokból összesen 258 db éremből 7 db 4. századi került elő. A numizmatikai feldolgozást Facsády Annamária végezte.

IRODALOM

- BÍRÓ 1987 T. BÍRÓ, M.: Gorsium Bone Carvings. *Alba Regia* 23. (1987), p. 25–63.
- BÍRÓ 2002 T. BÍRÓ, M.: Combs and comb-making in Roman Pannonia: ethnical and historical aspect. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*. Brno, 2002., p. 31–71.
- BÍRÓ 2012 T. BÍRÓ M.: Bevezető. In: BÍRÓ et al. 2012. p. 7–24.
- BÍRÓ et al. 2012 T. BÍRÓ M. – CHOYKE A. M. – VASS L. – VECSEY Á.: Aquincumi csonttárgyak = Bone objects in Aquincum. Budapest, 2012. (Az Aquincumi Múzeum Gyűjteménye 2.)
- BUDAI BALOGH 2007 BUDAI BALOGH T.: Beszámoló a Ladik utcai temető újabb sírcsoportjainak feltárásáról = Report on the excavation of a new group of graves in the Ladik street cemetery. *Aqfűz* 13. (2007), p. 88–101.
- DIACONU 1965 DIACONU, Gh: *Tîrșor, Necropola din secolele III-IV e.n.* București, 1965.
- DIACONU 1972 DIACONU, Gh: Doi piepteni din os cu mâner semicircular descoperiți la Tîrșor. *SCIV* 23:3. (1972), p. 463–468.
- GABLER ET AL GABLER, D. – HÁRSHEGYI, P. – LASSÁNYI, G. – VAMOS, P.: Eastern Mediterranean import and its influence on local pottery in Aquincum. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60. (2009), p. 51–72.
- KABA 1984 KABA M.: A Budapesti Történeti Múzeum ásatásai és leletmentései 1976–1982 között. *BudRég* 25. (1984), p. 455–502.
- KABA-PÓCZY 1955 KABA M. – PÓCZY K.: Budapest III., Óbuda–Gázgyár. *ArchÉrt* 82. (1955), p. 97.
- KONCZ-PALÁGYI-PERÉMI 2001 KONCZ P. – PALÁGYI S. – PERÉMI Á.: Római kori csontfésűk Balácáról és Kékkútról. *Balacai Közlemények* 6. (2001), p. 183–196.
- KÖRÖSFŐI-NYÁRÁDI-SÓFALVI 2010 KÖRÖSFŐI Zs. – NYÁRÁDI Zs. – SÓFALVI A.: Bronzkori népek és vizigótok Székelyudvarhely határában. *Kiállítás- és szakkatalógus. Székelyudvarhely, 2010.*
- KUZSINSZKY 1892 KUZSINSZKY B.: Római kori temető Aquincumban. *ArchÉrt* 12. (1892), p. 446–447.
- KUZSINSZKY 1889 KUZSINSZKY B.: A legújabb aquincumi ásatások, 1887–1888 : Aquincum canabái, Mithraeum, a fürdő, a magánházak, leletek. *BudRég* 1. (1889), p. 39–170.
- KUZSINSZKY 1893 Kuzsinszky B.: Két római köemlék Ó-Budáról. *ArchÉrt* 13. (1893), p. 308–310.
- KUZSINSZKY 1897 KUZSINSZKY B.: Az aquincumi múzeum és köemlékei. *BudRég* 5. (1897), p. 95–164.
- KUZSINSZKY 1900 KUZSINSZKY B.: Újabb köemlékek az Aquincumi Múzeumban. *BudRég* 7–8. (1900), p. 3–66.
- KUZSINSZKY 1934 KUZSINSZKY, B.: *Aquincum: Ausgrabungen und Funde : Führer mit einer topografischen und geschichtlichen Einleitung.* Budapest, 1934.
- LASSÁNYI 2011 LASSÁNYI G.: Kora bronzkori és római kori temetőrészlet feltárása a volt Óbudai Gázgyár déli részén. *Aqfűz* 17. (2011), p. 36–51.
- LASSÁNYI 2013 LASSÁNYI G.: Kutatások Aquincum polgárvárosától nyugatra épülő baseball pályán. *Aqfűz* 19. (2013), p. 199–205.
- LASSÁNYI-VAMOS 2011 LASSÁNYI G. – VAMOS, P.: Two North-African red slip jugs from Aquincum. *ActaArchHung* 61. (2011), p. 147–161.
- MAKKAI-MÓCSY 1986 MAKKAI L. – MÓCSY A.: Erdély története 1. A kezdetektől 1606-ig. Budapest, 1986.
- NAGY L. 1928 NAGY L.: Pelta díszítés a pannoniai köemlékeken. *ArchÉrt* 42. (1928), p. 68–95.

- NAGY L. 1937 NAGY L.: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935 években. *BudRég* 12. (1937), p. 261–275.
- NAGY L. 1940 NAGY L.: Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei = Neue Denkmäler des Christentums aus Aquincum. *ArchÉrt* 3:1. (1940), p. 246–256.
- NAGY L. 1942 NAGY L.: Temetők és temetkezés. Családi és társadalmi élet. Kereszténység-kontinuitás. In: *Budapest története 2. Budapest az ókorban.* (szerk.) Szendy Károly. Bp., 1942., p. 464–485, 525–578, 765–778.
- NAGY M. 1993 NAGY M.: Óbuda a népvándorlás korban. *BudRég* 30. (1993), p. 353–395.
- NAGY T. 1973 NAGY T.: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: *Budapest története 1.* (szerk.) Nagy T., Györffy Gy., Gerevich L. Bp., 1973., p. 39–216.
- NÉMETH 1977 NÉMETH M.: B/17. Óbudai Gázgyár. In: *RégFüz* Ser. 1. No. 30. Bp., 1977., p. 21.
- PALADE 1966 PALADE, V: Atelierele pentru lucrat piepteni din os din secolul al IV-lea e.n. de la Bârlad-Valea Seacă. *ArhMold* 4. (1966), p. 261–277.
- PINTYE 2009 PINTYE G: A Kárpát-medencei szarmata települések csontfésűi. *ArchÉrt* 134. (2009), p. 165–195.
- PÓCZY 1964 PÓCZY K: Aquincum a IV. században. *BudRég* 21. (1964), p. 55–77.
- PÓCZY 1976 PÓCZY K.: Keled u. *BudRég* 24:1. (1976), p. 425.
- PÓCZY-ZSIDI PÓCZY K. – ZSIDI P.: Ókeresztény emlékek Aquincumban. Bp., 2000.
- PROTASE 1959 PROTASE, D.: Şantierul arheologic Alba Iulia. Materiale şi cercetari arheologice 6. (1959), p. 397–405.
- PROTASE-GUDEA-ARDEVAN 2008 PROTASE, D. – GUDEA, N. – ARDEVAN, R.: Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla = Aus der Militärgeschichte des Römischen Dakien. Das Römische Binnenkastell von Gherla. Timişoara, 2008.
- SALAMON-BARKÓCZI 1970 SALAMON, Á. – BARKÓCZI, L.: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. *Alba Regia* 11. (1970), p. 35–75.
- SCHACH-DÖRGES 1994 SCHACH-DÖRGES, H: Zu einreihigen Dreilagenkämmen des 3. bis 5. Jahrhunderts aus Südwestdeutschlan. *FBW* 19:1. (1994), p. 661–702.
- ŞOVAN 2009 ŞOVAN, O. L.: Necropola de tip Sântana de Mureş-Černjacov de la Mihălăşeni (Judeţul Botoşani). *Târgovişte*, 2009.
- THOMAS 1960 THOMAS, S.: Studien zu den Germanischen Kämmen der Römischen Kaiserzeit. *AFSB* 8. (1960), p. 54–215.
- TÓTH 2009 TÓTH E.: *Studia Valeriana.* Dombóvár, 2009.
- ZSIDI 2001a ZSIDI P.: Településszerkezet kutatása az aquincumi katonavárostól északra = Research into the settlement structure north of the Aquincum Military Town. *Aqfüz* 7. (2001), p. 59–67.
- ZSIDI 2001b ZSIDI P.: Kutatások az aquincumi polgárváros déli előterében II. = Research in the southern foreground of the Aquincum Civil Town. *Aqfüz* 7. (2001), p. 68–75.
- ZSIDI 2001c ZSIDI P.: Kutatások az aquincumi polgárvárostól keletre lévő területen = Research in the territory east of the Aquincum Civil Town. *Aqfüz* 7. (2001), p. 76–84.
- ZSIDI 2002 ZSIDI P.: Az aquincumi polgárváros délkeleti előtere az újabb kutatások tükrében = The southeastern foreground of the civil town of Aquincum in the frame of recent researches. *BudRég* 35. (2002), p. 143–158.
- ZSIDI 2005 ZSIDI P.: III. Filatorigát. In: *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének kutatása, 1989–2004.* = *Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004.* (szerk.) Zsidi P. Budapest, 2005., p. 59–60.

- VÁGÓ-BÓNA 1976 B. VÁGÓ, E. – BÓNA, I.: Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spät-römische Südstfriedhof. Budapest, 1976.
- WOLSKI-BERCIU 1971 WOLSKI, W. – BERCIU, I.: Un nou tip de mormânt descoperit la Apulum și problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul roman. *Apulum* 9. (1971), p. 375-433.
- VARGA 2011 VARGA G.: Római kori őrtornyok Budapesten : Mítosz és valóság. *ArchÉrt* 136. (2011), p. 115-134.
- VECSEY 2012 VECSEY Á.: Az állati vázrészek megmunkálása = Utilization of Animal Skeleton Parts. In: BIRÓ et al. 2012., p. 55-71.

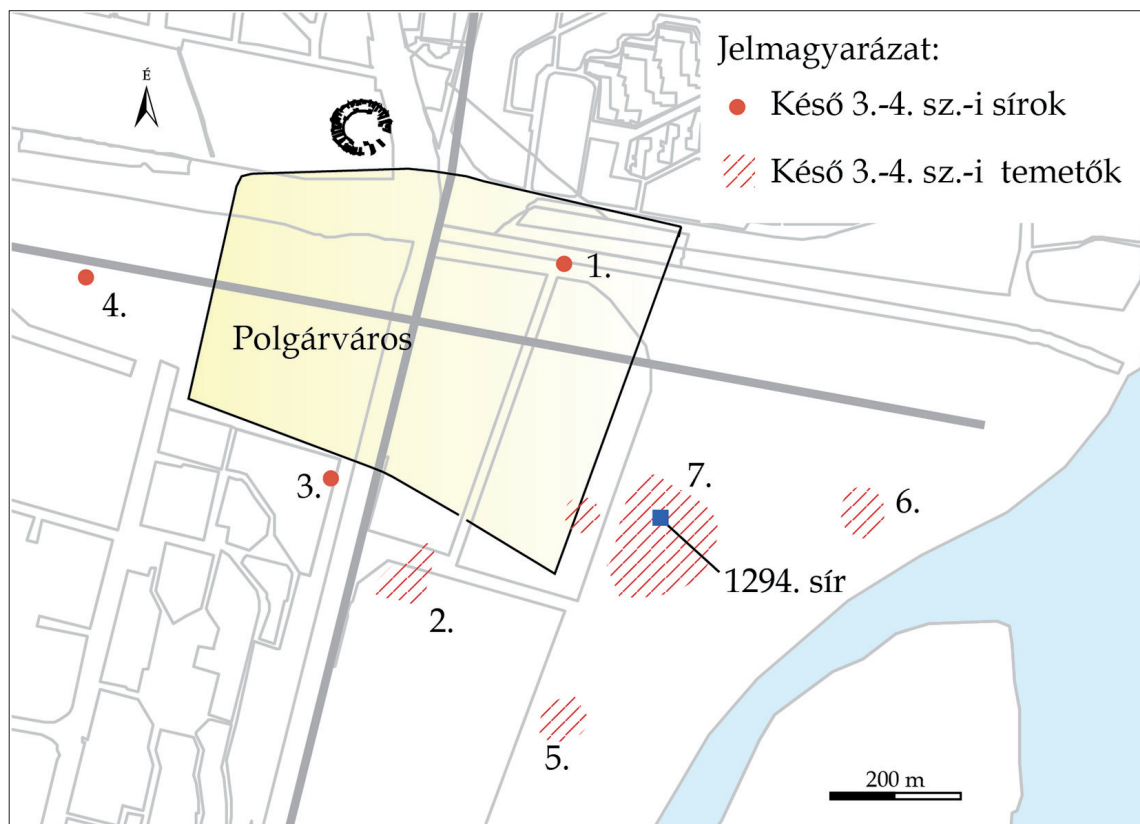
THE “LAST ROMANS” - NEW DATA TO THE LATE ROMAN HISTORY OF THE AQUINCUM CIVIL TOWN AS IT IS REVEALED BY AN ANTLER COMB

During the large scale rescue excavations carried out in 2009 in the Eastern cemetery (known also as the Gas Factory Cemetery or Graphisoft Cemetery) of Aquincum Civil Town a disturbed Late Roman grave (grave no. 1294) containing a rare antler comb was discovered.

In the first part of the paper, a short summary of the Late Roman burials within the Civil Town is presented. According to the collected data, burials dated to the late 3rd - early 4th century are in large number, however graves dated by their grave goods to the late 4th - early 5th centuries are only in a scarce quantity in researched area. These late burials were all documented in the eastern cemetery of the Civil Town which may suggest that the settlement has shrunk considerably, and only a small area has been populated in the northeastern zone of the former Civil Town, located possibly on the right bank of the Danube.

In the second part of the paper a detailed analysis of the antler comb is given determining at the same time the possible cultural influences in the background. Combs manufactured of bone or antler are surprisingly scarce in number in the late Roman material culture of Aquincum, compared to other Pannonian sites from the same period. In this respect, the antler comb recovered from grave no. 1294 south from the Gas Factory represent a unique and totally unfamiliar find type. Measuring 114 mm in length, 67 mm in width and 10 mm thick, the comb with semi-circular grip was assembled from seven different antler plates. The front side of the grip is ornamented with engraved punched decoration, similar to Roman glass ware. The unique character of the comb is not merely due to the applied punched decoration. The comb

belonging to the Thomas I - C ornament type occurs also very rarely in late Roman contexts in Pannonia. We can hardly find any precise analogies from the province or from the larger region of the Carpathian Basin. From Pannonia the closest analogy comes from building XVII of the villa complex from Baláca, although the decoration of this comb represents a different type of ornamentation. Analogies for the same ornamentation and decoration techniques, but different comb shapes, are larger in number, and they were recovered both from Roman (Gorsium, Csákvár, Intercisa, Nagytétény) and the neighbouring Sarmatian territories. Meanwhile, the distribution area of bone and antler combs with semi-circular grips indicates that these combs were popular especially in the homeland of the Germanic population, in the northern part of today's Germany and Poland and within the distribution area of the Sântana de Mureş - Chernyakhov culture. The large distribution area of the comb type would suggest that this type, unlike other bone and antler comb type from the late Roman Empire - early Migration Period, were used by many different populations in the same time, regardless of the geographical and cultural differences. The antler comb recovered from grave 1294 in Aquincum is one of the latest finds of the Civil Town. Although this type is totally unusual in the Roman material culture of Pannonia, it might have arrived in this cultural landscape from the direction of the western Germanic territories as it is indicated by analogies. Whether the presence of the comb is due to the cultural interference of the Hunnic-Alanic foederati from the 4th century A.D, or it arrived here by commercial route, will remain an open debate until similar finds will be unearthed in the future.

1. kép. Késő római temetkezések a polgárváros környezetében

2. kép. A polgárváros keleti (gázyári) temetője

3. kép. Besimított edény a Gázgyár területéről

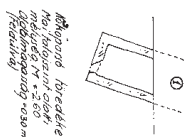

4. kép. Besimított edény és érem a Gázgyárból

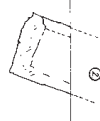
GÁZGYÁRI CSATORNA
RÓMAI SÍROK

M = 1 : 200

Egyes sírok részletei:

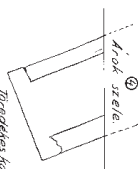
M=1:125
A-rok széle

M=2:00
Törökkel körvonal
(földalatti)

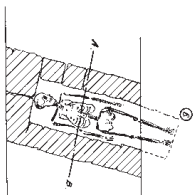
M=2:55
Törökkel körvonal

M=1:125
Törökkel körvonal
Óldalmagasság 0,40.

M=2:75
Hozzácsatolt

M=2:40
Holttest
A-B metszet

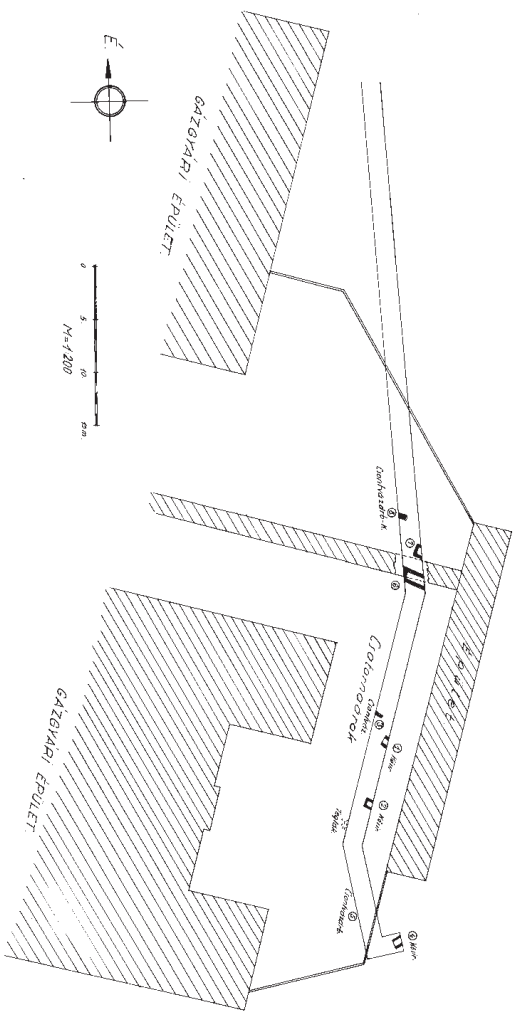
M=2:40
Kőszelvény

M=2:38
Csatlakozás

M=1:25
0 5 4 2 3m

ÁLTALÁNOS HELYSZÍNRAJZ
M = 1 : 200

0 5 10
M=1:200
m

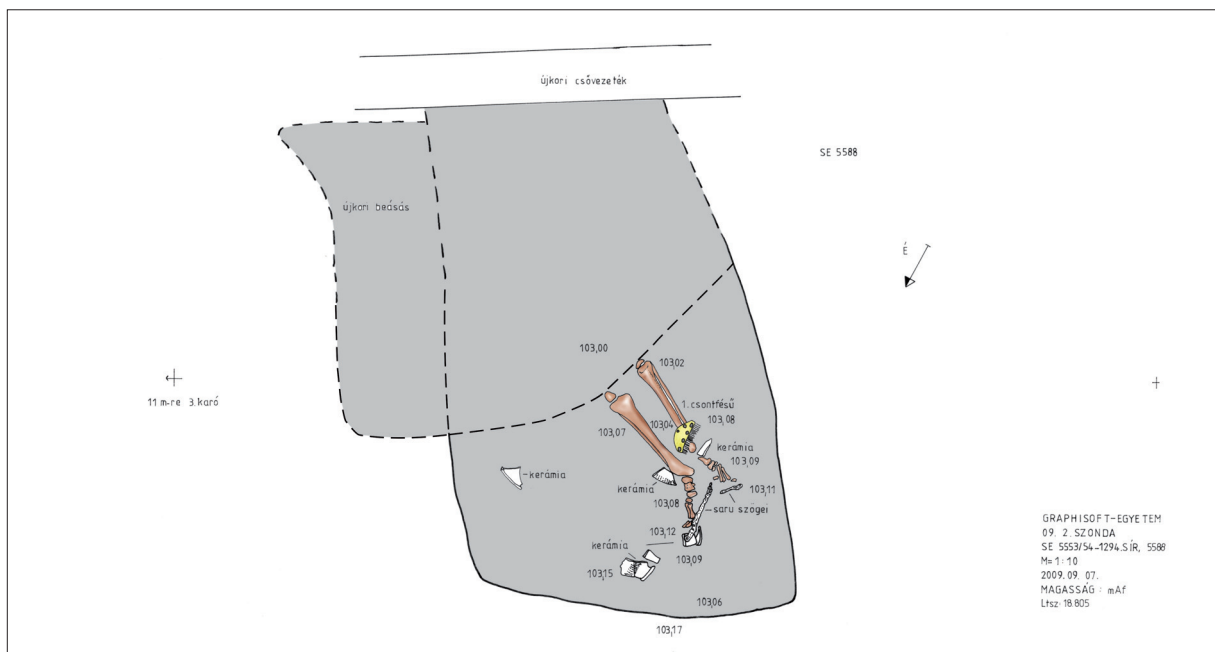
A. 1. 33
2. 11

Ábrák készítője: Székely László

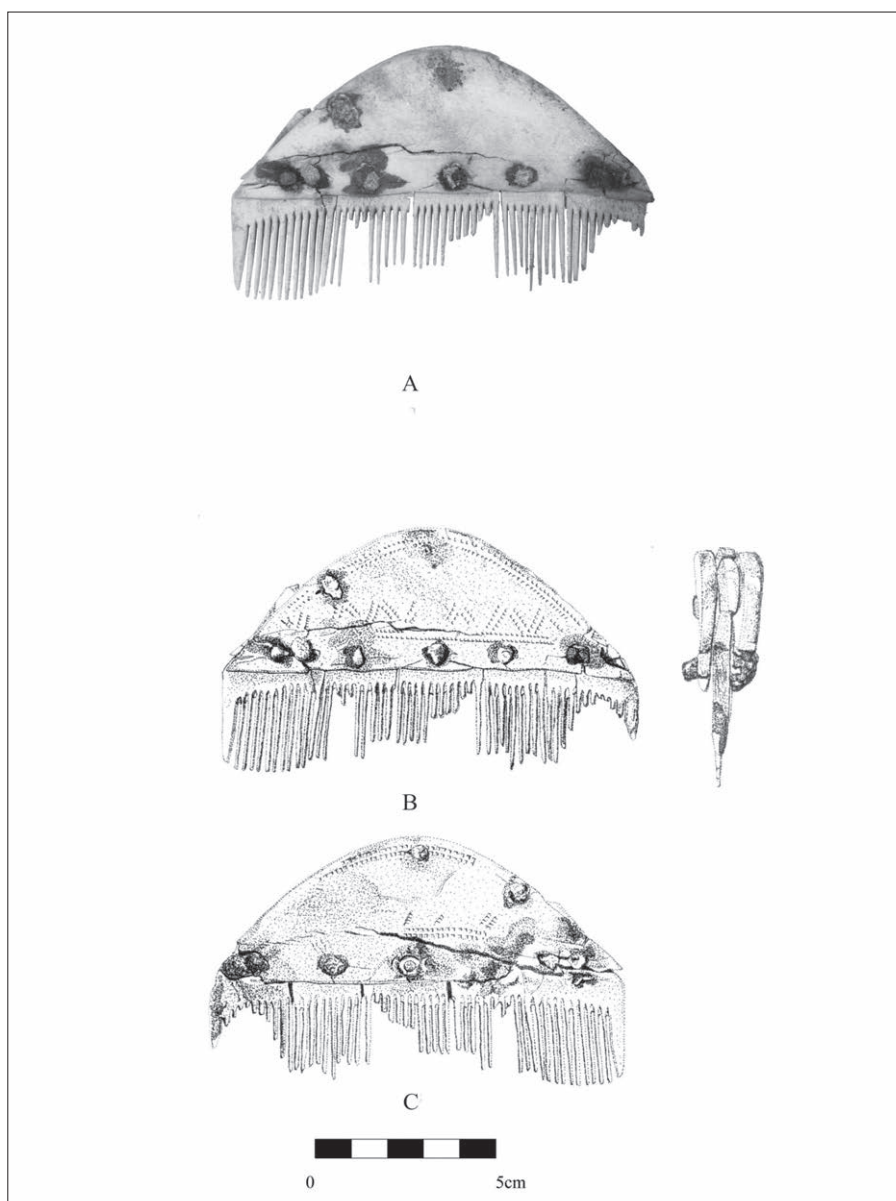
5. kép. Az 1952-es leletmentés sírjai

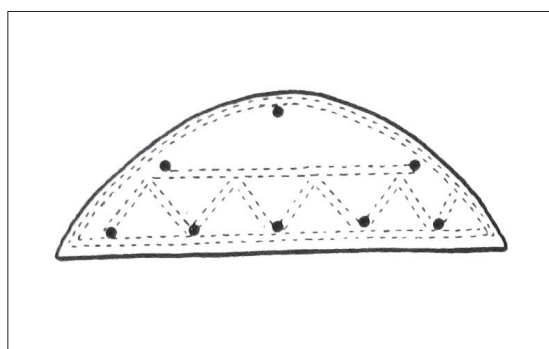
6. kép. Épített téglasír és kőláda sír a keleti temetőből

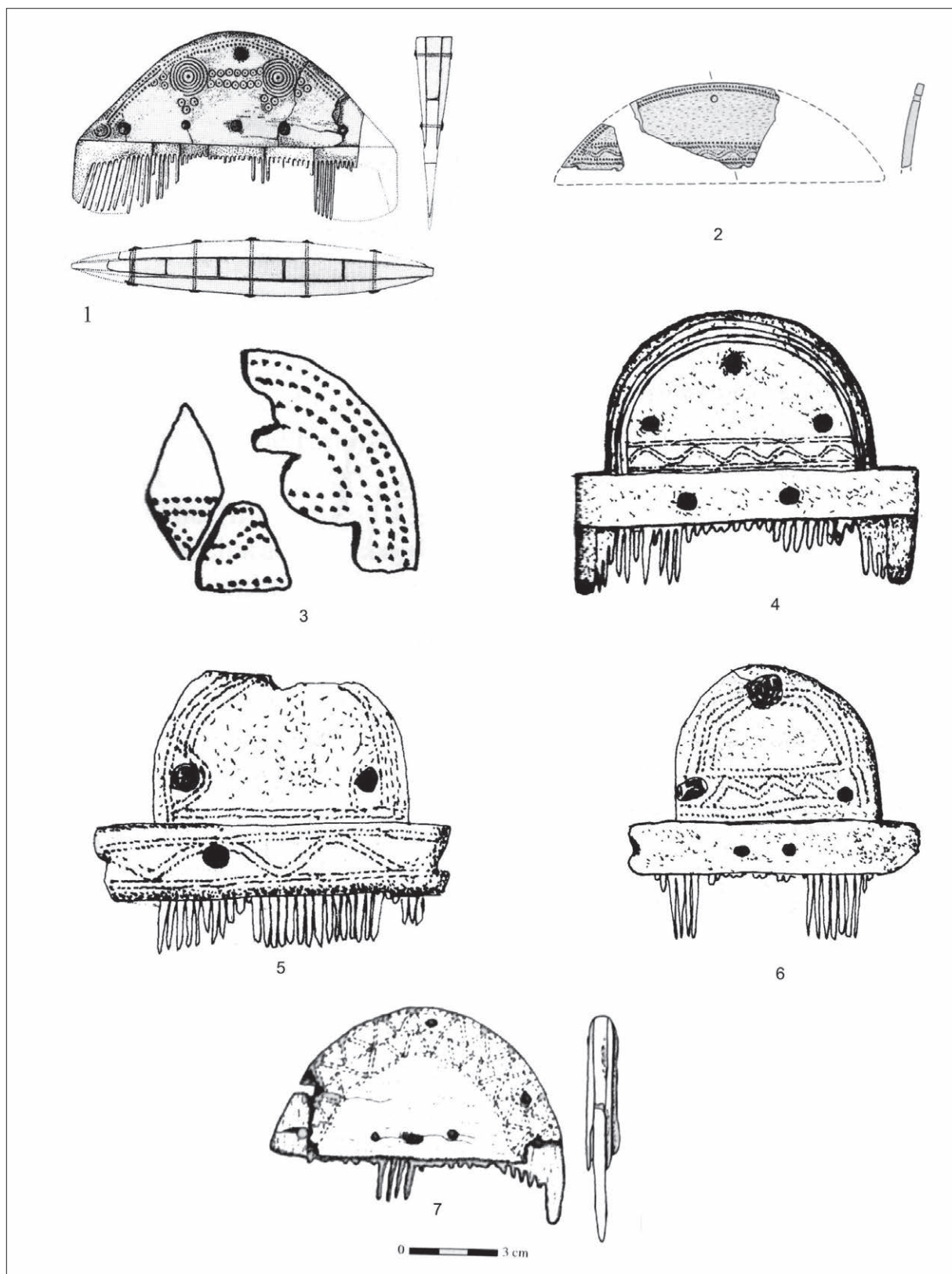
7. Az 1294-es sír rajza és fotója

8. kép. a-c. Az agancsfésű (fotó Komjáthy Péter)

9. kép. A Thomas-féle tipológia I. típusának C motívum-kincsének egyik variánsa (THOMAS 1960. Abb. 29,1)

10. kép. 1. Baláca (KONCZ-PALÁGYI-PERÉMI 2001. 2. ábra); 2. Lauda-Königshof (SCHACH-DÖRGES 1994. Abb. 5, 2); 3. Gorsium-Tác (BÍRÓ 2002. 56, 112); 4. Csákvár (BÍRÓ 2002. 56, 115); 5. Intercisa-Dunapentele (BÍRÓ 2002. 56, 116); 6. Nagytétény (BÍRÓ 2002. 56, 116); 7. Dunakeszi (PINTYE 2009. 13. kép, 2).

11. kép. A Thomas I típusú fésűk elterjedése.

B. SZABÓ JÁNOS – KANYÓ FERENC– SPEKNER ENIKÓ

HOGYAN KERÜLHETETT SICAMBRIA ÓBUDÁRA? EGY HAGYOMÁNY GENEZISE

ECKHARDTÓL KÉZAIIG

A magyar tudományosságban a képzeletvilág történetének¹ kutatása korántsem nyert oly mértékben polgárjogot, mint e fogalom szülőföldjén, a franciaországi középkorkutatásban. Hiába volt élenjáró Eckhardt Sándor kutatása az európai mitikus „orgio gentis” történetek feltérképezésében, s hiába publikálta francia nyelven is eredményeit, azok a külföldi irodalomban jobbra feledésbe merültek.² Sajnos sokáig hazánkban sem talált folytatóra munkásságának ez a vonulata, így külföldről kellett visszaplántálni azt a szemléletmódot a magyar kutatásba, amelyben Eckhardtot – bizonyos szempontból – éppenséggel úttörőnek tekinthetjük.³

Az érdektelenség oka egyfelől igen meggyőző, lezártnak vélt feltevéseiben lelhető fel, ami kevéssé inspirálta az utókort a már „megválaszolt” kérdések bolygatására, másfelől arra az áldatlan „háborúságra” vezethető vissza, amibe az elmúlt fél évszázadban a *public history* képviselői – a Magyarországon „alternatívának” nevezett dilettáns kutatók – bele manőverezték magukat a magyar középkori történeti hagyományok kapcsán az „akadémikus” tudomány képviselői ellenében.⁴ Ennek köszönhetően manapság még tudományos berkekben is magyarázni kell azt a lehetőséget, hogy a középkor saját történeti hagyományait

nem pusztán csak azért érdemes tanulmányozni, hogy adataikat elhelyezzük a történetírás virtuális „igaz-nem igaz” tengelyén.⁵

Habár maga Eckhardt úgy vélte, hogy „sikerült a Sicambria-epizód minden részletének keletkezését maradék nélkül megmagyarázni”⁶ – valójában a gondos anyaggyűjtése ellenére sem tudott több kérdést megnyugtatóan lezárni, így kénytelen volt nagyon komoly adathiányokat is pusztá feltevésekkel áthidalni, amelyek igenis, továbbgondolásra serkenthetik a mai kutató nemzedéket. Ezek közül az egyik legizgalmasabb probléma a trójai-frank-francia eredethagyomány, Sicambriájának, amit jelenlegi ismereteink szerint a középkori szerzők közül először bizonyíthatóan Kézai Simon azonosított Óbudával, feltűnése a középkori Magyarországon, mint az egykor feltelezett történések egyik helyszínén.⁷

PANNÓNIA, A FRANK VÁNDORLÁS
MITIKUS KÖZTES TERE

Az, hogy a menekülő trójaiak a középkori Magyarország területén átmenetileg letelepültek, s Óbuda helyén Sicambria néven várost alapítottak, egy több, mint félezer éves alkotói folyamat eredményeként „derült” csak ki a 13. században. Hogy ez mennyire nem volt magától értetődő, az az írásban rögzített frank hagyomány rövid áttekintéséből is kitűnik.

Pannonia Tours-i Gergelynek a 7. század elejére keltezett történeti munkájában kerül szóba

¹ LE GOFF 1985.

² REVEL 1998. 81.; A csak magyar nyelven publikált Attila-kutatók teljes visszhangtalanságán nem is csodálkozhatunk: BOZÓKY 2015. 281-282.; „Kiváló” lehetőséget nyújtva némely szerzőknek Eckhardt legszellemesebb ötleteinek hivatkozás nélküli felhasználásához, lásd GERBERDING 1987. 24-27.

³ „Ezt érzem a legközelebb állónak egyes mai törekvéseinkhez és módszereinkhez. ... Legalább egy esetben, a kötet címadó és bevezető nagy tanulmányában (Sicambria) a legendakutatás átfordul a manapság leginkább emlékezhelynek (lieu de mémoire) nevezett jelenség vizsgálatába. E fogalmon Pierre Nora, a kategória francia kidolgozója felvetését követve, egy olyan anyagtalán vagy anyagi „helyet” (jelképet, művet, értéket stb.) értek, amely körül időbeli képzetek együttese kristályosodik ki, s amely maga is kitermeli önnön, egyedi időbeliségbe ágyazott történetét.” REVEL 1998. 81.

⁴ KANYÓ 2010.; KANYÓ 2012.

⁵ TÓTH 2000. 267.; „A középkori eredettörténetek nem feltétlenül esnek egybe azzal, amit a mai kritikai történetírás valóságnak tekint. Fölmerülhet a kérdés: Mi értelme van ebben az esetben a középkori eredetmondák kutatásának? Fontossá teszi ezeket a mondákat, hogy régi időkből ránk maradt örökségeink. A régen keletkezett, hosszú időn át fennálló hagyományok megérdemlik, hogy megismerjük a történetüket. Az örökölt hagyományok lényeges részét képezik jelenlegi kultúránknak, önazonosságunknak.” (HALMÁGYI 2014. 7)

⁶ ECKHARDT 1927. 169. – ami az azóta megjelent külföldi szakirodalom ismeretében több mint merész túlzásnak tűnik részéről.

⁷ KÉZAI 2004. 94., 99.; v. ö. CSERNUS 1999. 334. 35. j.

először a frankok korábbi lakhelyeként, mint a szóbeli hagyományban felbukkanó jelentéktelen mellékszál, bármiféle külön megokolás nélkül.⁸

Bő fél évszázaddal később ettől teljesen függetlenül jelent meg Pseudo-Fredegarius munkájában a frankok trójai eredethagyománya,⁹ hogy a 720-as években született *Liber Historiae Francorum* című műben, a trójai eredet már összekombinálódik a pannóniai átmeneti tartózkodási hely történetével is – csakhogy az itt szereplő Pannónia meghökkenítő módon a Meotisz-mellékén fekszik.¹⁰ Ekkor tűnik fel – ismét csak mindenféle külön megokolás nélkül – a trójai menekültek által alapított város, Sicambria neve is, ami egyfelől a trójaiak frankká válásának színtere, másfelől azonban önálló helyi értékkel bíró „emlékezethely”. Amelyről sajnos a szöveg nem árulja el, hogy mire is utalhatott a 8. században az olvasók számára a hozzá kapcsolódó „ob memoriale eorum” kitétel.¹¹ A 8. századi, feltehetően Bajorországhoz kapcsolható Aethicus Ister-féle Cosmographia szintén említi már a trójai menekültből frankká váló nép Sicambria nevű városát, de Germániába helyezi azt, s megjelennek vezetőik, Francus és Vassus is.¹²

E mitikus város alapítása – mint azt Hóman Bálint megállapította – végül a 12. században élt író, Viterbói Gottfried tollán kapcsolódott össze a középkori Magyarországgal.¹³ Gottfried kétféle megoldást is felvonultatott a zavarossá váló frank őstörténet értelmezésére. Egyik állítása szerint Sicambria a trójai-frank vándorlásnak még a kezdeti szakaszán, a Meotisz-mocsarainál épült fel – a magyarok óhazájában, Ungaria vetus-ban –, két másik szöveghelyen azonban azt állította, hogy az Illíricumon keresztül bevándorló frankok a középkori Magyarország területén, Pannoniában építették fel ezt a városukat.¹⁴

Bár Kézai egyértelműen megjelölte forrásai között Viterbói Gottfried munkáját, Eckhardt mégis kétségbe vonta, hogy az ő hatására került volna bele a Sicambria elnevezés a Gestába. Ehelyett az általa még 1141 utánra datált Anonymus és az

1270-re datált Kézai szöveg közé helyezte Sicambria óbudai lokalizációját, amikor „francia szerzetesek nagy számmal özönlik el Magyarországot, s így ő feltételelesen ezek közé sorolta „azt a tudós férfiút, aki ismerve a frankok nemzeti mondáját az aquincumi romokban vélte felfedezni pannóniai őshazája fővárosát”.¹⁵ Eckhardt tehát egyfelől egy „fantommal” helyettesítette be a másik, konkrétan megragadható forrást – amire Hóman nem is mulasztott el rámutatni.¹⁶ Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a 12–13. századi francia szövegekben már Gottfried munkájától függetlenül is megjelent Sicambria Duna menti, majd a 13. században már kifejezetten magyarországi lokalizációja is, s Geoffrey Monmouth művének francia nyelvű adaptációja nyomán újabb kora középkori szerzők, pl. Nennius adatai (így Francus király neve is) átszivárogtak a 13. századi szövegekbe.¹⁷

Legutóbb Veszprémy László vetette fel, hogy Kézai itáliai „használatra”, esetleg a Magyarországon járó pápai legátusnak szánhatta a művét,¹⁸ aki a francia eredetű Anjou-dinasztiával fennálló házassági kapcsolat rendezését is fontos célnak tekintette. Kun László király törvényes felesége ugyanis Anjou Izabella volt, I. Károly, Nápoly és Szicília királyának leánya, ami indokolhatta a „frank”-francia őstörténet ezen elemének fontosságát, s beemelését a történetbe.

Azonban akármelyik tudósunk is lett volna igaz az adat forrása tekintetében, adósak maradtak egy fontos kérdés megválaszolásával: vajon miért azonosította Kézai – vagy az ismeretlen francia szerzetes, vagy akárki más – épp Sicambiával a névtelen aquincumi romokat? Az ókori Pannónia területén több olyan romváros is akadt, amit hasonló módon hozzá lehetett volna kapcsolni a frank hagyományhoz.¹⁹ Az ausztriai Carnuntum késő középkori „Kis-Trója” elnevezése egyenesen indukálhatta volna a kapcsolatot a Trójából menekült későbbi frankokkal.²⁰

⁸ GREGOR VON TOURS 1951. II. 9. 57.; TOURS-I GERGELY 2010. 197.; BARLOW 1995. 92–95.; ANTON 2000. 13., 27–29.; PLASSMANN 2006. 125.

⁹ EWIG 1998. 2–8.

¹⁰ EWIG 1998. 8–10.; DÖRLER 2013.

¹¹ EWIG 1998b. 18–19., v. ö. ANTON 2000. 27.; PLASSMANN 2006. 125.; Később egy külön cikkben szeretnék foglalkozni a sicamberek/svamberek és Sicambria lehetséges kapcsolatával. (B. Sz. J.)

¹² ECKHARDT 1928. 160.; LEEKER 8–9.; a szerzőről és rendhagyó művéről: NÓTÁRI 2007. 43–60.

¹³ Viterboi Gottfried művéről és német-római birodalmi előzményeiről: LEEKER 14–20.

¹⁴ HÓMAN 1925. 31.

¹⁵ ECKHARDT 1927. 185.; A szerzetesség révén fennálló kora-középkori magyar-francia szellemi kapcsolatokról: KIRÁLY 1929. 4–27.

¹⁶ „téved azonban Eckhardt, mikor kétségbe vonja, hogy a Sicambria név Viterbói Gotfrid hatása alatt került először a magyar Gestába, holott kétségtelen, hogy Kézai éppen Gotfrid „pannóniai Sicambria városát” azonosította a régi Gestában ugyancsak Pannóniában „Attila városaként” szereplő Ó-Budával.” HÓMAN 1928. <http://mek.oszk.hu/07100/07139/html/0002/0003/0008/0001-1b2.html> (letöltve 2015. június 12.)

¹⁷ ECKHARDT 1927. 170–174.; CSERNUS 1999. 144–145.; LEEKER 23–27.

¹⁸ VESZPRÉMY 2004. 157–158.

¹⁹ TÓTH 2000. 267–268.

²⁰ RANSANUS 1999. 47.; a 15. századi burgundi írónak, Olivier de la Marche-nak nem is esett nehezére az aktuálisan politikailag alkalmasabb Ausztriába helyezni a frank vándorlás köztes állomását. (SELÁF 2015.)

1. kép. Francus felirat, Óbuda. MNM RD 175; Lapidarium Nr. 193; (Foto: Ortolf Harl)

„FRANCVS EGO, CIVIS MILES, ROMANVS IN ARMIS” Erre a kérdésre talán Kézai egyre világosabban értelmezhető munkamódszere adhatja meg a választ. Eckhardt nyilvánvalóan nem kedvelte Kézait, mint történetírót, mert „Kézai valószínűleg valóságos hagyományt rongált meg tudákos átköltésével”.²¹ Az elmúlt évtizedek kutatásai alapján azonban egyre inkább egy olyan írástudó képe kezd kirajzolódni, aki kortársaihoz képest nagyon is törekedett a precizításra.²² Ha forráskezelése nem is üti meg a 20. század tudományos mércéjét, ez nem jelenti azt, hogy ne törekedett volna arra, hogy ne pusztán személyes kitalációkra, hanem a saját korának standardjai szerint forrásnak vélt információkra – is – építse elbeszélését.²³

Ha pedig feltesszük a kérdést, hogy ismerünk-e ma olyan ókori emléket, amit – vagy amelyhez hasonlót – látva, Kézai számára összekapcsolódhatott a régebb óta Attila városának tartott Óbuda a frankok Sicambriájával, meglepő módon igenlő válasz adható. Nyilvánvaló érdeklődése az antikvitás emlékei iránt, ezek olvasására alkalmas latin nyelvtudása, megengedi azt a hipotézist, hogy a Gesta írójának történelmi forrásai közé számítsuk a számára hozzáférhető ókori római epigráfiai emlékeket is.²⁴

1844-ben került elő Óbudán – egy malom építéskor – az a 3–4. századi síremlék töredék, egy római katona sírversével, melyet a megtalálók József nádornak, ő pedig a Nemzeti Múzeumnak ajándékoztak.²⁵ (1. kép) Habár a „Francus ego...” kezdetű szöveg azóta számos alkalommal publikálásra került, s szerves részévé vált a római kutatásoknak²⁶ – Kézai és Sicambria kapcsán

azonban eddig nem került a kutatás látóterébe, mint ahogy az a lehetőség sem merült fel, hogy a Sicambria beazonosításához felhasználható „fix pontok” között ne csak – a város nevéből adódóan – a Rajna-vidéken, a későbbi frank területeken élt, ókori sugamberek, hanem maguk a frankok esetleges jelenlétét dokumentáló források is szóba jöhessenek.

Mivel a késő római hadseregben a frankok jelenléte már a többi germán népet megelőzően is meglehetősen intenzív volt, a frank származású főtisztek – kíséretükkel – például folyamatosan jelen voltak a 4. századi trónviszályok, a kvád és szarmata háborúk pannóniai hadszínterein is, s a frankok katonai jelenlétének így maradhattak nyomai a tartományban.²⁷

A szöveg számunkra fontos első szavának értelmezése megosztja a kutatókat: mert legutóbbi közlője Fehér Bence kiáll amellett, hogy a vers első szava, a Francus az elhunyt neve lenne, ám akadt olyan kutató is, aki az eltemetett római katonai nemzetiségeként, többes identitása kifejezőeként értelmezte a Francus szót.²⁸

Mindenesetre akár névként, akár etnikum jelzőként értelmezhetette a felirat középkori olvasója ezt a szót, ez a frankok egykori óbudai jelenlétére utalhatott számára, hiszen Kézai forrása Viterboi Gotfried Sicambria trójai lakóinak új nevét, a „francvst” – a 8. századi *Liber Historiae Francorum* nyomán – a Valentinianus császár által adományozott elnevezést a vad, merész jelentésű „atticai”, azaz görög szóból eredezteti.²⁹

²¹ ECKHARDT 1940. 200.

²² SZÜCS 1974. 420–427; KRISTÓ 1972. 9.

²³ TÖTH 2004.

²⁴ A római feliratok, mint Kézai lehetséges forrásai: Veszprémy László jegyzetei, KÉZAI 2004. 130. 77. j

²⁵ HÄUFLER 1854. 59.

²⁶ TitAq 629. tétel (Fehér B., a vonatkozó teljes irodalommal, 108.)

²⁷ VÁRADY 1961. 133–138.; EWIG 1998b. 20–21.

²⁸ TitAq 629 . tétel 108.. v. ö. „Frank polgár vagyok és szolgáló római katona” GEARRY 2014. 106.

²⁹ LEEKER 19.; A frank Trója történet egyes verziói szerint a frankok névadója viszont maga a királyuk, Francus vagy Francio volt, s Francus alak felbukkan már a 8. századi „Historia Daretis Frigii de Origine Francorum” című munkában (LEEKER) és) Nennius 9. századi *Historia Brittonum*-ában is. Összefoglalóan: ZÖLLNER 1970. 5.

ÓBUDA ANONYMUSNÁL

Fontos hangsúlyoznunk, hogy az aquincumi romok már Anonymus érdeklődésének homlokterében is megjelennek.³⁰ A névtelen gesztairó munkájából két tényezőt kell kiemelnünk: egyfelől azt, hogy a munkája már abban a korszakban született, amelyben Óbuda, a királyi székhelyek között egyre jelentősebb szerephez jut a 13. század folyamán.³¹ Anonymusnál az eseményeket szinte állandó jelleggel szakítják meg a különböző lakomák, amelyek közül a leghosszabbak és a lovagi tornákkal leginkább kiemelték Attila városában, Óbudán történtek meg.³² Etilburg húsznapos ünnepegeknek ad otthont Anonymus történetében, míg az utána következő leghosszabb lakoma sem tartott tovább egy hétnél, ráadásul Zolta esküvője alkalmából írja itt le a fejedelmi lakot is (domus ducalis).³³ Etilburg elnevezése a 13. század elején honosodhatott meg, Óbudán pedig a késő római castrum területén kialakuló település kelthetett várszerű benyomást.³⁴

Kristó Gyula elgondolása szerint a gesztairó, alig burkolt céllal, a székhelyükön keresztül, összeköti Attilát, Árpádot és II. András királyt, Árpád személyének és cselekedeteinek mintája pedig maga II. András lehetett.³⁵ A legelső fejezetben említést tesz arról, hogy Attila király a királyi székhelyét (locus regalis) a Duna közelében, Felhévíz felett alakította ki, minden régi épületet felújíttatott, és erős fallal övezett.³⁶ Ez megfelel annak a képnek, amit Óbudáról (egészen pontosan az aquincumi legio tábor helyszínéről) ismerhetünk. Az Anonymusnál olvasott domus ducalis alighanem az az épület, amelyet az Árpád-házi királyok azelőtt használtak Óbudán, hogy az óbudai királyi vár építése elkezdődött volna, és amit II. Andrásnak egy keltezetlen oklevelében

királyi háznak (domus regia) neveznek.³⁷ Ez már III. Béla korában is alkalmas volt arra, hogy vendégül lássa Barbarossa Frigyes német-római császárt.³⁸ Anonymus szövegében tehát a romokat felújítják, ott Attila idejében, királyi székhelyet alakítanak ki, majd Árpád lakomákkal és lovagi tornákkal tölti az idejét, amelynek előképe lehetett akár Barbarossa Frigyes császárnak a III. Béla idején történt látogatása, de akár II. András óbudai mindennapjai is.

A római romok tehát mintegy történelmi alappal látták el Anonymus téziseit, és ez azért fontos a tárgyunk szempontjából, mert Kézai Simon művében tovább haladt ezen az úton.

KÉZAI SIMON SICAMBRIÁJA

Kézai művében Sicambria először, mint egy dunai átkelőhely jelenik meg a történet folyamán.³⁹ Később Attila uralkodásának központja lesz, ahonnan a hadjáratait indítja, majd halála után egy újabb ütközet helyszíne lesz.⁴⁰ Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a legújabb kutatások tükrében Óbudán nem rév-, hanem hajóvám volt már II. Géza 1148-as adományának korában is, ami az átkelők megnevezésére és használatára kínos pontossággal ügyelő Kézai figyelmét aligha kerülte volna el.⁴¹ Mind az átkelésnél, mind pedig a Csaba vereségét eredményező sicambriai csata esetén Kézai a helyet együtt említi Potentiával/Potentiánával (ennek önálló említése a szövegen belül nincs is), míg a többi esetben Sicambria a királyi székhelyeként jelenik meg, ahonnan a hadjáratok indulnak, és ahol békeidőben megpihen. Hasonló kép bontakozik ki a korábban említett Anonymusnál: Árpád hadjáratainak kiindulópontja Attila városa, ott ül lakomát, a dunántúli katonai műveleteit pedig innen indítja.⁴²

Ez nem véletlen: Óbuda királyi központként funkcionált, amit mind Anonymus, mind pedig Kézai a saját kora szerint értelmezett. Mindez korántsem volt szokatlan a korabeli középkori irodalomban.⁴³ Mindenesetre a Potentiával/Potentiánával együtt emlegetett átkelő-, és csatahely Sicambria, valamint a királyi székhelyként megjelenő Sicambria, a kevés említés ellenére nem kizárt,

³⁰ Anonymus kutatástörténeti összefoglalóját ld. CSAPODI 1978.; THOROCZKAY 1994.; THOROCZKAY 1995.

³¹ Óbuda szerepéről és a királyi udvarról ld.: KUMOROVITZ 1971. 7–44.; SPEKNER 2015. 29–41.; SPEKNER 2015a. 496–498.; Anonymus királyi székhelyekre vonatkozó általános motívumairól ld. BÁCSATYAI 2013. 304–312.

³² Ezek listája: Ung váránál három napos lakoma (SRH I. 52.); Tarcal-hegyi áldomás (SRH I. 56.); egy három napos lakoma (SRH I. 57.); Szabolcs, Tas és Tétény lakomája (SRH I. 64.); Árpád áldomása és hét napos lakomája (SRH I. 64.); Tas és Szabolcs visszatérése alkalmából tartott lakomája (SRH I. 71.); Zoárd, Kadocsa és Huba lakomája Verőcénél (SRH I. 75.); Lél, Bulcsú és Botond lakomája (SRH I. 88.); húsz napig tartó lakoma Attila király városában, lovagi tornával egybekötve (SRH I. 94–95.); lakoma Zolta esküvője alkalmából, szintén lovagi tornával együtt (SRH I. 99.).

³³ SRH I. 99.

³⁴ BÓNA 1998. 24–25.; SPEKNER 2015. 487. Az elnevezést a Niebelung-énekből származtatja SIMON V. 1978. 297–299., 305.

³⁵ KRISTÓ 1983. 383–390.; KRISTÓ 2002. 49–57.

³⁶ SRH 35.

³⁷ DL 106090, BTOE I. 12.; KUMOROVITZ 1971. 23–24.; SPEKNER 2014. 64–66.

³⁸ CFH I. 190.

³⁹ SRH I. 149.

⁴⁰ SRH I. 152., 156–157., 162.

⁴¹ SZÜCS 1977. 422–477.; SPEKNER 2015. 488–494.

⁴² SRH I. 93–95.

⁴³ Erről részletesen lásd: BÁCSATYAI 2013. 304–312., Óbudát, mint az udvari élet központját a névtelen gesztairó erőteljesebben emeli ki, mint Kézai. A 13. században a legerősebb Óbuda központi szerepe, ld. SPEKNER 2015.

hogy két külön forrásból került Kézai hun történetébe. Amennyiben ez így van, a Sicambria-Potentia/Potentiana nem feltétlenül kellett, hogy megszire essenek egymástól, Aquincum polgárvárosi és katonavárosi romjai azt a benyomást kelthették a középkori emberben, hogy két külön városról van szó, amelyet utóbb az írástudók Potentiával/Potentiánával és Sicambriával azonosíthattak.⁴⁴

Talán nem érdemes figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a velencei Santa Maria delle Vergini kolostor egyik első főnöknőjét, legalábbis a kolostor késői krónikásai szerint, Sicambriának hívták.⁴⁵ Mind Sicambria, mind pedig Potentia a 13. században ókorinak vélt női név volt. Előbbi a középkori Trója történet szerint Priamosz király húga volt, utóbbi pedig egy közismert ókori mártírszent.⁴⁶

SICAMBRIA A KÉSŐBBI MAGYAR ELBESZÉLŐ FORRÁSOKBAN

A Kézait követő elbeszélő források fókuszából Óbuda kikerül, aminek részben az az oka, hogy a város elveszti a 13. században betöltött királyi székhely jellegét, részben pedig az, hogy a szerzőknek kevesebb kapcsolatuk és ebből kifolyólag kevesebb helyismeretük is van Óbudán. A Képes Krónika családjába bekerül a Trója-történet Francióról és Sicambriáról, amely a fennmaradt magyarországi krónikairódalomban először kerül teljes lejegyzésre, ám a szerző mellőzi a név Sicambriától, Priamosz hűgáról való eredeztetést, helyette a szikánokat, és a Duna melletti Szikán-hegyet teszi meg a város névadójának.⁴⁷ A névadás vélhetően egyfajta tiszteletadás lehetett a Szicíliaira is jogot formáló Anjou-dinasztia felé.⁴⁸ Felmerülhet esetleg az is, hogy a fentebb tárgyalt Francus-felirathoz hasonlóan a szerző esetleg is-

merhetett olyan római kori feliratot, amely tartalmazza a „Sican” nevet.⁴⁹

Mindenesetre az biztos, hogy a 15. századi krónikaírók érdeklődése Sicambria iránt, Óbuda központi szerepének hanyatlásával, erőteljesen lecsökkent. A korábbi krónikás hagyományok legkésőbbi folytatójánál, Thurócynál a hunok Sicambria alatt, amelyet most Kelenföldnek hívnak, keltek át a Dunán.⁵⁰ Vagyis nála Sicambria már nem feltétlenül hozható kapcsolatba az aquincumi romokkal.⁵¹

A Sicambria iránti érdeklődés új hullámát a humanizmus hozta el. Pannonia egykori területe és Aquincum romjai kiváló terepet jelentett a késő középkori ember számára, hogy ott római kori emlékeket kutassanak fel. A humanistákat a gyűjtőszennvedély és az ókori emlékekhez való sokkal rendszerezőbb igényű hozzáállása alaposan megkülönbözteti Kézai Simontól. Sicambria kapcsán az első gyűjtő, akiről értesülünk, Francesco Giustiniani volt, aki 1464-ben járt Magyarországon diplomáciai küldetésben.⁵² Giustiniani egy templom fölötti forrásnál másolta le a feliratokat, és megjegyezte, hogy Fehéregyházát Nagy Károly alapításának tartják.⁵³ Felice Feliciano 1479-ben járhatott Magyarországon, amelynek során Sicambriát a Fehéregyháza melletti mező közelében írja le, amelynek falai a Dunáig tartottak.⁵⁴ Szinte ugyanezeket a szavakat használja Bonfini, amikor Sicambriáról megemlékezik, azaz a Dunáig tartó magas falakat látott.⁵⁵ Fontos különbség azonban, hogy a humanista műveltségű Bonfini a germánok kiségitő legiójáról nevezi el a várost, sőt, megemlíti, hogy Beatrix királyné nyári palotájának építése közben egy feliratra is bukkantak.⁵⁶ Nagy Károlyt is beleszővi a történe-

⁴⁴ Potentiáról ld. ECKHARDT 1928. 617–619.; SIMON V. 1978. 290.; A SRH I. 149. az Érd és Százhalombatta közötti Matrica romjaival azonosítja. Veszprémy László a 2004-ben kiadott magyar nyelvű Kézai kiadás jegyzeteiben (131. pp. 80. j.) megismétli ezt az állítást. Valamennyien azt hangsúlyozzák, hogy ez az azonosítás bizonytalan. Potentia azonosításához ld. még: JÁRDÁNYI-PAULOVICS 1957. 17–19., ahol a nagytétényi romokban véli megtalálni az ókori várost; ÁCS 2014. 28.: további példákat is idéz, többek között Tóth Endréét, aki szójátéknak véli a város nevét, ld. TÓTH 2004. 243–244.

⁴⁵ SCARAFFIA-ZARRI 1999. 136–137.; LOWE 2003. 251–252.; Az apáca kolostor krónikája 16. századi, abban a 13. századra vonatkozóan említi meg Sicambriát, aki vélhetően a középkori Trója-történetek Priamoszának az azonos nevű hűgáról nyerte el a nevét. A történet fikatív szereplőkkel dolgozik (például Barbarossa Frigyes császár lányával), ezért 13. századra vonatkozó hiteles forrásként nem fogadható el. Az viszont tény, hogy a Trója-történetből Sicambria, mint női név, ismert volt már ebben az időszakban is.

⁴⁶ ECKHARDT 1927. 176.; LOWE 2003. 251–252.; DÜMMERTH 1987. 538.

⁴⁷ SRH I. 244–245.

⁴⁸ ECKHARDT 1927. 187–189.

⁴⁹ FRÖHLICH 1891. 230–231.; SZILÁGYI 1973. 159., bár a Flórián-téren talált felirat olvasata Silan, annak feliratképe miatt Frölich Róberthez hasonlóan egy középkori szerző is nézhetett az L betűt C-nek. Frölich hibás Sican olvasata: *Deo Sican/o votu(m) cib/i||es(?) solvi/ ego leg(ionis II ?) Ita||(icae) X.* Szilágyi olvasata: *Deo Silan/o votu(m) lib/ies (=libens) solvi/ ego legitime* Mindebből azonban mindössze arra következtethetünk, hogy a Képes Krónika szerzője ismerhetett olyan római kori feliratot, amely tartalmazta a „Sican” nevet.

⁵⁰ THURÓCZ 1985. 355.

⁵¹ DÜMMERTH 1987. 538.: megjegyzi, hogy Érd környékén Potentiána-hegynek nevezik az egyik magaslatot az ottani parasztok. Mivel a hun történetben Sicambria és Potentiana egymáshoz közel fekvő területekként vannak leírva, nem kizárt, hogy a Thurócynál olvasható Kelenföld közeli Sicambria és a hozzá közelebb eső érdi domb emléke őrződött meg az általa idézett urbáriumban.

⁵² RITÓÓKNÉ 1994. 319.

⁵³ Uo., ill. CIL III 3518, 3556, 3558

⁵⁴ RITÓÓKNÉ 1994. 320–322., Feliciano feliratát ld. uo. 4. kép.

⁵⁵ BONFINI 1936. I. 34.

⁵⁶ Uo., a feliratot, annak a római kortól tökéletesen eltérő stílus miatt, már Mommsen is hamisítványnak tekintette. SZILÁGYI

tébe, a császár elfoglalja Sicambriát, később pedig a budai káptalan Képes Krónikából átvett alapítástörténetébe is belefoglalja Sicambria nevét.⁵⁷ Bonfinihez és Felice Felicianóhoz hasonlóan Ransanus is Sicambria magas falait említi, és Bonfini is követi abban, hogy egy sicamber auxiliaris legióról beszél a művében.⁵⁸ Feliciano, Bonfini és Ransanus Sicambriára vonatkozó szövegeinek feltűnő azonossága felveti azt a kérdést, hogy nem egy közös forrásból nyerték-e az értesítéseiket. Oláh Miklós a Hungaria című munkájában Sicambria városának a romjait Fehéregyházához, és Óbudához viszonyítja.⁵⁹ Pierre Choque-nak, Foix-i Anna heroldjának a munkájában Sicambriát szintén falmaradányokkal azonosítja Óbudától északra, és megemlíti, hogy a franciák itt tartózkodtak Trójából való elmenekülésük után. (Hozzáteszi még, hogy öt malom működik az ott fakadó hőforrásokon).⁶⁰

A kora újkori források közül még egyet célszerű megemlítenünk, amely azonban szorosán kapcsolódik Thuróczy János krónikájához, ez pedig nem más, mint az 1543–1566 között keletkezett Tarih-i Ungurus.⁶¹ A török nyelvű krónika Kattar, hun vezér szájába adja a középkori trójai monda kör elemeit, hallgatóságként pedig Hunor népet tünteti fel. A történeten annyi változtatást eszközöl, hogy Sicambriát Francio király akkor hagyta el, amikor Nagy Sándor elhatározta, hogy meghódítja azt, és ezért menekült el a népével együtt Pannóniából Frankföldre.⁶² A tárnokvölgyi csatában a magyar krónikák által említett Detre pedig Sicambria királyává válik Mahmúd Terdzsumán elbeszélése nyomán.

SICAMBRIA A MAGYAR KIRÁLYSÁGRA VONATKOZÓ OKLEVELEKBEN ÉS LEVELEZÉSEKBEN

Az elbeszélő forrásokból elének táruuló Sicambria történetet és képet az okleveles forrásokban felbukkanó megjelölések megerősítik, sőt még fel is erősítik, és egyben meg is könnyítik az elnevezésnek a középkori Óbudával történő azonosítását. Első okleveles megjelenése 1346-ból maradt ránk az ekkor az idősebb (Piast) Erzsébet királyné által

alapított klarissza apácakolostor helyszínének a meghatározásaként (*in civitate Sicambriae*).⁶³ A királyné a kolostort eredetileg Budán, a ferences kolostor mellett kívánta felépíttetni még 1334-ben, de miután 1343-ban megkapta fiától az óbudai királyi várat elképzelése megváltozott, ezért is húzódnak viszonylag sokáig a kolostoralapítás.⁶⁴ Az apácakolostort néhány említésen túl rendszeresen óbudaiként nevezik meg, így azonosítása vitán felül áll.⁶⁵ Azt azonban csak találgatni lehet, hogy miért éppen ekkor és miért csak a klarisszákkal kapcsolatosan merül fel a névhasználat. Az biztosnak látszik, hogy a királynéi kancellária megfogalmazását veszi át a pápai oklevél, tehát Magyarországról indul ki a kezdeményezés. Elképzelhető, hogy a korábbi, 1334. évi budai alapítási indítványt kívánták az óbudaitól megkülönböztetni, és nehogy a két Buda összekeveredjen, tértek vissza Óbuda régebbi elnevezéséhez. Talán az Anjou-ház francia-itáliai kapcsolatai is inspirálták a szokatlanabb változatot. Kézai krónikájának itáliai ismertsége és az ókor iránti érdeklődés egyre nagyobb elterjedése is szerepet játszhatott e névváltozat kiválasztásában.⁶⁶ Érdekes ebből a szempontból megemlíteni a *Descriptio Europae orientalis* feltételezett szerzőjének, az ismeretlen francia domonkos szerzetesnek többek között Magyarországról is szóló, 1308-ban írt művét. Az általa röviden, feltehetően Kézai alapján összefoglalt hun történetben Sicambriát egyértelműen Óbudával azonosítja, amikor a hunok és a rómaiak között vívott ún. tárnokvölgyi csata helyszínét a Sicambria és Fehérvár közötti nagy mezőn jelöli meg, bár Kézai a történet leírásánál csak a hunoknak Sicambriánál a Dunán tömlőkön történő átkeléséről szól.⁶⁷ A leírás átalakítása a francia szerző helyismeretére és a térségnek, a medium regninek az ország kormányzásában játszott szerepváltozására is rávilágít. Mindenesetre az óbudai klarisszák sicambriai névváltozata a későbbiekben is előkerül.⁶⁸

A 15. századból nem ismerünk több okleveles említést. A 16. század elején tűnik fel a Sicambria mezeje és vize megjelölés. Mindkettő Óbuda beépített területén kívül eső részeket jelöl.⁶⁹ A mező magába foglalta a római kori Aquincum katonai és polgárvárosi része közötti területeket, ahol az

1950. 462–464.: ugyan felvetette egy téglatöredéken található felirat alapján, hogy esetleg mégis létezett egy sicamber cohors Aquincumban, de feltételezését nem fogadták el.

⁵⁷ BONFINI 1936. I. 192–193.; BONFINI 1936. II. 22.

⁵⁸ RANSANUS 1977. 64.

⁵⁹ OLÁH 1934. 9.

⁶⁰ SZAMOTA 1861. 144–145.

⁶¹ A török nyelvű forrás körül zajló viták számtalan különböző minőségű fordítást eredményeztek, mi Hazai György 2009-ben megjelent kritikai kiadását választottuk cikkünk alapjául.

⁶² HAZAI 2009. 76–79.

⁶³ Függelék 1–2. sz.

⁶⁴ DL 10032; SPEKNER 2015. 511.

⁶⁵ VPRO II. 132–134, CLII–CLIV., 139, CLX., 141, CLXI., 160–161, CLXXXVI., 181, CCXIII., 190, CCXXVIII., CCXXXIV.

⁶⁶ VESZPRÉMY 2004. 157–158.

⁶⁷ ANONYMUS 1916. 44.; SRH I. 149.

⁶⁸ Függelék 3–5. sz.

⁶⁹ Függelék 6–8. sz.

ókorban és a középkorban is szántók, rétek letelek voltak, illetve a középkorban az aquincumi polgárváros romjai is. A víz azonos a mai Aranyhegyi patakkaal, (a középkorban Kántorfokának is nevezték), de a mainál jóval délebbre folyt a Dunába.⁷⁰ A patakon több, melegvizes forrás által táplált vízimalom működött.⁷¹ A mezős részen gyakran táboroztak Buda ostromára készülő csapatok.⁷² A 16. századtól többször változik, hogy mit neveznek Sicambriának. Van, hogy teljes egészében Óbudát értik alatta a középkori határával egészen a mai Békásmegyerig terjedő területével, de előfordul az is, hogy Óbudától megkülönböztetve csak a beépített városon túli mezőrészeket és az aquincumi polgárvárosi romokat tekintik annak. Az említett humanista történetírók határozottan elválasztják egymástól Óbudát és Sicambriát, ahogyan Oláh Miklós a Habsburg Mária királyné magyarországi javainak visszaszerzését taglaló 1533. évi levelében is.⁷³ Verancsics Antal Habsburg Ferdinánd

király Konstantinápolyba induló követeként Tujgun budai pasánál is tiszteletét tette. A követ 1553. július 21. és 25. között több, Ferdinándnak szóló levelét is *ex Sicambria ad Budam* keltezi. A követségnek tagja volt Hans Derschwam, az egykori Fugger faktor, aki Budát és környékét jól ismerte. Törökországi útinaplójában részletesen feljegyezte útvonalukat. Esztergomból a solymári erdőn át érkeztek (a várhegyi) Buda alá és a Duna mellett táboroztak le az óbudai királynéi vár és a prépostság között. „A mi táborunk egy öreg malomnál volt, – írja Derschwam – ott ahol egykoron Sicambria állt.” Ide az óbudai kikötőbe érkeztek július 24-én azután Komáromból azok a hajók, amelyeken Verancsics levele szerint július 25-én útjukat folytatva távoztak Sicambriából. A humanista műveltségű főpap diplomata és hasonlóan széles látókörű kísérője, Derschwam szerint Óbuda és Sicambria egy és ugyanaz a város volt.⁷⁴

⁷⁰ KÉRDŐ 2010. 48., 17. ábra.

⁷¹ KUBINYI 1964. 140.; BENDA 2013. 9–10.

⁷² Függelék 9. sz.

⁷³ MARCZALI 1877. 111.; Függelék 10. sz.

⁷⁴ DERN SCHWAM 1923. 3.: A szövegben szereplő Ofen és Altofen a szövegösszefüggésből adódóan a budai várat és az óbudai királynéi várat jelöli, és nem Budát, illetve Óbudát. Verancsics levelei: MHHS IV 30–44, XV–XXIII.

FÜGGELÉK

A SICAMBRIÁT EMLÍTŐ OKLEVELEK ÉS LEVELEK KIVONATAI
1346–1541⁷⁵

1. *Avignon, 1346. június 14.*
(*Auinione, die XVIII. Kal. Julii,*
pontificatus nostri anno V.)

VI. Kelemen pápa Erzsébet királyné kérésére engedélyezi, hogy Sicambria városában (*in civitate Sicambriae*) Szent Klára apácáit (a klarissza apácákat) szabadon letelepítheti, akiket akar, felvehet, és magát az apátnőt is megnevezheti.

Közlésből ismert: CDH IX. 1. 394., 225. sz. (regesztája: WENZEL 1857. 164., 328. sz.; BÁRTFAI SZABÓ 1935. 70., 40. sz.; AO XXX. 2014. sz.)

2. *Padova, 1346. június 23.*
(*Padue, XXIIIo die Iunii*)

Fontanerius ferences generális Márton magyarországi provinciálisához. Erzsébet, Magyarország királynéja az Isten iránti tisztelet felmagasztalására, és a maga, valamint a még élő, illetve halott övéi lelke üdvözülésére Szent Klára rendjének nővérei számára monostort alapított Sicambria városában (*in civitate Sicambrie*), és kérte, hogy a monostor az általános káptalan és az én engedélyemmel felvételt nyerjen a rendbe, valamint a rend illő számú apácája kerüljön elhelyezésre benne. A generális a rend 1346 pünkösdjén (június 4-én), Velencében tartott nagykáptalana hozzájárulásával engedélyezi Márton magyar tartományfőnöknek, hogy a monostorban noviciák felvételével konventet állíthat fel, akiknek tanítására a tartomány más monostoraiból apácákat helyezhet át, illetve meghagyja neki, hogy a monostor élére apátnőt állítson.

MNL OL DL 3849. (kiadása: A IV. 611–612., 364. sz.)

3. *1375. május 20. (dom. p. oct.*
Iohannis ante portam Latinam)

Buda város tanácsa előtt néhai Baranchinus patikáros özvegye korábban leányának, Dorottyának adományozta a Boldogasszony-plébániaegyház környékén lévő budai házának felét, a ház másik felét pedig halála után szándékozott neki adni, illetve Erzsébet királyné jelenlétében az óbudai (*de Sicambria*) klarissza apácakolostornak, ahol leánya is él, mint apáca. Az özvegy halála után a királyné

elrendeli a teljes ház átadását Dorottyának, illetve általa az óbudai klarissza kolostornak.

MNL OL DL 6281. (regesztája: VÉGH 2008. 36., 65. sz.)

4. *1376. február 16. (in fest. Iuliane)*

Buda város tanács előtt Benedek fia Egyed budai polgár a Boldogasszony-plébániaegyház környékén lévő fél házrészét, amelyet feleségétől, Ilonától, a néhai Baranchinus patikáros özvegyétől azzal a feltétellel örökölt, hogy azt életében lakhatja, de halála után az Baranchinus és Ilona leányára, Dorottya klarissza apácára száll, eladja hetven forintért Dorottyának és általa az óbudai (*de Sicambria*) klarissza apácáknak. Minden más végrendeletet, vagy adománylevelet érvénytelennek nyilvánít.

MNL OL DL 6334. (regesztája: VÉGH 2008. 37., 66. sz.)

5. *Róma, 1400. szeptember 5. (Rome,*
Nonae Sept. pontificatus nostri anno XI.)

IX. Bonifác pápa meghagyja a bácsi prépostnak, hogy adja a Kalocsa egyházmegyei Bács megyei szondi Szűz Mária plébániát Losonci Bálint Esztergom egyházmegyei papnak, miután az egyház kegyura, a Szent Klára rend Sicambriai Szűz Mária monostorának apátnője (*abbatissa monasterii Beati Marie de SICAMBRIA ordinis Sancte Clare Vesprimiensis diocesis*) a nevezett Bálintot mutatta be a kalocsai érseknek, aki őt beiktatta a plébániába. Bálintnak azonban kétsége támadt a jelölést illetően, ezért kérvényt nyújtott be IX. Bonifác pápához, aki elrendeli részére a plébánia adományozását.

Közlésből ismert: BTOE III/1. 156., 315. sz.

6. *Buda, 1515. szeptember 24.*

(*Bude, f. II. p. Matthei*)

Buda város tanácsa jelenti Pilis megyének, hogy a felhívízi Szentlélek ispotály igazgatója, János mester tanúként nevezte meg Hans Harber budai bírót és esküdtársait a budai káptalan elleni perben annak bizonyítására, hogy a konvent malma mellett a Sicambria-mezőn elterülő rét és szántó-föld mindig a konventé volt (*quod semper et omni tempore nonnulla prata seu foenilia necnon terre ara-*

⁷⁵ A gyűjtésben felhasználtam Péterfi Bence és Kanyó Ferenc összeállítását is. KANYÓ 2010. 65–68.

biles in campo SICCAMBRIE vocato iuxta et circumcirca molendinum dicti hospitalis ibidem situatum existentes de iure et ab antiquo ad dictum hospitale pertinuisent et pertinerent quoque eciam de presenti, licet potentialiter ab hominibus extraneis a dicto hospitali alienarentur). Erre a tanúk esküt tettek, és Harber bíró még hozzátette, hogy néhai, szintén budai bíró atyja, mint az ispotály provisor a nevezett földeket és réteket használta és kaszálta.

Átírta II. Lajos király 1516. augusztus 17-én. MNL OL DL 106748. (regesztája: BÁRTFAI SZABÓ 1938. 346., 1376. sz.)

7. Felhévíz, 1516. február 11.
(*Felhevűz, II. p. Invoc.*)

Pilis megye bírói székét tartván Felhévízen a János, a felhévízi Szentlélek ispotály igazgatója és a budai káptalan között a Sicambria vízen lévő malom és a mellette fekvő kaszáló miatt (*in fluvio SICCAMBRIE haberet quoddam molendinum ac iuxta eundem molendinum pratum sive foenum unum*) keletkezett pert a tanúk vallomásával együtt felterjeszti a király személyes bíróságához. A megye II. Ulászló király 1516. január 23-i parancsa értelmében hozott ítéletét ugyanis a budai káptalan nem fogadta el. A tanúvallomások bizonyították, hogy a Sicambria vízen lévő malom és a hozzátartozó rétek és kaszálók az ispotályé, és az azokat bérlő személytől a káptalan jogtalanul vitte el a lekaszált szénát, a bérlő szekerét és lovait. Thomas Schauer, Bodrogi Balázs és György pék budai esküdtek azt vallották, hogy a Sicambria mezőn az ispotály malma mellett és körül fekvő rétek, kaszálók és szántóföldek (*nonnulla prata sew familia, necnon terre arabiles in campo SICCAMBRIE vocato iuxta et circumcirca molendinum dicti hospitalis ibidem situatum existentes*) régtől az ispotályoz tartoztak. Pintér Imre budai polgár vallomása szerint a földek attól a kőtől tartoztak a malomhoz, amelyet még a régi (ókori) Sicambria építése idején emeltek (*ab illo lapide, que constructa (sic!) esset tempore antique constructionis illius SICCAMBRIE*). Egy másik vallomás szerint a követ lyukas kőnek nevezték (*a lapide lykaskew vocato semper fuisse ad molendinum*).

Átírta II. Lajos király 1516. augusztus 17-én. MNL OL DL 106748. (regesztája: BÁRTFAI SZABÓ 1935. 120., 179. sz.; BÁRTFAI SZABÓ 1938. 348., 1382. sz.)

8. 1528. június 15. (*octavo die diei ferie secunde post fest. Sancte Trinitatis*)

A váci káptalan Bátori István nádor parancsára megidézeti (Habsburg) Mária királynét a budai káptalan földjén tett károkozás ügyében. A királyné tisztartója, Thawez György bizonyos jobbagyokkal a káptalannak az Óbuda városában a Sicambria vízen lévő malom körül (*circa molendina in fluvio SIKAMBRIA WYZE habita et decurrencia*) fekvő szántóföldjeit és rétejeit kiásatta és (terményeit) elhordatta, amivel a káptalannak több mint 300 aranyforint kárt okozott.

Közlésből ismert: KNAUZ 1863. 101–102., 124. sz.

9. Sicambriában, a hadi táborban, 1529. szeptember 10.

(*in castris nostris in Sicambria, f. VI. p. fest. Nat. Beate Marie Virginis*) (Szapolyai) János király *sicambriai hadi táborában* kiadott oklevelében meghagyja a kapornaki konventnek, hogy tanúsítsa Szentgyörgyvölgyei Bakács Sándor iktatását a Habsburg Ferdinánd király pártjára állt, és ezért hűtlenség bűnébe esett Ákosházi Sárkány Antal és Bernát elkobzott, és a nevezett Sándornak adományozott birtokaiba.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára XII. 1. (a zalavári és kapornaki konventek hitelshelyi levéltára) fasc. 29. nr. 1516. (regesztája: BILKEI 1999. 46–47., 58. sz.)

10. Brüsszel, 1533. január 14.

Oláh Miklós Kornel Schepper királyi követhoz írt levelében tájékoztatja a követet többek között Habsburg Mária királyné magyarországi javainak helyzetéről, mert egy eljövendő megállapodás esetén a követnek lesz a feladata azokat a királynéi fennhatóságba visszahelyezni. A királyné birtokában volt többek között a királyi Buda felett Sicambriánál fekvő Óbuda város és a Csepel-sziget Buda alatt félmérföldnyire (*habuit eadem regina oppidum Vetus Budam prope Sicambriam situm supra Budam regiam, deinde insulam Czeppel infra Budam ad medium milliare*). A felsorolt javakat Szapolyai János már akkor elfoglalta, amikor Habsburg Ferdinánd Budát elhagyta, de ezek a királyné jegyajándékához tartoznak.

Közlésből ismert: MHHD XXV. 271–276.

IRODALOM

- ÁCS 2014 Ács Pál: „Isten haragja – magyarnak példája”. A hun történet két értelmezése. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma*. Tanulmányok a 16–18. századi történetírásról. Budapest, 2014., p. 13–38.
- A Anjou-kori okmánytár 1–7. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
- AO XXX Anjou-kori oklevéltár 30. Szerk. Piti Ferenc. Szeged–Budapest, 2014.
- ANONYMUS 1916 Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Ed. Olgierd Górka. Krakkó, 1916.
- ANTON 2000 ANTON, Hans Hubert: Troja–Herkunft, origo gentis und frühe Verfasstheit der Franken in der gallisch-fränkischen Tradition des 5. bis 8. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung. 108. (2000), p. 1–30.
- BÁCSATYAI 2015 BÁCSATYAI Dániel: Gesta eorum digna aeternitate laudis. (Közös motívumok Geoffrey of Monmouth és P. mester regényes gestáiban). Századok 147. (2015), p. 279–315.
- BÁLINT 2006 BÁLINT Csanád: Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai). Századok 140. (2006), p. 277–346.
- BARLOW 1995 BARLOW, Jonathan: Gregory of Tours and the Myth of the Trojan Origins of the Franks. Frühmittelalterlichen Studien 29. (1995), p. 86–95.
- BÁRTFAI 1935 BÁRTFAI SZABÓ László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest, 1935.
- BÁRTFAI 1938 BÁRTFAI SZABÓ László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938.
- BENDA 2013 BENDA Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán. III. rész. Malmok, pékek és kenyérszékek a későközépkori Budán. TBM 38. (2013), p. 7–28.
- BILKEI 1999 BILKEI Irén (szerk.): A zalavári és kapornoki konventnek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1527–1541. In: Zalai Gyűjtemény 47. Zalaegerszeg, 1999.
- BÓNA 1998 BÓNA István: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.²
- BONFINI 1936 BONFINI, Antonio: Rerum Ungaricarum decades, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index), (szerk.) Iosephus Fógel, Béla Iványi, Ladislaus Juhász, (IV/2.) Margarita Kulcsár, Petrus Kulcsár, Lipsiae–Budapestini, B. G. Teubner–K. M. Egyetemi Nyomda–Akadémiai Kiadó, (I–III:) 1936, (IV/1:) 1941, (IV/2:) 1976
- BOZÓKY 2015 BOZÓKY Edina: Attila. A hun király és legendái. Budapest, 2015.
- BTOE III/1–2 Budapest történetének okleveles emlékei. 3/1–2. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1987.
- CFH I–III GOMBOS, Albinus Franciscus: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Budapest, (I–II:) 1937, (III:) 1938. [Reprint] Budapest, 2005.
- CSAPODI 1978 CSAPODI Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Budapest, 1978.
- CSEERNUS 1999 CSEERNUS Sándor: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország: 13–15. század. Budapest, 1999. (Doktori mestermunkák)
- DERSCHWAM 1923 DERSCHWAM, Hans: Tangebuch. Einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Hrsg. Franz Babinger. München–Leipzig, 1923.
- DÖRLER 2013 DÖRLER, Philipp: The Liber Historiae Francorum – a Model for a New Frankish Self-confidence. Networks and Neighbours 1:1. (2013), p. 23–43.
<http://www.networksandneighbours.org/index.php/n/article/view/34> (letöltve: 2015. június 16.)
- DÜMMERTH 1987 DÜMMERTH Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1987.⁴

- ECKHARDT 1927 ECKHARDT Sándor: Sicambria – egy középkori monda életrajzához. *Minerva* 4:4–10. (1927), p. 157–201.
- ECKHARDT 1940 ECKHARDT Sándor: Attila a mondában. In: Attila és hunjai. Németh Gyula (szerk.) Budapest, 1940., p. 143–216. [Reprint]
- ECKHARDT 1928 ECKHARDT Sándor: A pannóniai hún történet keletkezése. *Századok* 52. (1928), p. 465–491., 605–632.
- EWIG 1998 EWIG, Eugen: Troja und die Franken. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 62. (1998), p. 1–16.
- EWIG 1998b EWIG, Eugen: Troiamythos und fränkische Frühgeschichte. In: *Die Franken und die Alemannen bis zur „Schlacht bei Zülpich“ (496/97)*. Dieter Geuenich (hrsg). Berlin, 1998., p. 1–30.
- FRÖHLICH 1891 FRÖHLICH Róbert: Római feliratok Alsó-, és Felső-Pannóniából. *Archaeológiai Értesítő* (1891) p. 224–238.
- GEARRY 2014 GEARRY, Patrick, J.: A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban. Budapest, 2014.
- GERBERDING 1987 GERBERDING, Richard, A.: *The Rise of the Carolingians and the "Liber Historiae Francorum"*. New York, 1987.
- GREGOR VON TOURS 1951 GREGOR VON TOURS: *Historiae*. Ed. Bruno Krusch – Wilhelm Levison. *Scriptores rerum Merovingicarum* 1,1: Gregorii Turonensis Opera. Teil 1: Libri historiarum X. Hannover, 1951. (Monumenta Germaniae Historica, 2.)
- HALMÁGYI 2014 HALMÁGYI Miklós: Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról. Szeged, 2014.
- HAZAI 2009 HAZAI György: Vámbéry inspirációk. Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája. Vámbéry Ármin életútja. Dunaszerdahely, 2009.
- HÄUFLER 1854 HÄUFLER, Joseph Vincenz: Buda-Pest: historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen II. *Andeuntungen*. Pest, 1854.
- HÓMAN 1925 HÓMAN Bálint: A magyar–hún hagyomány és hún monda. Budapest, Stádium, 1925.
<http://mek.niif.hu/07100/07139/html/000> (letöltve: 2015. június 16.)
- HÓMAN 1928 HÓMAN Bálint: Magyar történet 1. Budapest, 1928.
- JÁRDÁNYI-PAULOVICS 1957 JÁRDÁNYI-PAULOVICS István: Nagytétényi kutatások. In: *Régészeti Füzetek* 3. Budapest, 1957.
- KANYÓ 2010 KANYÓ Ferenc: Elméletek az Árpád-kori királyi Magyarország szék-városairól (fikció, és valóság). ELTE-Bölcsészettudományi Kar, szakdolgozat [kézirat]. Budapest, 2010.
- KANYÓ 2012 KANYÓ Ferenc: Óbudától „Ősbudáig”. Egy mítosz historiográfiája. In: *Micae Mediaevales* 2. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Péterfi Bence, Vadas András, Mikó Gábor, Jakab Péter (szerk.). Budapest, ELTE-BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2012., p. 77–96.
- KÉRDŐ 2010 Aquincum: ókori táj – ókori város. Kérdő Katalin, Schweitzer Ferenc (szerk.). Budapest, 2010. (Elmélet, módszer, gyakorlat; 66.)
- KÉZAI 2004 KÉZAI Simon: A magyarok cselekedetei. Fordította Bollók János. A jegyzetek és az utószó Veszprémy László munkája. Budapest, 2004.
- KIRÁLY 1929 KIRÁLY Ilona: Szent Márton magyar királyfi legendája. Budapest, 1929.
- KNAUZ 1863 KNAUZ Nándor: A budai káptalan regesztái 1148–1649. *Magyar Történelmi Tár* 12. (1863), p. 3–156.
- KRISTÓ 1972 KRISTÓ Gyula: Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76. (1972), p. 1–22.

- KRISTÓ 1983 KRISTÓ Gyula: Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. In: Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983., p. 369–403.
- KRISTÓ 2002 KRISTÓ Gyula: Magyar historiográfia 1. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest, 2002.
- KUBINYI 1964 KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16. (1964), p. 85–180.
- KUMOROWITZ 1971 KUMOROVITZ Lajos Bernát: Buda és Pest „fővárossá” alakulásának kezdetei. TBM 18. (1971), p. 7–53.
- KUMOROWITZ 1972 KUMOROVITZ Lajos Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. TBM 19. (1972), p. 7–38.
- LE GOFF 1985 LE GOFF, Jacques: L'Imaginaire médiéval. Essais. Paris Gallimard, 1985.
- LEEKER LEEKER, Joachim: La légende de Troie en France au moyen-âge. La légende d'une origine troyenne, ses implications politiques et ses étapes.
http://jundeleer.de/Person_JL/Publikation_JL/ANTIKEMI-Troie-Edit_neu.pdf (letöltve: 2015. június 10.)
- LOWE 2003 LOWE, K. J. P.: Nuns' Chronicles and Convent Culture in Renaissance and Counter-Reformation Italy. Cambridge, 2003.
- MARCZALI 1877 MARCZALI Henrik: Közlemények a Párizsi Nemzeti Könyvtárból. Magyar Történelmi Tár 23. (1877), p. 97–111.
- MHHD XXV IPOLYI Arnold (szerk.): Oláh Miklós levelezése. Budapest, 1875. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 25.)
- MHHS IV VERANCSICS Antal összes munkái. Közli Szalay László, Wenzel Gusztáv. Harmadik kötet: Első portai követsége, 1553–1554. Pest, 1858. (MHH Scriptorum 4.)
- NICOLAUS, OLAHUS 1938 NICOLAUS, OLAHUS: Hungaria – Athila (1536, 1537). In: Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum 8. Colomannus Eperjessy, Ladislaus Juhász (szerk.) Budapest, 1938.
- NÓTÁRI 2007 NÓTÁRI Tamás: A salzburgi historiográfia kezdetei. Szeged, 2007. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23.)
- PLASSMANN 2006 PLASSMANN, Alheydis: Origo gentis – Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen. Berlin, 2006.
- RANSANUS 1977 Ransanus, Petrus: Epithoma rerum Hungararum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus. In: Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum – Series Nova 2. Petrus Kulcsár (szerk.) Budapest, 1977.
- RANSANUS 1999 RANSANUS, Petrus: A magyarok történetének rövid foglalata. Budapest, 1999.
- REVEL 1998 REVEL Jacques: Idegen tükörben. Eckhardt Sándor ma. In: BUKSZ 10: (1998), p. 76–81.
<http://epa.oszk.hu/00000/00015/00009/12revel.htm>, (letöltve, 2015. június 18.)
- RITOÓKNÉ 1994 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: A római föliratok gyűjtői Pannóniában. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest, 1994.
- SRH I-II. SZENTPÉTERY, Emericus (ed.) Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadiane gestarum. Budapest, (I:) 1937., (II:) 1938. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. [Reprint] Budapest, 1999.
- SCARAFFIA-ZARRI 1999 SCARAFFIA, Lucetta – ZARRI, Gabriella: Women and faith. Catholic religious life in Italy from late antiquity to the present. Cambridge, MA & London, 1999.

- SELÁF 2015 SELÁF Levente: A trójai eredet mítosza és Magyarország Olivier de la Marche Emlékirataiban. In: Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor születésnapjára. Gállfy László, Sáringer János (szerk.) Szeged, 2015., p. 175–181.
- SIMON V. 1978 SIMON V. Péter: A Nibelungének magyar vonatkozásai. Századok 112. (1978), p. 271–325.
- SPEKNER 2014 SPEKNER Enikő: Óbuda királyi székhelyé alakulása II. András korában. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Majorossy Judit (szerk.) Szentendre, 2014., p. 61–71.
- SPEKNER 2015 SPEKNER Enikő: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa. A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. Budapest, 2015. (Monumenta Historica Budapestinensia, 17)
- SPEKNER 2015a SPEKNER Enikő: Buda és Pest a 11. századtól a 14. század közepéig. In: In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”. Benkő Elek, Orosz Krisztina (szerk.) Budapest, 2015., p. 485–524.
- SZAMOTA 1891 SZAMOTA István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest, 1891.
- SZILÁGYI 1950 SZILÁGYI János: Legújabban talált írásos emlékek Aquincum életéhez. Budapest Régiségei 15. (1950), p. 451–472.
- SZILÁGYI 1973 SZILÁGYI János: Kérdéses kőfeliratok Aquincumból. Budapest Régiségei 23. (1973), p. 159–169.
- SZÚCS 1974 SZÚCS Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai) In: u. ő. Nemzet és Történelem. Budapest, Gondolat, 1974. pp. 413–555. (Társadalomtudományi könyvtár)
- THURO CZ 1985 THURO CZ, Johannes de: Chronica Hungarorum. I. Textus. Elisabeth Galántai – Julius Kristó (szerk.). Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum 7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- THOROCZKAY 1994 THOROCZKAY Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993) I. Fons (1994), p. 93–149.
- THOROCZKAY 1995 THOROCZKAY Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993) II. közlemény. Fons 2. (1995), p. 117–173.
- TitAq Tituli Aquincenses 2. Cura Péter Kovács et Ádám Szabó. Budapest, 2010.
- TÓTH 2000 TÓTH Endre: A továbbélő ókor. In: Történelem-kép : Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Mikó Árpád, Sinkó Katalin (szerk.) Budapest, 2000., p. 265–275.
- TÓTH 2004 TÓTH Endre: A velenceiek sabariai származása (Kézai, Gesta Hungarorum 16.) In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Péterfi Bence, Vadas András, Mikó Gábor, Jakab Péter (szerk.) Budapest–Piliscsaba, 2004., p. 237–270. (Analecta Mediaevalia, 2.)
- TOURS-I GERGELY 2010 TOURS-I GERGELY: Korunk története. A frankok története. Ford. Mezei Mónika és Adamik Tamás. Pozsony, 2010.
- VÁRADY 1961 VÁRADY László: Késő-római hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476). Budapest, 1961.
- VÉGH 2008 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza 2. Budapest, 2008. (Monumenta Historica Budapestinensia, 16)
- VEZSPRÉMY 2004 VEZSPRÉMY László: Utószó Kézai Simon: A magyarok cselekedetei kiadásához. Budapest, 2004., p. 155–161.
- VPRO A veszprémi püspökség római oklevéltára = Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis 1–4. Budapest, 1896–1907.

- WAGNER 1977 WAGNER, Norbert: Zur Herkunft der Franken aus Pannonien. Frühmittelalterlichen Studien 11. (1977), p. 218–228.
- WENZEL 1857 WENZEL Gusztáv: Budai regesták az Anjouk korában. Magyar Történelmi Tár 4. (1857), p. 91–182.
- ZÖLLNER 1970 ZÖLLNER, Erich: Geschichte der Franken bis zur Mitte des Sechsten Jahrhunderts. München, 1970.

HOW DID SICAMBRIA GET TO ÓBUDA? GENESIS OF A TRADITION FROM ECKHARDT TO KÉZAI

The name Sicambria first came up in the work titled *Liber Historiae Francorum* in 720, which city was founded in Pannonia by the Franks originated from Troy during their migration. This place is probably identified with Óbuda by Simon Kézai's *Gesta*. This identification probably was not merely a desultory. Frankish soldiers were constantly present in the late Roman army during the 4th century in Pannonia, thus their presence could have been preserved on some written evidence in the province, such as the "Francvs ego cives miles romanus in armis" epitaph, found in the area of Óbuda among the ruins of Aquincum during the 19th century.

Sicambria is a crossing point in Kézai's work, and the royal centre of Attila the Hun. It is not a coincidence: Óbuda functioned as a residency of Árpáds. This has been interpreted by Anonymus and Kézai also, according to their respective era. Due to the decline of the central role of Óbuda, the chroniclers' interest about Sicambria decreased in the 14th century.

The Troy-story about 'Francio' and Sicambria became a part of the 'Képes Krónika' (Chronicon Pictum)-family, which was the first to be written down in the remaining Hungarian chronicle literature. Perhaps it was a kind of a tribute to the Anjou dynasty reigning also in Hungary. (It is possible that the author was familiar with a Roman inscription containing the name Sican, beside the Francus inscription.) In Thurózy's chronicle, however, Sicambria, which was called

Kelenföld by his time, cannot be linked to the ruins of Aquincum.

The new flame of interest about Sicambria was lit by humanism. The former region of Pannonia and the ruins of Aquincum offered an excellent opportunity for the late medieval explorers to discover the Roman relics in situ. That is how Francesco Giustiniani, Felice Feliciano, Antonio Bonfini and Ransanus had written about the place. The similarity of the texts related to Sicambria raises the question whether they have got the information from the same source.

The history and picture of Sicambria as we know from the narrative sources are confirmed by the denotations occurring in diplomatic sources, and also facilitate the identification with medieval Óbuda. The first appearance in diplomatic sources is from 1346, as the location of the Poor Clare's convent founded by queen Elisabeth of Poland, the queen mother of Hungary (in civitate Sicambriae). There is no other mention in the diplomatic sources from the 15th century known to us. In the early 16th century, appear the meadow and water of Sicambria designations. Both of them mark territories outside the built in areas of Óbuda.

The meaning of Sicambria changes frequently from the 16th century. Sometimes it is the whole territory of today's Óbuda and Békásmegyér as a whole, but it could mean only the fields outside the built in city and the ruins of the civil town in Aquincum.

KÖSZÖNTÉS

KOROM ANITA

NAGY MARGIT KÖSZÖNTÉSE

Nagy Margit, a magyar népvándorlás kori régészet nemzetközi hírű kutatója, 1945. szeptember 28-án született Hódmezővásárhelyen. Az ELTE régészet-történelem szakán, Bóna István tanítványaként, 1968-ban szerzett diplomát, majd a Budapesti Történeti Múzeum Ős- és Népvándorlás kori osztályán dolgozott egészen nyugdíjba vonulásáig. Osztályvezető helyettesi pozíciót 1975-1980 között töltött be, 1989-től pedig, a népvándorlás kori gyűjtemény vezetője lett.

Csongrád megyei kötődéséhez mindvégig hű maradt, helytörténeti monográfiák során túl, számos cikkben foglalkozik a megye népvándorlás korával. 1970-ben megvédett Bölcsészdoktori disszertációját is a Közép-Tisza vidék 5-6. századi történetéből írta. A két kötetes gepida corpusban (2002, 2005) főleg a Csongrád megyei leletanyagot foglalta össze, de már korábban sem jelent meg közreműködése nélkül gepida témát érintő összefoglalás. Számos népvándorlás koros hallgató „nőtt fel” az 1993-ban megjelent többszerzős Hunok–gepidák–langobardok könyv általa írott hasznos szócikkein, de említhetném a Studia Archeologica-ban 2001-ben publikált, „A gepidák” címmel megjelent cikket amelynek társszerzője volt.

Nagy Margit avar temetők sorát tárta fel a II. kerületben (Széphalom u. 10/B), Óbudán (Pusztadombi út 12., Solymárvölgyi út 21.), a XI. kerületben (Fehérvári út, Pannonhalmi út 25/B) és a Csepel-szigeten (Rákóczi Ferenc út). Pontos, precíz munkával összesítette a Budapest területéről ismert avar sírleleteket a két kötetes avar corpusban, amelyet lelőhelyek azonosítása során igen sűrűn forgatunk.

1971-1987 között teljességgel feltárta a Péceli úti temetőt, mely 270 sírjával a legnagyobb szarmata temető a Pesti-síkság területén, jelenleg ennek a feldolgozásán, publikációs előkészítésén dolgozik. Meg kell említeni még a káposztásmegyeri telep feltárását és számos leletmentését, melyek során olyan jelentős leletek kerültek elő, mint a Keresztúri úti arany torques.

Megjelent publikációi (közel 60 cikk és 3 önálló kötet) nemcsak Budapest, hanem a magyar népvándorláskor kutatása szempontjából is alapművek. Az avar kori és germán állatstílus elemzése, a budapesti avar temetkezések összefoglalása, a gepidák tárgyi hagyatékának feldolgozása, mára már összeforrt a nevével. A régóta közletlen budapesti népvándorlás kori leletek példa értékű, alapos feldolgozásával összefoglalta a főváros 5. század eleji germán időszakát is.

Kutatási területe igen szerteágazó: kora népvándorlás kori leletanyag, ókeresztény emlékek, avar temetők bemutatásán túl jelenleg a császárkori barbár emlékmennyel foglalkozik. Kevés régész munkatárs mondhatja el magáról, hogy minden általa feltárt leletanyagot közzétett, sőt ezen túlmenően régi, problémás leletkörülmenyekkel rendelkező sírokat is. A publikációiban szereplő rajzokat mindvégig maga rajzolta, a képtáblákat egyedül szerkesztette.

Részt vett a Budapesti Történeti Múzeum népvándorláskort is érintő kiállításában, a Vármúzeumban ma is látható „Antik népek, ősi kultúrák” c. állandó kiállítás népvándorlás kori részének bemutatása is az ő érdeme.

1989-től a népvándorlás kori gyűjtemény vezetőjeként a fotótári- és a tárggyűjteményt példás rendben tartotta, túlzás nélkül állíthatom, hogy minden tárgy helyét fejből ismerte. Nagy munkával, a Károlyi palotából levezényelte a gyűjtemény költöztetését, revíziózta, maga leltározta a gyűjteményben található leletanyagot.

Kevesen tudják róla, de nemcsak a régészet iránt elkötelezett, hanem a komolyzene nagy rajongója és ismerője, amit több műfordításával is bizonyított.

Dióhéjban igencsak nehéz összefoglalni mindazt a sok segítséget, amit itt eltöltött évei során szakmailag és emberileg mindnyájan kaptunk tőle.

Kedves Margit! Születésnapod alkalmából sok boldogságot és jó egészséget kívánunk!

AD HONOREM MARGIT NAGY

Margit Nagy, die Forscherin der Archäologie der Völkerwanderungszeit ist am 28. September 1945 in Hódmezővásárhely geboren. Sie hat an der Universität Eötvös Lóránd Archäologie und Geschichte studiert und das Diplom im Jahre 1968 als Studentin von István Bóna erworben. Anschließend hat sie gleich in der Abteilung für Urgeschichte und Völkerwanderung am Budapester Historischen Museum arbeiten begonnen, wo sie bis zu ihrer Pensionierung tätig gewesen ist. Sie hat zwischen 1975-1980 die Position als stellvertretende Abteilungsleiterin bekleidet, 1989 ist sie zur Leiterin der Sammlung der Völkerwanderungszeit ernannt worden. 1970 hat sie als Doktor der Philologie promoviert, in der Dissertation hat sie die Geschichte der mittleren Theißgegend im 5-6. Jh. bearbeitet. Sie hat eine große Anzahl von Friedhöfen aus der Awarenzeit im II. und im XI. Bezirk der Hauptstadt, in Óbuda und auf der Csepel-Insel erschlossen, und die auf dem Gebiet von Budapest bekannten Funde aus Awarengräbern im „Awaren Corpus“ in ihrer Gesamtheit zusammengefasst. Den Friedhof der Sarmaten in der Péceli Str. mit 270 Gräbern hat sie 1971-1987 aus-

gegraben, heute arbeitet sie an dessen Publikation. Des Weiteren hat sie die Siedlung in Káposztásme-gyer freigelegt, und mehrere Fundrettungen mit wichtigen Funden als Ergebnis geleitet. Die beinahe 60 wissenschaftlichen Publikationen und drei selbstständige Bücher, die sie als Autorin zeichnet, sind nicht nur für Budapest, sondern auch für die ganze ungarische Forschung von grundlegender Bedeutung. Ihr Name ist mit der Analyse des Tierstils der Germanen und der Awaren, mit der Bearbeitung der materiellen Hinterlassenschaft der Gepiden und der Fundstücke aus der Zeit der Völkerwanderung aus dem Raum der Hauptstadt sowie mit der Zusammenfassung der germanischen Periode der Geschichte der Stadt am Anfang des 5. Jh. verbunden. Sie hat beim Umzug der Sammlung der Völkerwanderungszeit und am Aufbau der Ausstellungen des Budapester Historischen Museums mitgewirkt, die auch die Zeit der Völkerwanderung zum Thema gehabt haben.

Liebe Margit! Wir möchten uns bei Dir für alles bedanken was wir im Laufe der Jahre von Dir bekommen haben. Zum Geburtstag möchten wir Dir viel Glück und gute Gesundheit wünschen!

NAGY MARGIT TUDOMÁNYOS MUNKÁINAK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította Kovács Valéria*

- 1970 *Régészeti adatok a közép-Tisza-vidék V-VI. századi történetéhez.* Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK : Budapest, 1970. (Kézirat)
- 1973 *A Fehérvári úti avar temető = The Avar Cemetery of Budapest-Fehérvári út.* In: Budapest Régiségei 23. (1973), p. 59-87.
- 1979 *Budapest a népvándorlás korában.* In: Budapest két évezrede : Budapest története az i. sz. I. századtól - 1945. május 9-ig : Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban / a kiállításvezetőt írta Póczy Klára et al.- Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 1979. p. 14-17.
- 1982 [Rec.] *Lakatos, Pál: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden.* Acta Antiqua et Archaeologica. Opuscula Byzantina 2. Szeged, 1973. In: Antik Tanulmányok 29. (1982), p. 99-100.
- 1983 *A gepidák kora (454-567/568): Tárgyi hagyatékuk.* In: Szeged története 1. köt. A kezdetektől 1686-ig. / szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. p. 152-161.
- 1984 *Az i.e. I. - i.sz. VI. század.* In: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig 1. köt. / kötet szerk. Szigeti János. In: Hódmezővásárhely, 1984. 189-228. p.
- 1987 [Katalogteile] II. 39-42, IV. 5, V. 27-104, VI. 41. In: Germanen, Hunnen und Awaren : Schätze der Völkerwanderungszeit; Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis / [Katalog hrsg. und bearb. von Wilfried Menghin et al].- Nürnberg : Verlag des Germanischen Nationalmuseums, 1987.
- 1988 *Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Budapest.* Bemerkungen zur awarenzeitlichen Tierornamentik. Popoli delle Steppe : Unni, Avari Ungari. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo 35.- Spoleto, 1988., p. 373-411.
- 1989 *A pesti síkság a római korban.* In: Aquincum: Budapest a római korban = Das römische Budapest / szerk. Póczy Klára. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 1989. p. 71-74.
- 1991 *Die Zeit der Völkerwanderung.* In: Budapest im Mittelalter / hrsg. von Gerd Biegel.- Braunschweig : Braunschweigisches Landesmuseum : Historisches Museum Budapest, 1991. p. 95-101., 439-444.
- De vlakke van Pest in de romeinse tijd.* In: Aquincum Romeins Boedapest : Nieuwe opgravingen en vondsten in Aquincum.- Boedapest, Heerlen, 1991. p. 143-144.
- 1992 *Kora avarkori sírleletek Budapestről : Megjegyzések az avar kori állatornamentikához = Early Avar grave finds from Budapest : Notes on the Avar Period animal style.* In: Archaeologiai Értesítő 119. (1992), p. 15-42.
- 1993 *Óbuda a népvándorláskorban = Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung.* In: Budapest Régiségei 30. (1993), p. 353-395.
- Hunok, gepidák, langobardok / összeáll. Bóna István.- Szeged : JATE, 1993. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.) - Gepida temetkezés és vallási élet.: p. 60-61.; Gepida viselet, gepida ötvösség: p.*

* Ezúton köszönöm meg Korom Anitának és Horváth M. Attilának a válogatáshoz nyújtott segítséget

- 63-64.; Gepida társadalom: p. 67-69.; Gepida sasos csatok: p. 69-70.; Gepida fibulák: p. 70-73.; Gepida csontművesség: p. 75-76.; Gepida-bizánci kapcsolatok: p. 76-77.; Bökénymindszent.: p. 83.; Hódmezővásárhely: p. 86.; Kiszombor: p. 88.; Szentes: p. 95.; Szentes-Berekhát: p. 95-96.; Szentes-Kökényzug: p. 96.; Szentes-Nagyhegy: p. 96-97.; Szőreg-Téglagyár: p. 97-98.
- 1995 *Népvándorlás kori gyűjtemény* = Sammlung der Völkerwanderungszeit = The collection of the migration period. In: Budapesti Történeti Múzeum / főszerk. Buzinkay Géza.- Budapest : Corvina, 1995. p. 40-45., 123-125.
- A népvándorlás kora.* In: Óbuda évszázadai / főszerk. Kiss Csongor, Mocsy Ferenc.- Budapest : Kortárs, 1995. p. 117-138.
- L'oreficeria.* In: Gli Avari : un popolo d'Europa / ed. Menis, Gian Carlo.- Udine, 1995. p. 93-101. (Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli ; 22)
- 1996 *Kelenföld és vidéke a népvándorláskorában.* Etele XI. kerületi Helytörténeti Kör kiadása. Budapest, 1996. p. 1-8.
- Rákosmente története a római korban és a népvándorlás korában.* In: Évszázadok a Rákosmentén: tanulmánykötet a millicentenárium alkalmából / szerk. Kézdi Nagy Géza.- Budapest : Budapest XVII. kerület. Önkormányzat, 1996.- p. 20-31.
- 1997 *A római csapatok kivonulása után: korai középkor: Aquincum = Nach dem Abzug römischer Truppen: das frühe Mittelalter: Aquincum.* In: Out of Rome: Aquincum, Augusta Raurica: élet a Római Birodalom két városában = Augusta Raurica, Aquincum: das Leben in zwei römischen Provinzstädten / szerk. Zsidi Paula, Alex R. Furger.- Basel : Schwabe and Co. Rt, 1997. p. 55-57.
- Szentes és környéke az 1-6. században. Történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter = Szentes und seine Umgebung vom 1. bis 6. Jahrhundert. Eine geschichtliche Skizze und ein archäologischer Fundortkataster.* In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve : Studia Archaeologica 3. (1997), p. 39-95.
- 1998 *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I-II.- Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum : MTA Régészeti Intézete, 1998.- p. 216, 222. (Monumenta Avarorum Archaeologica 2.) ISBN 963 9046 22 1*
- Ornamenta Avarica I. Az avar kori ornamentika geometrikus elemei = Ornamenta Avarica I. Die geometrischen Elemente der awarenzeitlichen Ornamentik.* In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica 4. (1998), p. 377-459.
- Gepiden.* In: Archäologisches Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 11. Berlin-New York, 1998., p. 118-131. (Társszerző: B. Tóth Ágnes)
- 1999 *Ornamenta avarica II.: A fonatornamentika = Ornamenta avarica II.: Die Flechtbandornamentik.* In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve : Studia Archaeologica 5. (1999), p. 279-316.
- A gepida királyság (454-567)* In: A gepidák : kora középkori germán királyság az Alföldön = Ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf den grossen ungarischen Tiefebene / sorozatszerk. Havassy Péter.- Gyula : Erkel Ferenc Múzeum, 1999. p. 31-37. (Gyulai katalógusok 7)
- 2000 *A keresztény jelképek történeti és etnikai háttere a Budapesti Történeti Múzeum népvándorlás kori tárgyain.* In: Ókeresztény emlékek Aquincumban / szerk. Zsidi Paula. - Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2000. p. 43-50.
- [Tárgyleírás]* kat. sz. 13. (58. kép) – kat. sz. 17. (62. kép). In: Ókeresztény emlékek Aquincumban / szerk. Zsidi Paula.- Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2000. p. 55-57.
- Der historische und ethnische Hintergrund christlicher Symbole an völkerwanderungszeitlichen Gegenständen des Historischen Museums von Budapest.* In: Frühchristliche Denkmäler in Aquincum / red. Paula Zsidi.- Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2000. p. 49-57.

- [Katalog] Kat. Nr. 13. (Abb. 58) – Kat. Nr. 17. (Abb. 62). In: Frühchristliche Denkmäler in Aquincum / red. Paula Zsidi.– Budapest : Budapesti Történeti Múzeum 2000., p. 63-66.
- A népvándorlás kora.* In: Óbuda évszázadai. Második kiadás. / főszerk. Kiss Csongor. – Budapest : Better, 2000. p. 141-162.
- A gepidák = Gepiden.* In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve : Studia Archaeologica 6. (2000), p. 165-189. (Társszerzők: Neumann Günter, Pohl Walter, B. Tóth Ágnes)
- 2001 *Ornamenta Avarica.* Az avar kori ornamentika geometrikus elemei. In: A Kárpát-medence és a steppe / szerk. Márton Alfréd.– Budapest : Balassi, 2001. p. 66-85. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.)
- 2002 *Gräberfelder, Grab-, Streu- und Hortfunde.* Budapest I. Tabán, Görög u. – Budapest, XXII. (Nagy-tétény) Rudnyánszky kert (Schloßgarten). In: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa / Hrsg.: József Szentpéteri. Budapest : Archäologische Institut der UAW, 2002. p. 73-86. (Varia Archaeologica Hungarica 13/2.)
- Siedlungspuren.* Budapest III. Aquincum Polgárváros (Zivilstadt) – Budapest XXI. Csepel-Háros. In: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa / Hrsg.: József Szentpéteri. Budapest : Archäologische Institut der UAW, 2002. p. 461-463. (Varia Archaeologica Hungarica 13/2.)
- Die gepidischen Adlerschnallen und ihre Beziehungen = A gepida sasos csatok és kapcsolataik.* In: Budapest Régiségei 36. (2002), p. 363-392.
- Synkretistische Elemente in der frühawarenzeitlichen Ornamentik. Zur Frage der awarenzeitlichen Variante de Motivs "Maske bzw. Menschengesicht zwischen zwei Tieren".* In: Zalai Múzeum 11. (2002), p. 153-178.
- A gepida sasfejes csatok és kapcsolataik = Die gepidischen Adlerschnallen und ihre Beziehungen.* In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve : Studia Archaeologica 8. (2002), p. 209-243.
- Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet 1.* / red. István Bóna et al.– Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. (Monumenta Germanorum archaeologica Hungariae 1. : Monumenta Gepidica) – Hódmezővásárhely-Kishomok. Fundort und Fundumstände: p. 34-77; Hódmezővásárhely-Kishomok. Bestattungsbräuche: p. 77-95; Hódmezővásárhely-Kishomok. Fundanalyse: p. 95-143; Hódmezővásárhely-Kishomok. Die Bevölkerung des gepidischen Gräberfeldes: p. 143-148; Hódmezővásárhely-Kishomok. Zusammenfassung: p. 148-163; Hódmezővásárhely-Kishomok. Anhang – Tabellen: p. 164-189; Tarnaméra-Fehér István homokbányája: p. 238; Tarnaméra-Szarvas Árpád homokbányája: p. 239;
- [Szócikk] Schauschek János. In: Magyar múzeumi arcképcsarnok / Budapest : Pulszky Társaság : Tarsoly Kiadó, 2002.
- 2003 *Hunkori férfisír Budapest-Zuglóból.* In: Vándorutak : múzeumi örökség : tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából / szerk. Viga Gyula, Holló Szilvia Andrea, Cs. Schwalm Edit.– Budapest : Archaeolingua Alapítvány, 2003. p. 297-325. p.
- 2004 *A hódmezővásárhely-kishomoki gepidatemető (elemzés) = Das gepidische Gräberfeld von Hódmezővásárhely-Kishomok (Analyse).* In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve : Studia Archaeologica 10. (2004), p. 129-239.
- Két késő római kori fegyveres sír az aquincumi canabae nyugati szélén = Late-Roman Armed Male Graves from the Northern Edge of the Canabae in Aquincum.* In: Budapest Régiségei 38. (2004), p. 231-315.
- 2005 *Zwei spätrömerzeitliche Waffengräber am Westrand der Canabae von Aquincum.* In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 56. 4. (2005), p. 403-486.
- A kajdacs 2. sír fibulapárjának ornamentikája. Megjegyzések a pannóniai langobard I. stíluskapcsolataihoz.* In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 27. (2005), p. 43-80.

- Kora népvándorláskori* gyermeksír amulettekkel Mártélyról (Csongrád megye) = 5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély (Csongrád County). In: Zalai Múzeum 14. (2005), p. 97-127.
- Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet 2.* / János Cseh et al. – Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2005. (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. : Monumenta Gepidica); Gyulavári.: p. 64-79.; Hódmezővásárhely-Sóshalom: p. 80-95.; Hódmezővásárhely-Szent István utca: p. 96.; Magyarcsanád-Bökény: p. 97-116.; Szentcsanak-Gyógyászat: p. 117-119.; Szőreg-Téglagyár: p. 120-202.
- 2006 *V. századi* leletek Hódmezővásárhely-Sóshalomról (Csongrád megye). In: Publikálnak a vásárhelyi Bethlenesek. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium 1963-ban érettségizett 4.a osztályának kiadványa / szerk. Bárdos Jenő, Frank József, Imre László et al.– Debrecen : Kossuth Egyetemi Kiadó : Debreceni Egyetem, 2006. p. 97-122.
- Hódmezővásárhely-Sóshalom és Biharkeresztes-Ártánd-Kisfarkasdomb térségéből előkerült két aranyozott övcsat – régészeti kutatásokat kiegészítő – archeometriai vizsgálata (avagy együttműködik a 4.a).* In: Publikálnak a vásárhelyi Bethlenesek. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium 1963-ban érettségizett 4.a osztályának kiadványa / szerk. Bárdos Jenő, Frank József, Imre László et al.– Debrecen : Kossuth Egyetemi Kiadó : Debreceni Egyetem, 2006. p. 123-134.
- 2007 *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3-6. század) = Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I. im Gebiet der mittleren Donau (3-6. Jahrhundert n. Chr.).*– Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2007.– (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 5.)
- Kora népvándorláskori* sírleletek Budapest területéről = Grabfunde aus der Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest. In: Budapest Régiségei 40. (2006) [2007], p. 95-155.
- 2010 *A Hun-Age Burial with Male Skeleton and Horse Bones Found in Budapest.* In: Neglected Barbarians.- Turnhout : Brepols Publishers, 2010. p. 137-175. (Studies in the Early Middle Ages 32.)
- 2012 *Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból = Langobardische Gräber aus Budapest-Óbuda Aquincum.* In: Thesaurus Avarorum : Régészeti Tanulmányok Garam Éva tiszteletére = Archaeological Studies in Honour of Éva Garam / szerk. Vida Tivadar.– Budapest : ELTE Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet : Magyar Nemzeti Múzeum : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, 2012. p. 141-174.
- 2014 *Megjegyzések a Budapest XVII. Rákócscsaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz = Remarks on the burial custom noted in the Roman period cemeteries uncovered at Budapest district XVII, Rákócscsaba-Péceli út and Madaras-halmok (county Bács-Kiskun).* In: Avarok pusztái : régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára / szerk. Anders Alexandra et al.– Budapest : Martin Opitz K. : MTA BTK MÓI, 2014, p. 115-160.

NAGY MARGITNAK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI,
JELENTÉSEI ÁSATÁSAIRÓL, LELETMENTÉSEIRŐL
ÉS HELYSZÍNI SZEMLEIRŐL

Összeállította Bordás Attila

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 61 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben. Ahol tudtuk, feltüntettük a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található dokumentációk leltári számait is.

1. Budaörs, Tűzkő-hegy, Naphegy utca /1984/
honfoglaláskor, BTM RA lelt. sz.: 1491-85.
Munkatárs: Melis Katalin
2. Budapest II. Széphalom utca 10b. /1972/
népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.: 801-78.
3. Budapest III. Csúcshegyi dűlő /1983/
őskor, népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.:
1442-84.
Munkatárs: Schreiber Rózsa
4. Budapest III. Pusztadombi út 12. /1983/
őskor, népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.:
1419-84.
5. Budapest III. Pusztadombi út 12. /1986/
őskor, római kor, népvándorláskor, közép-
kor, BTM RA lelt. sz.: 1526-87.
6. Budapest III. Solymárvölgyi út /1984/
népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.: 1475-85.
7. Budapest IV. II/A (Káposztásmegyeri) lakó-
telep /1986/
őskor, római kor, népvándorláskor, BTM RA
lelt. sz.: 1528-87.
Munkatárs: Topál Judit
8. Budapest IV. Megyeri-patak (Szilas-patak) és
Óceánárok menti magaslat /1985/
őskor, római kor, népvándorláskor, BTM RA
lelt. sz.: 1503-86.
9. Budapest V. Garibaldi utca 3. /1977/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 667-78.
10. Budapest V. Harmincad utca – Deák tér sa-
rok /1980/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1295-81.
11. Budapest V. József nádor tér 5–6. /1979/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1232-80.
12. Budapest V. Károlyi utca 16. /1984/
középkor, törökkor, BTM RA lelt. sz.: 1482-85.
13. Budapest V. Madách tér – Anker köz /1989/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1605-90.
14. Budapest VII. Madách utca 1. /1992/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1738-93.
15. Budapest VIII. Múzeum körút – Rákóczi út
sarok /1989/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1605-90.
16. Budapest X. Keresztúri út 162. /1969/
népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.: 480-77,
MNM A.: V.102/1970.
17. Budapest X. Keresztúri út 210. /1972/
népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.: 21-73.
18. Budapest X. Üllői út – Ceglédi út sarok /1978/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1152-79.
19. Budapest XI. Fehérvári út 149–155. – Petzvál
József utca 110. /1968/
népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.: 511-77.,
MNM A.: VIII.94/1969.
20. Budapest XI. Fehérvári út 149–155. – Petzvál
József utca 110. /1969/
népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.: 512-77.,
MNM A.: V.13/1970.
21. Budapest XI. Kőérberki út (Vasvári Pál lakta-
nya területe) /1977/
őskor, népvándorláskor, BTM RA lelt.
sz.: 668-78.
22. Budapest XI. Mikes Kelemen utca 42. /1980/
római kor, BTM RA lelt. sz.: 1296-81.
23. Budapest XI. Pannonhalmi út 25/b. /1983/
őskor, római kor, népvándorláskor, közép-
kor, BTM RA lelt. sz.: 1415-84.
Munkatárs: Schreiber Rózsa
24. Budapest XIV. Állatkerti körút 14–16. /1977/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 670-78.
25. Budapest XIV. Istvánffy utca 42/a. /1982/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1405-83.
26. Budapest XIV. Vezseny utca 2. /1977/
népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.: 671-78.
27. Budapest XVI. Atlasz utca /1968/
népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.: 527-77.,
MNM A.: VIII.95.1969.
28. Budapest XVI. Fertály utca – Dezsőfia utca –
Timur utca /1974/
középkor, BTM RA lelt. sz.: 1011-79.
29. Budapest XVI. Zalavár utca 7. /1988/
őskor, népvándorláskor, BTM RA lelt. sz.:
1582-89.
30. Budapest XVII. Akácvirág utca 49. /1982/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1406-83.

31. Budapest XVII. Ároktő utca 130. /1983/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 1443-84.
32. Budapest XVII. Kis-Káros híd utca /1983/
őskor, BTM RA lelt. sz.: 1416-84.
33. Budapest XVII. Péceli út /1971/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 531-77.,
MNM A.: XVI.141/1972.
34. Budapest XVII. Péceli út /1972/
őskor, népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 20-
73., MNM A.: X.134/1973.
35. Budapest XVII. Péceli út /1973/
őskor, népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.:
49-75.
36. Budapest XVII. Péceli út /1974/
őskor, népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.:
128-75.
37. Budapest XVII. Péceli út /1975/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 191-77.
38. Budapest XVII. Péceli út /1976/
őskor, népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.:
599-77.
39. Budapest XVII. Péceli út /1980/
őskor, népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.:
1297-81.
40. Budapest XVII. Péceli út /1982/
őskor, népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.:
1384-83.
41. Budapest XVII. Péceli út /1983/
őskor, népvándorlaskor, újkor, BTM RA lelt.
sz.: 1444-84.
42. Budapest XVII. Péceli út /1985/
őskor, római kor, népvándorlaskor, BTM RA
lelt. sz.: 1507-86.
43. Budapest XVII. Péceli út /1986/
őskor, római kor, népvándorlaskor, BTM RA
lelt. sz.: 1533-87.
44. Budapest XVII. Péceli út /1987/
római kor, népvándorlaskor, BTM RA lelt.
sz.: 1560-88.
45. Budapest XVII. Pesti út 108. /1974/
középkor, BTM RA lelt. sz.: 1017-79.
46. Budapest XVII. Tarcsai utca (kertészeti),
/1978/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 1154-79.
47. Budapest XVII. Zrínyi utca – Lemberg utca
között /1983/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 1441-84.
Munkatárs: Pető Mária
48. Budapest XVIII. Krúdy Gyula utca 24/a.
/1978/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 1155-79.
49. Budapest XIX. Zoltán utca – Hungária utca
sarok /1978/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1156-79.
50. Budapest XX. Klauzál utca 42. /1984/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 1490-85.
51. Budapest XXI. Csepeli Dunapart, vízmű
/1974/
őskor, népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.:
132-75.
Munkatárs: Schreiber Rózsa
52. Budapest XXI. II. Rákóczi Ferenc út 187-189.
/1979/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1236-80.
53. Budapest XXI. II. Rákóczi Ferenc út 289-295.
/1977/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 605-78.
54. Budapest XXI. II. Rákóczi Ferenc út 289-295.
/1978/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 1158-79.
55. Budapest XXII. Árpád utca – Zoltán utca
1981/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1365-82.
56. Budapest XXII. Nagytétényi út (Bartók Béla
út – Március 15. utca között) /1980/
újkor, BTM RA lelt. sz.: 1298-81.
Munkatárs: Szirmai Krisztina
57. Budapest XXII. Nagytétényi út 366. /1979/
kora meghatározatlan, BTM RA lelt. sz.:
1237-80.
58. Budapest XXII. Nagytétényi út 74-76. /1972/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 1071-79.
59. Budapest XXII. Nagytétényi út 74-76. /1982/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 1402-83.
Munkatárs: Tóth Judit
60. Budapest XXIII. Ócsai út, Vörös Október TSZ
/1969/
honfoglalaskor, BTM RA lelt. sz.: 535-77.,
MNM A.: V.106/1970.
61. Budapest XXIII. Ócsai út, 17-es kilométerkő
körül 1969/
népvándorlaskor, BTM RA lelt. sz.: 536-77.,
MNM A.: V.107/1970.

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS – ABKÜRZUNGEN

ActaAntHung	= Acta Antiqua, Budapest
ActaArchHung	= Acta Archaeologia Scientiarum Hungariae, Budapest
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae, Budapest
AntTan	= Antik Tanulmányok, Budapest
Arch Ért	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arch.-Epigr. Mitteilungen	= Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények
ArchVestnik	= Arheoloski Vestnik
B.SZ.J	= B. Szabó János
BTM RA	= Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattára
CHN II	= Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae = Magyar Egyetemes Éremtár 2., Budapest
CIL	= Corpus Incriptionum Latinarum, Berlin
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae
DissPann	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	= A Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
FIRKÁK	= Fiala római koros kutatók konferenciakötete, Győr
FolArch	= Folia Archaeologia, BUdapest
FontArchHung	= Fontes Archaeologicae Hungariae, Budapest
ItAnt	= Itinerarium Antonini
JAMÉ	= A Jónás András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JÖAI	= Jahrbuch der Österreichische Archäologische Institut, Wien
LAPSAV	= Tóth Endre: Lapidarium Savariense : Savaria feliratos róma köemlékei, Szombathely
LDM	= Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
LIMC	= Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
MÁV	= Magyar Államvasutak
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MFME–StudArch	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologia, Szeged
MOL	= Magyar Országos Levéltár, Budapest
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MTM ET	= Magyar Természettudományi Múzeum–Embertani Tár, BUdapest
MúzKövtÉrt	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest
Mzz	= Pohl, Artur: Münnzeichnen und Meisterzeichnen auf ungarischen Münzen des Mittelalters (1300-1540), Budapest/Graz
OmvH	= Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest
OPEL	= Lőrincz Barnabás: Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum, Wien
RégDolg	= Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből, Budapest
RégFüz	= Régészeti Füzetek, Budapest
RégKut	= Régészeti Kutatások Magyarországon, Budapest
RIU	= Die römischen Inschriften Ungarns, Budapest
StComit	= Studia Comitatus, Szentendre
VAH	= Varia Archaeologia Hungarica, Budapest
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém

